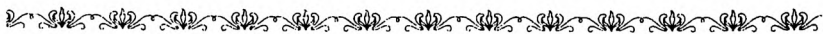

Володимир Малик

**Чорнобривці
(спогади)**

“АСМІ”
Полтава
2007

ББК 84 (4УКР - 4Пол)6

УДК 821.161.2 (477.53)

М 19

Під загальною назвою “Чорнобривці” у книзі вміщено спогади, початок незакінченого однойменного роману, поетичну легенду “Журавлі – журавлики” та поезії молодих років відомого українського письменника, талановитого майстра історичного роману Володимира Малика (1921 – 1998), який своє плідне творче життя провів у місті Лубнах на Полтавщині.

Видано за сприяння Управління інформації та зв'язків з громадськістю Полтавської обласної державної адміністрації згідно з планом випуску соціально значущих видань.

ISBN 966-7653-60-9

© О.Сиченко

Н.Сиченко

© АСМІ

ПЕРЕДМОВА

Серед письменників України Володимир Малик займає особливе місце. Його твори користувалися величезною популярністю у читачів в 60 – 90-х роках двадцятого століття. Присвячені історичній тематиці, написані динамічно і цікаво чудовою літературною мовою, вони піднімали національний дух, пробуджували національну самосвідомість, гордість за наш народ, за його непросту, але героїчну історію, стверджували позитивне світосприйняття.

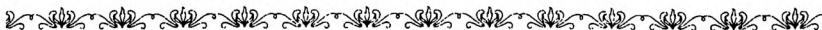
Адресовані до всіх вікових груп, але найперше – до молоді, вони викликали інтерес до книги, до нашої історії, до українського слова, до читання. На них і зараз записуються в бібліотеках, зачитують до дірок, шлють на нашу адресу листи з проханням вислати ту чи іншу книгу. Для значної кількості українців його героїчні поетичні легенди (“Журавлі – журавлики”, “Чарівний перстень”, “Месник із лісу”, “Микита Кожум’яка”, “Воєвода Дмитро”) та історичні романи (“Таємний посол”, “Князь Кий”, “Князь Ігор”, “Горить свіча”, “Чумацький шлях”) є найулюбленішими творами, які йдуть поряд з ними все життя. Маємо багато свідчень цьому. І коли хтось говорить про низьку конкурентоспроможність української книги – досить згадати про твори Малика, - і питання вичерпується. Вже десять років немає його поряд з нами, а його твори живуть і житимуть, доки житиме українське слово.

Володимир Кирилович був байдужий до успіху, до пошанувань. Але у нього було своє надзавдання, виконання якого він послідовно і настійливо добивався – “пробудити самосвідомість, виправити духовний хребет українського народу”.

У нинішній непростий час, коли саме існування української мови, та й України як держави, залишається під питанням, твори Володимира Малика, їх дух, їх героїка конче потрібні людям, які прагнуть бути народом, а не населенням.

В останні роки за допомогою небайдужих до творчості письменника благодійників – меценатів нам вдалося видати збірку ранніх поезій Володимира Кириловича “Червоні маки”, книгу Валерія та Ігоря Козюр “Володимир Малик – життя та творчість”, збірку спогадів про письменника “Уроки Володимира Малика”. Вони швидко розійшлися (тираж по 500 примірників) і вже стали бібліографічною рідкістю.

Вашій увазі пропонуються спогади письменника, над підготовкою яких до друку ми працювали останні роки. Вони читаються з інтересом, як захоплююча повість, дозволяють “заглянути” в далекі

20 – 40-і роки минулого століття, розкривають особистість Володимира Сиченка, його світогляд, його непростий життєвий шлях. В останні роки, вже практично прикутий до ліжка важкими хворобами, він написав початок роману “Чорнобривці”, в якому хотів показати долю свого покоління. Повість “Двоє над прірвою”, яка вийшла у 80-і роки, є фрагментом цього, багато в чому автобіографічного, роману. Нам вдалося розшукати кілька рукописних сторінок роману “Чорнобривці”, які вміщені в цій книзі. В його персонажах легко вгадуються образи Володі та Михайла Сиченків, їх батьків, дядьків Василя та Івана, село Новосілки, де народився письменник.

Оповідання “Маня”, яке висвітлює трагічні сторінки голодомору 33-го року, вже було опубліковане в газеті “Лубенщина” у 1993 році, але ніколи не виходило в окремому виданні.

Оскільки книга Володимира Малика виходить у світ в рік 50-річчя його вступу у велику літературу, вміщуємо цей твір - поетичну легенду “Журавлі – журавлики”, яка вийшла друком у видавництві “Веселка” в травні 1957-го року і яку письменник вважав однією із своїх творчих удач.

Влітку 1940 року у восьмому номері журналу “Молодий більшовик”, Андрій Малишко надрукував кілька віршів дев’ятнадцятилітнього Володимира Сиченка. Ці та інші його поезії 30-50-х років, об’єдані під загальною назвою “Червоні маки”, знайомлять з поетичним даром Володимира Кириловича Сиченка (літературний псевдонім – Володимир Малик).

Висловлюємо щирі вдячність усім, хто сприяв виданню книги.

Олександр Сиченко
Ніна Сиченко

СПОГАДИ

Х Х Х

Пригадується – мов крізь сон, рожевий ранковий туман: хата діда Пилипа Кіндратовича та бабусі Мар'ї Давидівни на горбочку. Зразу від дверей праворуч – піч, потім – двері “за грубу”, власне дверей немає, лише одвірки. Там ліворуч, за грубою, - дерев'яне ліжко, а праворуч - припічок і піч. Між ними - віконце, що виходить на північ. З нього видно сад під горою і дорогу в долині.

У великій кімнаті зліва від дверей – дерев'яна чорна шафа для посуду, широка фігурна лава аж до покуття. Стіл. У кутку над столом, - божниця, ікони.

Я сиджу з батьком за столом. Двері за грубу завішені рядном. Туди заходять якісь жінки. Іноді виходять. В хаті відчувається тривога. Врешті, хтось із жінок виходить, сповіщає:

- Син!

Це народився мій брат Михайло. 5 березня 1924 року.

Мені щойно виповнилося три роки (18 лютого).

Х Х Х

Друга картина, яку я запам'ятав дуже яскраво.

Кухня в нашій новій хаті. Судник, лава, стіл. Двері в світлицю завішені якоюсь попоною. Неподалік – залізна грубка-буржуйка. Розжарена до червоного. Від неї залізна труба йде до комина печі. Над трубою - шворка, а на ній сушаться братові пелюшки. Мишка (так ми звали брата) попискує у лозовій колисці, підвішеній на вірьовках до забитого в стелю скобля. Від колиски звисає донизу шворка, і я гойдаю колиску. Це мені подобається .

Було це восени. Наша сім'я щойно перебралася з дідової хати в свою, нову. Тепер я розумію, що це була осінь 1924

року, бо братик лежав у колиці. Отже, йому було не більше, як півроку. А мені – три з половиною.

Х Х Х

Скільки мені було років, не пам'ятаю. І визначити не можу.

Я захворів. Бабуся Мар'я запрягла коней і повезла мене в лікарню “на Боярку” врізалося в пам'ять.

Під'їжджали до вокзалу. Мені з воза видно чудернацький будинок на тому боці залізниці, обшитий шалівкою, пофарбований, з різьбою попід дахом. Таких у Новосілках не було. На широкому майдані – багато дубів (вони ростуть ще й досі). Бабуся прив'язала до дуба віжками коней, а сама десь пішла, сказавши мені:

- Сиди ! Не бійся !

Як же тут не боятись, коли раптом задрожала земля, загуркотіло залізо, зачмихав паровоз, прогув гудок.

Я злякався, бо вперше в житті побачив поїзд. А коні – ще більше. Почали рватися, ставати дибки. Я закричав. Якийсь чоловік притримав їх.

Потім прийшла бабуся, заспокоїла мене і повезла “в амбулаторію”. І досі переді мною картина: біла кімната, багато блискучих речей, яких я ніколи ще не бачив. Біля столу сидить у білому жінка, а бабуся роздягла мене, тримає на колінах. Лікарка прикладає мені до грудей чорний “наперсток”, а я ловлю руками червоні гумові трубки.

Х Х Х

Орієнтовно – 25- й або 26- й рік. Зима. Різдво. До діда Пилипа приїхали гості. Дали мені мідний дріб'язок. В хаті шумно – розмови, співи. А я лежу на печі і язиком перевертаю в роті п'ятака. Раптом похлинувся і п'ятак застряв мені в горлі. Я почав задихатися. Хочу дихнути – і не можу. На щастя, за грубу заглянув батьків двоюродний брат Андрій “З Мостищ”. Почув моє кавкання, схопив на руки, перевернув обличчям вниз і вдарив долонею по потилиці. П'ятак брязнув на долівку. Я був врятований.

Х Х Х

Мабуть, тоді ж. Всі вийшли через сіни на веранду, забиту натовпом. Почали стріляти з рушниць, бити ланцюгом у дошки. Гуркіт страшний.

. . . Проганяли “колядку”.

Колядка уявлялася мені телятком (колядка – телятко).

Мені було жаль бідного телятка, і я думав: “Ну, навіщо вони його лякають, навіщо проганяють? Адже ж на дворі холодно, мороз, сніг”. І я плакав.

Х Х Х

Восени, на Воздвиження, приїхали “Киянки”. Вози, шатри по дорозі, побіля школи і церкви. Цукерки, кавуни, резинові чортики.

Пізніше, я зрозумів, що “Киянки” – київські жінки, що торгували всячиною. Та й не тільки жінки ... Але – “Киянки”.

Радісне було свято – храмове свято Воздвиження.

Х Х Х

Радістю для мене був приїзд на канікули “дяді Васи” і “дяді Вані”, батькових братів (1904, 1907 р.р.), які вчилися в Києві. В сім’ї – свято, а нам з Мишкою, моїм братиком, – гостинці: іграшки, цукерки, мандарини.

Х Х Х

Літо 1927-го року. Запам’ятав, бо наступного року пішов до школи (1928). Панський сад. У колишній каретній – сільбуд. Земляна долівка, пилюка, дерев’яні лавочки. ВУФКУ взяло шефство над Новосілками, подарувало кіноапарат, кожної неділі “шефи” привозили кінофільми.

Перший фільм “Тарас Трясило” показували просто неба, на широкому панському подвір’ї. Закопали два стовпи, натягнули білий екран, послали перед екраном соломи, і ми, діти, всілися на неї. А позаду – дорослі. Все село!

Теплий вечір. Гудуть хрущі. Лопочуть кажани. А на екрані – козаки. Сидить голомозий Тарас Трясило, якого вибрали гетьманом, а козаки кидають йому на голову грязюку.

І зараз бачу це все, як тоді. Така дитяча пам'ять.

Х Х Х

Потім – школа. Цегляний будинок, тепер знесений. Три класні кімнати та вузька учительська. Посередині – коридор. Бачок з водою, залізна кружка.

Мій клас – зразу, як увійти, зліва. Учитель Радивон (Родіон) Макарович Кравченко. Я його знаю. Він держить сестру баби Марії – бабу Соню, Софію Давидівну. Їхня хата над самим Ірпенем. Стара, але фарбована підлога. У березі – човен, крилачі, бо Радивон Макарович ще й рибалка.

Через два тижні клас розділили, бо було нас багато, і я потрапив до Василя Федотовича Тимошенка. Класна кімната – через дорогу, у колишньому “попівському” будинку. Один клас, решта – квартири для вчителів.

Коли навчились читати, В.Ф. зайшов до кімнатки, де зберігалися навчальні посібники і виніс кілька десятків книжечок – роздав усім.

- Прочитаєте вдома, а в класі переповісте прочитане.

Вдома я розгорнув книжечку. “Страйк хлопчиків”. Автора не пам'ятаю.

І почав я вчити напам'ять.

- Ти що робиш? – запитав дід Пилип (я більше жив у дідуся та бабусі, ніж дома).

- Вчу. Треба розповісти завтра вчителіві.

- Розповісти? Та не треба напам'ять! - Він прочитав: тут же переказав мені зміст.

Так почалось моє навчання.

А напровесні Василя Федотовича заарештували. За СВУ. СВУ – це щось страшне, сиве, - уявлялося мені. Та згодом дізнався – Спілка визволення України. Ось - і політика!

Х Х Х

Того ж року пас дві корови – свою і дідову.

Земля наша була в Кунянці, біля броду. Узвіз, міст через струмок. Броду немає давно. У глинистих стінах узвозу – щурки в нірках. А зверху – наше поле. Потім дідове.

Бачу – їде однокінна бричка. Візник і двоє ззаду. Я пожбурив грудку. Вдома виявилось – приїхав дядя Ваня з молодою дружиною. Я його не впізнав – і ось такий конфуз.

Х Х Х

Пам'ятаю там же весною, на Юрія, виїхали батько, мати, дядько Іван Дженджера, материн брат, з сім'єю, ще хтось, розіслали на зеленому лузі рядно, сиділи кружка, обідали. Ми гралися – діти. Сонце, зелень, голубе небо – гарно!

Від села лине благовіст з церкви. – навіки запали ті звуки дзвонів у душу.

Х Х Х

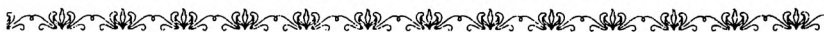
Пастушок. Торбинка полотняна через плече. З нею ж і до школи. Пас дві корови. Штанці, сорочечка. Босий. Без картуза. Пекло сонце, періщили дощі, сушив вітер. А ввечері, зморений, не помивши навіть ніг, порепаних до крові, вхопиш окраець хліба, зап'єш чашкою молока – і спати, щоб уранці знову в поле, чи в яр, чи на луг, до Ірпеня. І так усю весну, все літо та осінь. Думав, не буде цьому кінця. Невже все життя – пастушком?

Але й радощі – природа, хлопці, ігри, розповіді, вогнища.

Одного разу старші хлопці (Тихін Шовкун) послали мене украсти у Якова Деркача (крайній від поля) помідорів.

Боже, як я переживав! Я – і красти! Але не виконати наказу не мав права. Відхилив у паркані дошку, заліз в город, ухопив 4 помідори, а п'ятий маленький. Приніс. Хлопців – п'ятеро. Роздав. А собі – нічого. А так соромно було, так напереживався, що назавжди запам'ятав: красти – погано! Гірше і не придумаєш!

Яка чудова природа Надіпіння була тоді! Незіпсована, духмяна, пишна! Вона кожного дня – взимку, весною, влітку,

восени – вражала мою душу. Зими були сніжні, з завірюхами, з морозами, заметами поверх тинів. Весни запам'яталися великими повеннями, дружним теплом, дитячими іграми – босоніж – на просохлих городах, буйною зеленню, численними ключами журавлів та гусей, Великоднем, що був радісним народним святом, теплим сонцем, що зігрівало душу, і щастям. Літо було безконечне – пастівник, річка, ліс (ягоди, горіхи, мандрівки), посильна праця дома – на городі, жатва. Скільки вражень, переживань, пригод!

Збіговиськом усіх дітей села був панський сад. Зарослі вже бур'яном алеї, доріжки, альтанка на високому насипі, в кінці саду, над Ірпенем, розлогі тополі, каштани, липи, по-під горою – фруктовий сад, зарослі на місці панського будинку. З фундаменту селяни ще й досі (кінець 20-х р.р.) добувають цеглу. На господарчому підвір'ї залишалась панська кухня, каретна, конюшня. В кухні жили вчителі, пізніше була лікарня, в каретній – сільбуд, в конюшні – колгоспна комора.

Панський сад – для всіх. Ми, малеча, гралися в “червоних” і “білих”, пізніше – волейбол. Старші вечорами збиралися, співали пісні, іноді були танці під духову музику або гармошку. Та найбільша дитяча радість – кіно. Чекали неділі, як бога. Ціни – 5-10-15-20 коп. У нас було повно квитків та “контролів”. Ми підбирали їх по кольору, а потім канючили кіномеханіка дядька “Йовдака” (мабуть Євдокима), що контроль чомусь відірвався. Він мацав нас по голові і пропускав. Іноді ще зазадалегідь ховалися під сцену через суфлерську будку, а потім зі сцени дивилися фільм, правда, читати було незручно – навиворіт ... Та це нас не дуже бентежило. Головне – дивилися безплатно. І – романтика. А скільки розмов потім на пастівнику, переказів. Я користувався успіхом – переповідав сюжет фільму тим хлопцям, хто не був чи не зумів проникнути в сільбуд. Та навіть і тим хто був. Ми заново переживали за героїв фільму, насолоджувалися сюжетом. І коли я щось пропускав, хто-небудь обов'язково доповнював мою розповідь. Це, звичайно, дуже розвивало фантазію і мову. Оскільки я багато з першого, другого класу читав, то переповідав прочитані книж-

ки. Або й вигадував цілі історії про Далекий Схід, про тигрів і тигроловів або про подорож на острови Тихого океану.

Дитинство було не багате, але щасливе.

Х Х Х

Потім почалася шкільна наука.

Школа стояла на горбочку, проти сільради, в центрі села. Одна класна кімната – в панському будинку – через вулицю. Будинок був великий. В ньому ще були 2 квартири: директорська та одного із вчителів.

Навчання давалося легко. Правда, каліграфія була погана. Зате багато читав. Десь в 1929 році, тобто з 2-го класу – навіть газети вголос для діда Пилипа. Найчастіше – про Манчжурію, де він воював в 1904-1905 р.р. і де тепер теж ішла війна з японцями. З розповідей діда та з газет, добре освоїв природу цієї країни, знав міста, ріки.

Десь із 2-3-го класу під впливом “Кобзаря” сам почав складати невеличкі вірші. Читачів було обмаль. Тому я переписував їх начисто і доплатними листами слав дяді Васи і дяді Вані, котрі потім, сміючись, розповідали, як ходили на пошту і викуповували ці доплатні листи.

Велика радість була, коли дядьки приїздили у відпустку. Подарунки (книжечки, мандарини, цяцьки), цікаві розповіді, смачна їжа, що й мені перепадала біля них.

Діти того часу дуже рано стикалися з політикою. Почали організовуватися СОЗи (спільний обробіток землі). СОЗ мав кінну, а згодом і двигунову молотарку. Батько наймав її на день – молотив збіжжя. Я поганяв коней, запряжених у привід, намагаючись не всунути ногу у приводний вал.

Зовсім весело нам було, коли почалася 29-го року колективізація. Для дорослих це була велика тривога, для нас – радість. Кожен день – новини. Для мене – особливо. В дворі у нас організували бригаду № 6. Червоною фарбою на брамі написали “Бригада № 6”. У сараї зробили стайні, зігнали з кутка коней. Людей щоранку – повно. Кожен приходив порати свого коня.

На другий рік збудували конюшню біля млина, на горі, на дворищі так званого куркуля Стегняка, який орендував млин. Він мав чималу нову хату, лан землі біля неї. Поблизу – нікого. Ще дві чи три хати стояло віддалеки. Я бував у всіх, бо там жили мої однолітки. Як виявилось пізніше, на цьому місці було старовинне кладовище часів Батия (Старосілля). Гора обвалювалася – і старі могили відкривалися самі зорові людей. Коней від нас забрали – і батько у хліві зробив знову так, як було – половина для сіна, соломи, друга половина – для корови, курей, свині.

Клуню нашу, нову, дощану, на товстелезних сохах, розібрали і матеріал забрали в колгосп (“Червона іскра”). Зникла моя радість – бусли.

Десять року 29 – 30 батько взяв мене до Києва. Літо було дощове, і їхав я на возі під брезентом. Пам’ятаю, страшно було переїздити через Ірпінь біля Білогородки: поверх дерев’яного моста йшла вода і коні лякалися. Батько вів їх попереду, і ми щасливо перебралися на той бік.

Зупинилися біля Євбазу, на Столипінській (Чершуні, Чкалова). Там жили дядьки над кінотеатром. Квартира була за д. Василем. Я вперше побачив велике місто, міське життя, що дуже мене вразило. Я зрозумів, що є й інше життя, ніж наше, бідне, сільське. Воно приваблювало мене своєю розкішшю і таємничістю. Мені раптом захотілося жити в місті.

Але наступного дня ми приїхали додому, в нашу убогу хату (хоч і кращу, ніж у інших), і я босоніж знову погнав корів (свою і дідову) на пастівник. Найчастіше – пасли в Порубі. Це урочище було за 2 км від села. Колись це був ліс, потім його продали, вирубали, залишились голі крутосхили та глибокі долини. Там для нас було привілля, бо не треба було часто “відвертати” корів. Була вода в копанках, текла невеличка фосо (струмок). Там був хутір, пізніше переведений в село. Пасли також у ярах – Міленькому, Глибокому, Шамовому, Талобинному, після жнив – на полях та лугах понад Ірпенем. Цікаво було погнати у Купянку та Старосілля, до Рокитного озера, до Довгого та Круглого озер (тепер занесені зовсім мулом із ярів).

Наступив 1932 рік. Було тривожно... З колгоспу майже нічого батько не одержав. Восени ми з матір'ю (мати, я, Мишка) ходили в ліс по жолуді, наносили мішків два чи три. "Для свиней" – казала мати. Вродили буряки, особливо на березі. Була корова.

З колгоспу вивезли все. Спочатку один "план", потім – зустрічний, пізньої осені – другий зустрічний. Активісти і комсомольці ходили по хатах, "трусили" жито, пшеницю, а забирали все – і кукурудзу, і квасолю. Штирями щупали по городах ями з прихованим зерном.

Під весну стало все скрутніше. Пам'ятаю, яка радість була, коли дядя Ваня прислав з Марійської республіки посилку з сухарями. Потім мати пекла млинці з жолудів, змелених батьком у млині, з буряками та висівкою. В селі почали мерти люди. Пам'ятаю, як застрелився з голоду молодший брат Максименка Івана, що держав материну сестру Теклю. Пішов до своєї нареченої на Підлісся і в хвіртці пустив собі кулю в лоба.

Ще в пам'яті: на горбі, біля колодязя, сидить Андрій Рябовол (Бужій по-вуличному), великий, міцний, і пальцем просто сонця довбе виразку в пухлій нозі. Пізніше загинув у Севастополі, був матросом.

Та найбільш вразив мене трагічний випадок у сім'ї Рябовола Тимоша, який жив на нашій вулиці Митниківці. Тиміш і Мар'яна були зовсім бідні люди, мали чотири дочки і зятя, сина того чоловіка, що продав нам землю під хату. В хаті – голо. Почали вони голодувати ще з осені. Але до травня якось трималися. Пам'ятаю, що зять вийняв у діда Пилипа шибку, заліз у хату і поїв усе, що знайшов у печі. Його застали на місці злочину. Дід кричав на нього, чого не попросив, а вийняв шибку. Він мовчав, тільки блаженно усміхався, бо був ситий, – поїв квасоляного супу. "Це мене врятувало", – згадував він пізніше. – "Бо через кілька днів у колгоспі почали варити для голодаючих галушки та борщ". Тиміш помер.

А от Мар'яна та Ньюська вчинили каннібальство.

Я з друзями грався перед їхнім двором у жмурки і побіг до них у город, щоб заховатися у кущі бузини. Розгорнув зелене

листя- і побачив відрізану головку наймолодшої дочки Рябоволів. Вона стриміла на сухому паліччі, закривавлена, з розпущеними чорними косами. Я так закричав від жаху, що збігся весь куток. Люди пішли до хати. Я за ними. Те, що я побачив, і досі стоїть у мене перед очима. За столом сидить Мар'яна з Нюською. Коси у неї розпущені, очі божевільні, сама брезкла, страшна. Нюська теж брезкла, очі теж божевільні (вона вижила, але залишилася дебільною). А в печі – вогонь, біля вогню – чавун, а в ньому порубані ніжки і ручки нещасної дівчинки. Варяться...

Краще б мені ніколи не бачити цього! Ця картина переслідувала мене все життя. З того часу я зненавидів Сталіна і його прибічників, його систему голодоморів, розстрілів, катування безвинних людей...

Люди вийняли з печі чавун, знайшли обезголовлене тільце, заховане у хліві, поховали нещасну. Мати померла наступного дня.

Кілька ночей я не міг спати. Кидався, плакав. Намагався зрозуміти, чому так сталося, хто в цьому винен. Мій 12 – літній розум не міг цього збагнути. Але думка, що в цьому винен той, хто вгорі, не покидала мене. Мені вже звернуло на 13-й рік, і я багато чого почав розуміти ... На цьому й кінчилося моє дитинство.

Х Х Х

Я багато писав, а ще більше читав. Шкільну бібліотеку перечитав повністю. Потім ходив у В.Салтаківку до діда Ілька Давидовича Зінченка, учителя, бабусиного брата, і брав книжки у нього (в основному західно-європейська пригодницька література). Пускав по руках між товаришами (Петро Грицаєнко, Володя Романченко, Василь Бойко).

Наприкінці 1933-го або на початку 1934-го року написав я оповідання про голод (назву забув). Але цей голод переніс у Туреччину, бо своїм дитячим розумом збагнув, що писати про нашу країну небезпечно. Читав його в сільбуді. Люди плакали.

Успіхи в школі хороші. Вчився на “відмінно” (чи “дуже добре”).

Все давалося легко. Хоча розумію тепер, що я був перший тому, що клас був слабкий. Хлоп'ята і дівчата безнадійно відставали.

Любив майструвати. Багато у цьому відношенні дала шкільна майстерня. Праця з деревом, з металом давала основи навиків, уміння володіти різними інструментами, що так пригодилися в житті. Цікаво було майструвати елементи електричної енергії. Зробив елементи Лепланше, провів провід, зробив мінілампочку. Демонстрував у сільбуді. Загорілася. Який я був щасливий!.. Зробив електромоторчик, електродзвінок. Дуже важко було діставати в глухому селі матеріали для цього. Але десь знаходив...

Любив бджільництво. У діда Пилипа була чимала пасіка, огорожена з півночі високим тином, зашитим житніми кулями. Там завжди було затишно, тихо, тепло. Росла там шовковиця зі смачними білими шовковицями. Шкода, мої походи до неї іноді закінчувалися поспішною втечею, бо нападали бджоли. Було й не без реву.

Взагалі, мушу сказати, що довгий час я жив більше у діда й баби, ніж дома, які мене дуже любили (перший онук). Бабуся пекла смачні коржі, вносила блюдце меду, якого було вдосталь, чашку молока – ласував.

В ці роки – десь у 1932-33-му – я вперше задумався про національну нерівноправність. Якраз був у відпустці дядя Ваня, який працював у Марійській республіці. Я вже почав вивчати російську мову і запитав: “А як же марійці – вивчають марійську, російську і українську? А ми тільки дві ...”. На це мені дядя популярно відповів: “Вони теж вивчають тільки дві мови – російську і марійську”.

- А українську? – здивовано запитав я.

- Ніхто ніде українську не вивчає. Всюди вивчають лише російську.

- Чому ж так? - Ще більше здивувався я.

- Та тому, що росіяни – панівний народ. Що він скаже, те всі мають робити!

Це мені здавалося несправедливим. В Новосілках був тільки один росіянин – Дмитренко. Правда, дід Пилип розповідав, що справжнє його прізвище – Дмитрієв, що він під час громадянської війни забився в наше село, одружився тут і в 20-х рр. його умовили новосілці “українізуватися” – стати Дмитренком. Але в селі всі його звали “кацапом”. Пізніше я вчився разом з його середульшим сином Борисом. Старший Дмитренко був людиною майстеровою – склив вікна, робив морозиво – продавав кожну неділю в парку. Це були наші улюблені дитячі ласощі, і ми всі любили цього рудого зморшкуватого чоловіка.

Тепер я часто думав, чому у нас така мовна несправедливість. Це були перші проблеми національної самоосвідомості. А зміцнив її “Кобзар” Т. Шеченка.

Я його часто читав вечорами на припічку або й на печі. Мати і Мишка слухали і плакали над “Катериною” та “Наймичкою”. Я теж обливався слізьми.

Х Х Х

Нехитре, важке, убоге селянське життя. Але яке поетичне, яке миле, дуже близьке до природи.

В пам’яті і в душі довгі зими. Тоді були вони сніжні, морозні. Снігу намітало під самі дахи, іноді люди лазили поверх тинів. Остання така зима люта була у 1941 році. Життя проходило більше в хаті. Мати пряла або ткала, поїла теличку або бичка молоком – тут же в хаті, на соломі. Ми з Мишкою вечорами топили соломою грубу. Та й борюкалися в ній – курява стовбом. Пізніше я багато читав. При каганці чи гасовій лампі. В неділю майстрував лижі або дерев’яні ковзани, підбиті товстим дротом.

Веселі були зимові свята – Андрія, коли мати пекла великого коржа, мазала медом, підвішувала на шнурку до стелі, а ми на “коцих” (на палицях) підїжджали і намагалися вгризнути (без допомоги рук). Кірж хитався, не давався. Наші обличчя всі в меду – тільки облизуйся. Стільки сміху, стільки радощів.

Новий рік та різдво зустрічали в діда Пилипа та баби Марії. Сходилися і з’їжджалися гості з Мостищ, Левонівки, де

жили родичі. Застілля. Пісні. Дітям – гостинці, як правило, цукерки, п'ятаки.

На Новий рік чи на Різдво ходили на Ірпінь, де на льоду вирубували хрест, святили воду. Парубки влаштовували “крутилку”: забивали вісь, надівали колесо, до нього привішували тичку, а на її кінець – санчата. Крутили – і санчата мчали по льоду аж дух забивало. Я й собі майстрував перед хатою, на долині, де після відлиги був лід. Це була весела забава.

Ходили посівати та колядувати і щедрувати. До родичів та і неродичів.

Та все ж зима набридала – довга, холодна, темна ...

Та ось задзвеніли ручаї, сніг швидко сходив з землі. Пам'ятаю ранні весни, десь на початку березня, на Шевченківські свята, поверталися з сельбуду і переносили нас, малих, через рівчак, бо вода йшла по мосту. Це була найбільша радість: робили човники, пускали на воду, бігли на Ірпінь, бігали по кризі. Іноді провалювалися в ополонки.

Та зовсім велика радість, коли підсохне і на городи виходила уся малеча – боса. Гра в гилки. Все далші і далші подорожі на природу – на луг, у ліс, у яри, на Ірпінь. А найперше – на берег рівчака, де була гатка, верба, куці.

Пам'ятаю, зібралися ми – чотири мушкетери – Василь Бойко (жив на протилежній від рівчака горі), Петро Грицаєнко, Володя Романченко і я на провесні 1933 року, гралися під вербами у нас в городі, на бережині. Сюди спустився з гори дід Райка (по-вуличному, забув прізвище, – мабуть, Бойко), сусід Василя Бойка і далекий родич. В роті – засмалена люлька, в очах – голодний блиск. Ми до нього: “Діду, дайте попробувати люльку!” Він дав посмоктати “люльку миру” (саме захоплювалися Купером, Майн Рідом) і почаділи всі. Тут же й лягли на траві – блювали. Всі четверо після того не палили.

Своїх бібліотек ми, звичайно, не мали. Правда, у нас, а особливо, у діда Пилипа був “Кобзар”, том “Народоведення” про Африку в розкішному виданні (хтось із товаришів, мабуть, Василь), “зачитав”. Прекрасні кольорові ілюстрації з життя негритянських племен, цікаві описи, крейдяний папір, прокладки

з прозорого паперу, гравюри – все це притягувало, як магнітом. Роздивлявся і читав майже щодня.

Були й “церковні” книги, але вчитати їх я не міг.

Зате шефи з кіностудії подарували якусь сучасну російську книжку з ілюстраціями, уривками художніх творів про громадянську війну, віршами Д.Бедного і т.д. Довго ми з батьком думали, що таке “СССР”. Нарешті батько “розшифрував”: “Сибирська советска социалистическа республика”.

Х Х Х

З Петром Грицаєнком, братом у третіх, що жив на протилежній від діда Пилипа горі, ми дружили змалку. Він теж з 1921 р., але на місяців три молодший. А в школу пішов у 6 років. Отож він уже читав, а я ні. На моє превелике щастя, його не перевели до 2-го класу по молодості років, і ми потрапили в один клас. У нього була читанка, у мене не було. Читали ми разом. Я читав гірше, повільніше і дуже переживав від цього. Це мене підштовхувало – читать усе, що потрапляло під руку. На кінець року ми виправилися. І Василь Федотович Тимошенко (“Гіпса” – дивне прізвисько); наш учитель, міцної будови, круглолиций, червонощокий, пострижений “під горщик”, одного дня дав нам кожному дитячі книжечки – метелики на 2 – 3 сторінки і сказав: “Прочитайте вдома, а у класі перекажіть”.

Дома я почав учити напам’ять. Дід Пилип здивувався, пояснив, як треба переказувати, але я не повірив і в класі “ушкварив” напам’ять. Василь Федотович теж здивувався і, усвідомивши свою помилку, на моєму прикладі пояснив, як треба переказувати зміст прочитаного. Книжечка, здається, англійського автора і звалася - “Страйк хлопчиків”.

Василь Федотович був “старим”, тобто дореволюційним учителем. Тримав дисципліну. За запізнення з перерви (спускалися з Кравцьової гори) поставив нас у кутку на коліна. На уроках співів виносив скрипку – грав, співав. А ми, сидячи верхом на партах, тягли за ним, хто як умів. І – навчалися. Співучі були хлопці і дівчата.

На жаль, скоро В.Ф. заарештували за СБУ і ми, прилучившись до політики, довго сумували за ним. Це було в 2-му

класі. В цьому ж класі вчився його син Вітя, я бував у них дома, дружив з ним. Невдовзі їхня сім'я змушена була виїхати з села.

Тимошенки – три брати Василь, Петро і Микита – жили край села, над Ірпенем, біля Млина. Внизу – зарічки, сад, луг. Микита помер рано, ще року 1920 – 21. З його наймолодшим сином Павлом ми дружили. Старші – Іван та Володимир.

Петро Тимошенко був у війську Петлюри, десь року 1935 виїхав із села, слід його загубився. Про В.Ф. теж нічого не знаю.

А Микита був одружений на дочці брата баби Марії - Олені Зінченко. Батько її, найстарший бабусин брат Павло був управителем поміщицької економії (жив на хуторі Нив'є). Так що Павло був названий на честь діда і був мені троюрідним братом. Пізніше ми закінчили разом КДУ (Київський Державний Університет). Він був офіцером і вчився заочно на істаці.

Різни були наші вчителі. Першим (два тижні) був Родіон (Радивон) Макарович Кравченко, одружений на бабі "Соні", сестрі бабусі Марії. Потім – Василь Федотович. Хто був у 3 – 4 класах не пам'ятаю. В п'ятому – сьомому – Гнат Федорович Рудь, директор школи, викладав біологію і співи. Його дружина Настя Федорівна Криворучко, висока, нескладна, очі трохи врозбіг, викладала математику. Мені здається, не зовсім вдало, бо її ми не знали, як слід. Мар'я Михайлівна – українську мову. Молода, гарна дівчина, не вимовляла звук "л" – "Вовода, Вев (Лев)". Настя Юріївна (Юровна) Славінська – російську. Досить стара (за сорок) в 33-му році одружилася на собі молодого (років 20 – 25) учителя молодших класів Василя... Гарний, кучерявий хлопець. Рятувався від голоду. Настя Юр'ївна започаткувала шкільний літературний журнал, де вміщалися і мої вірші та оповідання. Здається, я його і писав, а мій друг Василь Кучменко художньо оформляв (гарно малював). Географію викладав невеличкий, косенький Гнат Семенович Скиба. Після семирічки. Ми його "допікали" питанням "Чого зорі блимають?". Видно він пояснив щось не так. А взагалі учитель був непоганий.

Як і завжди в школі, гармидер, сміх, “мала куча невеличка”, гра в геліка, гилки, пізніше – волейбол.

Якщо діставав цікаву книжку, піднімав руку і просився: “Гнате Семеновичу, відпустіть – голова болить”. Відпуслав, “Ура!”. Ото була радість – читання замість скучних уроків!

З Василем Кучменком дружив, хоч він був старший. Кольоровими олівцями він оформляв мої “Вибрані твори” та збірки. Назву забув. Він пережив війну, одружився на гарній дівчині – корейці з київської ремісничої сім’ї. В тяжкі післявоєнні роки шив з тестем шапки, торгував на товчку. Слід загубився. Зараз на УТ працює кореспондент Олександр Кучменко. Може, син? Бо дід – Олександр. Жив біля діда Пилипа.

Х Х Х

Перше грудня 1934 року. Мороз - аж тріщить, Вечір. Сільбуд. Повно людей. На сцені - білий екран. Має демонструватися якийсь фільм. Я сиджу поряд з дорослими, нетерпляче жду “кіна”. Та раптом з-за екрана на сцену виходить незнайомиць у довгій сірій шинелі, піднімає руку. Всі затихли.

“Товарищи! - почав він суворо, аж загрозливо. Від його загробного голосу стало якось не по собі. - Сьогодні в Ленінграді подлые враги партії й народу, отщепенцы-троцькисы убили пламенного революціонера, трибуна Сергея Мироновича Кірова” ...

Стало страшно. І зараз бачу високу худу постать цього районного начальника з палаючими очима, запалими щоками, шинелею до п’ят. Серце моє стискувалося і стискувалося від його безпощадних слів:

“Смерть предателям! Смерть собачьому отродью! Искореним прихвостней международного империализма! Убийцам - никакой пощады!”

Зал заціпенів. Мені здавалося, люди й не дихали. Ніби в могилі.

Це було моє перше знайомство з “великою політикою” Сталіна тридцятих років. Я вже був у 7-му класі і багато чого розумів. Діти того страшного часу швидко ставали дорослими. Передусім навчалися мовчати.

Х Х Х

Були у мене не тільки друзі, а й вороги. Чому вони стали моїми ворогами - не знаю. Я був, мені здається, рівний зі всіма, доброзичливий. Це було у мене вроджене. Та й старші навчали: "Ніколи нікому не роби зла!"

Але вороги були.

Чомусь незлюбив мене Микола Кабан (Петенко), опецькуватий, бритоголовий хлопчина мого віку. Не пам'ятаю, чи вчився він в одному класі зі мною, але він чомусь завжди намагався мене передражнити, ударити, кинути на мене грудкою. А поскільки жив він на Деркачівці, через яку я гонив корів на пастівник, то для мене було проблемою не зустрітися з ним вранці та в обід, а також після обіду і ввечері.

Врізався в пам'ять випадок.

Відразу за селом, біля колгоспу, ми, пастушки, розвели вогнище. Коли воно догоряло, Микола Деркач (Костюк), старший від мене років на два чи й три, гарний собою хлопець, ні з сього ні з того ударив по пригасаючому жарові палицею. Я стояв неподалік. Жар від удару полетів мені на босу ногу. На пальцях та підйомі відразу схопилися пухирі. Страшенно запекло, заболіло. Я закричав, мов ошпарений. Коля, пам'ятаю, перелякався. Що робити? Пасти далі я не міг. Коля сказав: "Біжи додому, а я корів твоїх попасу і прижену ввечері". І дав мені замашну, виплетену з трьох лозин, нагайку. Я побіг додому. Навіть про Кабана забув.

Раптом гульк - стоїть він, виблискуючи голеною головою, і жде мене, здалеку погрожуючи палицею. Я знітився. Як пройти? Як обминуть?

Бачу — виходить на середину вулиці і піднімає палицю.

"А-а, сич! Попався!" - так мене він дражнив. Правда, не тільки він.

Діватися було нікуди. Ногу пекло вогнем. Хотілося швидше додому - полить її холодною водою, пожалітися матері.

Коли я проходив мимо. Кабан ударив мене по плечах. І знову підняв палицю. Він виглядав кремезнішим, дужчим. Я його боявся.

Але тут - де й сміливість узялася!

Не ждучи другого удару, я щосили луснув його своєю нагайкою по блискучій голеній голові. Від лоба до потилиці на ній відразу здувся сизо-багровий синець.

- Ой - ой - ой ! - заверещав він й, кинувши палицю та схопивши голову руками, чкурнув до свого двору.

Я припустив щодуху вздовш вулиці, не ждучи, коли з двору вийдуть Кабанові дорослі.

З того часу я вільно проходив його кордон. Кабан примирнів.

...Не розумію чому переслідував та дошкуляв мені Петро Хомяк, що жив на Підліссі і був старший на рік чи два. Дужчий, вищий за мене, він верховодив серед "підлісців". Це був мій троюродний брат, його мати була двоюродною сестрою моєї бабусі. Батько його був видною в селі людиною: торгував у магазині, молотив молотаркою, знав інші ремесла. Жили Хомяки краще за інших. І Петра одягали відповідно.

Так ось, Петро доймав мене тим, що в гурті хлопців раптом повертався до мене, тикав мені майже в очі двома пальцями і глузливо промовляв образливі слова, які зараз здаються дитячими і смішними, але в той час для мене були болючими і злими. А потім додавав: - "Дивіться - плаче! Плаче!"

Від образи, незаслуженої на мій погляд, у мене тремтіли губи, на очах з'являлися сльози. І я справді - плакав. Плакав від образи, від розуміння того, що захиститися я не можу, бо він дужчий за мене. Та й гурт "підлісців" з ним.

Я гірко плакав, ковтав сльози і тікав з гурту.

Чому? - думав я. - За віщо такий глум? Лише за те, що я умів цікаво переказувати сюжети фільмів, прочитаних книжок, чи й вигаданих тут же історій? Іншої причини я не знаходив.

Боляче, коли тебе б'ють. Образливо, коли лають. Та стократ болячіше, коли глумляться над тобою ні за що, не заслужено, і ти не можеш захиститися, а вороги твої торжествують, тикають тобі пальцями у вічі. За що? Що я вам зробив? Більш начитаний? Чи більш слабкий, беззахисний? З нього безкарно можна посміятися, познущатися? Чи, може, в мені була якась риса характеру, що не подобалася іншим? Не знаходив. Ні на кого не нападав, лише захищався завжди і захищав слабших, ні

на кого не говорив лихого слова. За що ж ? Відповіді не знаходив ... Страждав...

Маленький, худенький, білявенький хлопчик, що згодом виріс у височенького, задумливого, заглибленого у себе підлітка, тяжко страждав від глузувань з прізвища, від насмішок, від несправедливості. І не раз, бувало, йшов з гурту плачучи, вражений до глибини душі. Тікав від Хомяка ... Та ще й родича ...

Однак натуру мав товариську, без друзів жити не міг. І йшов назад.

Х Х Х

В сьомому класі біля корів змінив мене брат Михайло - Мишка. Він був молодший на три роки, складніший, кращий. Натуру мав веселу, безпосередню, любив жарти, а то й бешкети, за що йому перепадало від матері та батька.

У мене стало більше вільнішого часу. Став більше писати, уже подумував про те, щоб стати справжнім письменником, хоча й уявляв життя поета чи прозаїка швидше з творчого боку, а не побутового. Та хіба про побут у такі роки людина думає?

Попри всі негаразди, що склалися в політичному та економічному житті країни, освіта народу розвивалася. Моє покоління - народження 1918 - 25 р.р.-потрапило у період, коли майже всі, хто хоч трохи хотів, міг учитися - у школі, в технікумі, в інституті. Звичайно, якщо ти не належив до класу так званих "експлуататорів" чи "ворогів народу".

Я не належав. Батько мій, Кирило Пилипович Сиченко походив з мало-земельної селянської родини. Народився він у квітні 1897 року, а дід Пилип — в 1876 році. Прадід та прапрадід - Кіндрат та Максим - були кріпаками. Дід Пилип Кіндратович, як наймолодший у сім'ї, залишився у батьківській хаті на Сичовій горі, над центральною сільською дорогою (вулицею), біля рівчака. Мав лише одну десятину землі. Шукав собі дівчину "з приданим". Знайшов її через дорогу при повороті на вулицю Митниківку, де жив заможний селянин Зінченко Давид. У нього було 12 десятин, але й дітей чимало. За бабу-

сею Марією він дав дві десятини. Згодом дід Пилип купив три десятини, стало шість. Але це буде пізніше ...

Таким чином двох синів дід учив, а зі старшим Кирилом (моїм батьком) розділив землю - по 3 га. Тож батько був бідняком, головою комнезаму (треба ж придумати!). Батько вчився в школі три роки. Потім під Цариковський сказав дідові: "Пилипе, досить Кирилові. Читати навчився - і досить. Бо що ж мій син робитиме, як всі вивчатися!" Батько став працювати у господарстві. Брати Василь (1904) та Іван (1907) вчилися в училищі. З тим, щоб земля була Кирилові. У 1916 році батька мобілізували в армію, служив у Полтаві, в запасному артилерійському полку. В 1919 році його мобілізували в армію УНР. Був він там недовго. З Мотовилівки (неподалік Новосілок) втік і повернувся додому.

Одружився з моєю майбутньою матір'ю у 1920 році, навесні.

Мати - Мотрона Василівна Дженджера, народилась 1902 року, в багатодітній безземельній чи малоземельній сім'ї. Дід Василь помер 1919 р. від "іспанки", старші брати Михайло та Іван вчилися на кравців. Найстарший Петро був убитий у 1913 році в Мостищах, коли перевозив воєнних (яких - не знаю), невідомо ким, цілком випадково. Михайло та Іван стали кравцями. Грицько ще був малим. Підросли Ярина, Текля, Пилип, Марія. Хатина була маленька, город - був вузький, мимо хатини ледве проходив віз. Бабу Оленку (маленьку справді) я знав (померла року 1938 чи 39-го). Дуже не хотіла вступати в колгосп. Мабуть, так і не вступила. Мала гарного сірого в яблуках коня, якого я водив на пашу.

Батьки одружилися по любові. Обоє були гарні, молоді. Жили разом з дідом та бабою в їхній хаті, але відразу ж почали будувати для себе нову на Митниківці. Купили ґрунт у якогось п'янички Миколи. Мав він золото, бо мати на березі полола і знайшла золоту п'ятірку.

Я народився 18 лютого (так мати казала), а батько записав 21 лютого, бо в шнуровій книзі вже не було місця для числа 18. Я звик - хай так і буде - 21 лютого.

Дідова хата - на дві половини, через сіни. На горі, під горою - сад, город, господарчий двір. Там клуня, вівчарня, ворота. Нагорі - сарай для коней, корів, свиней, возівня.

Обійстя було впорядковане, гарно огорожене. А пасіка була така весела, гарна, затишна, якої і не бачив більше ніде. Я дуже любив той куточок на горбі -зелений, привітний, сповнений духмяних запахів медових та гудіння бджіл. Завжди вештався біля діда, коли той працював там - у брилі з сіткою, з димарем, з широколезним ножом.

Великим святом для мене було "качання" меду. Золотисті рами, повні меду. Гуде медогонка. Стоять великі залізні діжки з медом. Їж - не хочеться.

Мене дід, а особливо бабуся Мар'я любили. Більше жив у них, ніж дома, десь до п'ятого класу. Та й пізніше не поминав їхньої хати. Вплив на мене вони мали величезний. Дід Пилип своїми розповідями про Манчжурію, Китай, Зелений Клин, про першу світову (був поранений в руку - в кисть) розпалював дитячу уяву. Бабуся навчала не кривити душею, не брехати, бути чесним, добрим, ввічливим. Все моральне в мені - від неї та від матері.

Так от, весною 1935 року, коли я мав закінчити сім класів Новосілківської школи, постало в сім'ї питання - куди мені йти далі? У Ясногородці (сім кілометрів) відкривалася восени десятирічка. Але переміг дядько Іван Пилипович. Він працював тоді інженером в Укршосдорі (Управління шосейних доріг України) і мав вплив (чи знайомих) в Київському автотехнікумі. Туди я й поступив улітку 1935 р.

Х Х Х

Отож почався київський період мого життя.

В червні я закінчив 7 класів "на відмінно" і без іспитів був зачислений студентом Київського автотехнікуму, що був розташований на Повітрофлотському шоссе.

Це був двохповерховий будинок. Перед ним - ряд тополь. Директор - Годдін, зауч - Сапожніков. Мені було 14 років, а приймали з 16. Тому я був у групі наймолодший. В групі були одні хлопці. Дівчат не пам'ятаю. Не кияни переважно мешкали

в гуртожитку на Борщагівській, де зараз внутрішня об'їздна дорога. Це були бараки, вкриті толлю. Я мешкав теж на Борщагівській № 20, у дяді Васи, Василя Пилиповича, який знімав трьохкімнатну квартиру у власному будинку, господар якого тимчасово виїхав до Сибіру. Будинок стояв на палях, під низом був дров'яний склад. В саду - яблуні.

Навчався я нерівно. Були "5", а були й "2" (з математики за перше півріччя). Викладач Кам'янецька пояснювала плутано, і я її погано сприймав. Правда, за друге півріччя мав уже "3". Зате любив фізику, хімію, роботу в майстерні, літературу, мову.

Добре пам'ятаю, як нас учили слюсарному ділу. Дивись на майстра, а молотком бий по зубилу. Я влучив по пальцю. В очах потемніло і, хитаючись, я кинувся в двері - на свіже повітря. Майстер крикнув: "Куди?" Та я майже нічого не чув і не бачив, з пальця текла кров, ніготь почорнів. Однак був щасливий, коли наприкінці практики зробив власноручно гарненькі плоскогубці та ще деякі речі.

Багато читав і писав. Ходив у парк Політехнічного інституту - читав і писав. Захопився поезією Рильського (збірка "Крізь бурю і сніг"), Пушкіним, Лермонтовим. Віршуванню ніхто не вчив, інтуїтивно доходив до усього сам, порівнюючи своє з чужим. Був самокритичний, бачив, що у мене щось не так, не клеїться.

Двічі хворів. Запалення вуха - отит. Паратиф - лежав дома днів двадцять. Важкі були хвороби ...

Навесні технікум повели на військові ігри - у Вишгород. Йшли пішки. Я був взутий у легкі з гумовою підошвою черевки (як мокасини), в них набилося піску, різало ноги. Була за плечима важка рушниця. Хотілося пити і їсти. Стомився страшенно. Старші хлопці виглядали бадьоріше. Їм було по 17-20 років, а мені 15.

Друзі - Дубко та Гриша Упир. На канікулах працював у колгоспі якийсь час, вдома. Увечері - з хлопцями на Ірпені. Молоді в селі було багато - вечорами село гуло від пісень. Грали весілля. Я почав входити в доросле життя.

X X X

Дядя Ваня одружився вдруге. Перший раз він одружився року 1930. Привіз гарну молоду дівчину - Ірину, сестру свого товариша по інституту. Працював в Умані. Народився синок Валентин. Але Іра захворіла на черевний тиф і дядя Ваня привіз маля в Новосілки. Воно тут незабаром померло. Пам'ятаю, мені жалко було його, я плакав. Іра померла теж.

Друга дружина д. Вані — Тетяна Якимівна Терещенко, двоюрідна сестра поета Терещенка, була вдовою, мала дочку Ліну. У 1935 році у неї народилася дочка Ася, а у 1938 році - Неллі.

X X X

Восени 36- го року, коли я сидів на уроці в технікумі, раптом зайшов секретар директора і викликав мене: - Сиченко, на вихід!

А в коридорі сказав: "Приїхав твій батько і забрав твої документи".

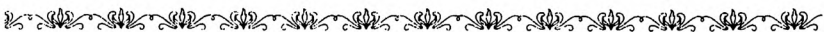
Внизу стояв батько.

- Їдемо додому! Ходитимеш у 9-й клас в Ясногородку.

Пізніше я зрозумів, чому батько так зробив. Річ у тім, що дядько Василь знайшов нову квартиру на Подолі, бо приїхав господар з Сибіру. Квартира на Подолі, похмура, пропахла щурами, виходили у двір вікнами, напівтемна. Я мав місце, по суті, на кухні. Отже, жити мені було ніде. Та, мабуть і дядько з дядиною моєю присутністю були не дуже втішені. Жити було ніде. І клунки батькові потрібно носити ...

Отож, того дня ми були дома, а наступного я пішов у школу до Ясногородки.

Я влився в клас відразу, тим більше, що тут були друзі - Володя Романченко, Петро Грицаєнко, Іван Служенко, Михайло Служенко (двоюрідні брати), Іван Деркач. Та й дівчат з Новосілок чимало - Віра Грицаєнко, Катя Кучеренко (померла в 10-му класі від зараження крові), Віра Мартинюк, Марія Полива та інші.

Вчитися після технікуму було легше. Я добре знав фізику, хімію, навіть математику розумів. А мова і література - само собою.

З іншими однокласниками мене швидко подружив волейбол. Грали ми кожної перерви і після та до уроків. Я грав до того ще в Новосілках і не погано.

Це був час політизації суспільства, особливо молоді. Я не був комсомольцем і відчував себе парієм. Подав заяву. Прийняли. На затвердження поїхав до району - в Бишов (14 км) на велосипеді. Осінь глибока, холодний дощ. Під дощем їхав назад через Ясногородку знову. Замерз страшенно, мокрий, мов хлющ. Але ж щасливий -я комсомолец!

Незабаром школа дізналася, що я, Гаврило Мельниченко та ще дехто пишуть вірші. Гаврило, пухкий, схожий на дівчину, хлопець з рожевими губами і чистюсінькою, без прищика, без подряпини шкірою, був графоманом. Писав довжелезні вірші, в яких не було смислу, - тільки словеса. Він їх, здається, і не виправляв ніколи, а відразу писав у чистовик своїм нахиленим вправо мережаним почерком. Я ж мучився подовгу над кожним словом, над кожним рядком, безліч разів переписував начисто нерівним, але виразним майже друкованим почерком, формуючи строфи, як у книжках. І завжди був невдоволений, відчуваючи, що в них щось не так. Ритміку я відчував ще з раннього дитинства, рими шукав довго, боляче. В пошуках їх списував цілі сторінки. Наслідуючи Пушкіну, малював на чорновиках обличчя, хатки, дерева.

Учитель української мови Олександровський та його дружина Марієвич (учителька російської мови) організували гурток, пояснювали ази віршування, започаткували журнал "Сталінський сів" (знаменна назва!). Я був редактором, видавцем та основним автором.

На кінець січня чи початок лютого 1937 року було призначене урядом велике св'ято - 100- річчя загибелі Пушкіна. Не пам'ятаю, чи була електрика тоді в школі. Мабуть таки була, хоча включали її рідко. А тут - зала сяє світлом, св'яткова, людей повно. Я читаю поему (забув назву). Про комісара Риту (!). Початок був під Шевченка:

Заткалася рано - вранці
Туманом долина,
Заплакала - заридала
Червона калина
У долині, коло ставу,
Де могилу рили
І в могилу - домовину
Когось положили.

Це була епігонська поема про героїню громадянської війни, партизанку, комісарку Риту. Але там був цікавий сюжет і присутні (і учні, і вчителі, і селяни) слухали з цікавістю. Мені здавалося, що я справжній поет, хоч і не Пушкін чи Шевченко.

Мені було майже 16 років. Це вже було немало. Порівнюючи свої вірші з віршами 14-літнього Пушкіна, я бачив, що він - таки краще писав у свої 14, ніж я в 16. І від цього я впав у відчай. Втішало тільки те, що умови життя у поміщиків Пушкіних, Лермонтових, Некрасових були значно кращі і сприятливіші для розвитку та творчості, ніж у сина колгоспника, що не завжди був ситий та одягнутий як слід. А здібності ж у мене такі ж, як і у них, думав я. Видно, я не був наділений зайвою скромністю в молодості і схильний був перебільшувати свої здібності.

Взагалі, мушу визнати, що відсутністю самонадіяності я не страждав. Мені хотілося бути лідером, вирізнятися серед інших, грати першу скрипку.

А грав її у класі Володя Мельник (з Бишівки). Він був на 2 чи 2,5 роки старший, гарний собою, з високим гулястим (математичним) лобом, м'ягким, злегка кучерявим волоссям. Прекрасно знав математику. І був закоханий у Ньюсю Бацук, в яку закохався і я.

Я розумів, що Володя кращий за мене у всіх відношеннях: гарний, здібний, веселий, дотепний, не рівня я йому - худий, високий, невдоволений собою, самовпевнений. Але ця самовпевненість перемогла, і я кинув виклик йому. Відносини наші стали напружені, а то й ворожі.

Нас помирив і здружив класний керівник і завуч Митрофан Васильович Шевченко, хімік. Чудовий учитель, 1907 року народження, молодий, енергійний, високочолий, розумний.

Він, помітивши наші натягнуті відносини, посадив нас на одну (задню чи передостанню) парту. Це нас здивувало обох. Спочатку ми сторонилися один одного. Та з часом зблизились. Ми почали консультиватися: я у нього по математиці, він у мене - по мові, історії, фізиці. Особливо на контрольних. Ми помітили, як це допомагає нам. Поволі відносини поліпшились, вирівнялись, а у 10-му класі навіть стали дружніми. Я лише переживав, що Нюся віддає перевагу Мельнику. Але тут, розумів я, не він у тому винен.

Нюся була з Лішні, невеличка, чорненька, ноги буквою Н, булькатенька, але мила, завжди усміхнена. Багатьом вона подобалась.

Пам'ятаю, коли ми взимку жили на квартирі вчотирьох (Михайло Служенко, Іван Служенко, Іван Деркач та я), одного разу я помітив, як Михайло Служенко, чорноволосий, вузьколиций, тонконогий, гострий ножа перочинного.

- Для чого? - спитав я.

- Піду заріжу Мельника, - відповів він.

- Ти здурів?

- Ні, як тільки закінчимо школу, я одружуся з нею, а він тільки так ... Посміється з неї...

Господи, знали б хлопці свою долю наперед! Що готує вона нам!

Та й Нюся, виявляється, була закохана в Обухівського, гарного чорночубого красеня з Лішні. Микола був справді красивим хлопцем. Рум'янець, чисте ясне обличчя, але посередній в навчанні, він не збирався зривати зірки з неба, а готувався до військової кар'єри. Такий був час - престижно.

Утворився гурток друзів: Митя Кононенко (мабуть 1916 р.н.), Трохименко (1918), Микола (забув прізвище) (1917), Мельник (1919), я, Володя Романченко, Служенки, Шевчук з Лішні, Соня Котова з Мостищ, гарна, русява, синьоока дівчина, грала в волейбол нарівні з нами, Петро Грицаєнко, Іван Деркач. Грали разом у волейбол, іноді збиралися в Івана Слу-

женка чи Миші Кононенка за столом. Бувала (але не часто) й горілка.

Тим часом йшов 1937, а згодом 1938 рік. Нас не зачепили ці роки, але було страшно. Навколо вороги. Розстріли. Що робилось в газетах - тільки й друкувалось: смерть, смерть, смерть!.. В селі чоловіки влітку не спали в хатах, а в городі. Слухали - чи не гуде машина? Вночі це міг бути лише "чорний ворон", інші не їздили. Якщо загула - тікали в ліс, в луг, за Ірпінь. Але кого назначено, всіх забирали.

В школі мінялись вчителі. Крім Олександрівського з сім'єю, з'явилися доцент КПП Солопко (фізик), Кость Андрійович Галабузьський (до речі, родом з Лубен, пізніше я познайомився з його дочкою Галиною, друкаркою). Люди тікали, шукали десь заробітку, ховалися і цим дехто врятувався від Гулагу.

Звичайно, нас, молодших, це страхувисько не торкнулося. У нас було своє життя. Вірили, що всё гарне попереду - інститути, училища, гарна робота, щастя ...

Х Х Х

Для мене не було проблеми - куди йти. Звичайно, в університет.

Випускні іспити в школі здав нормально - на "відмінно". Здавали ми їх з Володею Романченком. Домовилися: я беру крайній правий білет і правою рукою, він - крайній лівий і лівою рукою. Все здали на "5". В класі було нас три відмінника, отримали атестати з відзнакою. Випускний вечір, радість, надії, надії, надії... Скільки надій, скільки сподівань!..

Другого чи третього дня після випускного вечора ми з Петром Грицаєнком ішли на Васильків. Він - подавати документи в Білоцерківський ветеринарний інститут, я - в Київський університет. За лісом сходило сонце, ми весело ступали по твердій, укатаній машинами польовій дорозі. Нам сонце світить, нас жде щасливе майбутнє!

Я подав документи. Іспитів не здавати - я маю відмінний атестат! Мені сказали, коли прийти на співбесіду з ректором.

Прибув. Повно абітурієнтів. Пам'ятаю: сиджу проти лівого крила червоного корпусу, де знаходився ректорський кабінет (кутова кімната на другому поверсі).

Сиджу на кам'яній огорожі саду. Біля мене хлопчина. Знайомимося. Він з півдня України - Віктор Кузьменко. Пора йти. Біля секретаря - рій хлопців та дівчат.

Секретар, благообразний сивий чоловік, Марголін, зачитує список. Чую своє прізвище.

-Заходьте!

Нас чоловік 20 чи й 30 боязко заходить до просторого кабінету. Біля вікон широкий стіл, за ним - молодий чоловік, років 35 - 37, Русько. Це ректор. Пишний зуб, крутий лоб, широке лице.

Ми сідаємо на стільці, розставлені попід стінами.

Ректор тримає список, викликає:

- Кржиштофович! Бабій, Ткаченко ...

Виявляється, що на філологічний факультет 2,5 відмінників на місце. Ректор просить, умовляє перевестися на інші факультети: математичний, географічний, історичний. Дехто погоджується. Дехто відмовляється.

Кржиштофович каже: "Я пишу вірші, друкувався в районній газеті. Тільки на філфак!"

Ректор ставить якусь закорючку, але не каже нічого. Лише тим, хто погодився перевестися на інший факультет, повідомив, що прийнятий.

Раптом чую:

- Сиченко, Сиченко!

Я підводжуся. На супротивному боці підводиться дівчина. Дивимось одне на одного, здивовані і збентежені. Хто з нас Сиченко?

Порушую тишу я:

- І ви Сиченко?

- І я, каже тихо вона.

- То, можи ви Савченко чи Сеченко? - питаю.

- Ні, я таки Сиченко, - відповідає вона сміливіше, наголошуючи на "и".

Я повертаюся до ректора і безпорадно розвожу руками. А він махає нам обом:

- Сідайте!

Отакої! Серце моє упало, занило. Яка несподіванка! І треба ж! Що ж тепер буде?

Виходимо. Секретар оголошує:

-Списки зачислених будуть вивішені в ректораті через дві години.

Принишклі, ми виходимо - хто куди. Я знову в сад навпроти. Тепер це Шевченківський парк. Знову зустрічаємося з Кузьменком.

Минуло дві години. Заходимо. Списки вже висять. Натовп. Я проштовхався ближче, заглядаю через плечі, шукаю літеру "С".

І - о радість! Сиченко Володимир, Сиченко Катерина ... Обоє зачислені і обоє в четверту групу українського відділення.

Цікаво - а чи є Кржиштофович? Шукаю на "К" - немає. Що подіяло на рішення ректора? Високомовний виступ абітурієнта чи його польське прізвище? Незбагненні діла твої, Господи!

X X X

Додому летів, як на крилах! До навчання в університеті залишалось два чи три тижні. В університеті! І я перший із селяків - новосільців переступаю його поріг!

Збиратися було недовго. Простіше кажучи, нічого було мені збирати. Дві сорочки, двоє штанів з "рубчика" та темнокоричневий костюм з грубого сукна, пошитий дядьком Іваном Маршуком (сільське прізвисько Дженджер), пара білизни, бритва. Ну, і, звичайно, зошит з віршами. Та великі надії в серці...

Все це вмістилося в простенький і дешевенький чемодан.

Як я дістався цього разу до Києва, вже не пам'ятаю. Мабуть, з валкою хлібозаготівлі до Мотовилівки, а потім - поїздом.

Добре пам'ятаю зате, як ми 31 серпня 1938 р. штурмували гуртожиток на Чоколівці.

Отримавши ордер на вселення, я сів на трамвай № 8 біля публічної бібліотеки і поїхав до кінцевої зупинки. Перейшов широчезну Солом'янську площу, знайшов нових два будинки за "Мікояновським інститутом". Перший, у ямі, наш, університетський, другий, менший, педінститутський. Парадні двері забиті, зайшов з тилу. Там сотні хлопців та дівчат. Всі знервовані, злі. Шум, галас. Кульгавий комендант стоїть у дверях, поволі перевіряючи документи, записує щось у загальний зошит. Все це дуже повільно. Ця процедура тягнеться з ранку. Я став у чергу - мабуть п'ятсотий, якщо не більше.

Сонце хилиться на захід. Скоро вечір. Давно минув обід, їсти хочеться страшенно. Хто привіз з дому - їсть. В туалет бігають у яр. Води немає ніде. Страшенно хочеться пити.

Всі незадоволені. З таким "поспіхом" ми вселимося опівночі, не раніше.

Десять годин о сьомій вечора раптом під'їжджає "Емка", виходить ректор. Прогнав коменданта, сам став на дверях. Гукнув:

- Шикуйся один за одним! По п'ять! Хлопці окремо, дівчата окремо!

Ми стали, як велено. Русько відраховував по п'ять і казав:

- Кімната № така! Марш!

Потім п'ятірку дівчат.

- Кімната № така! Марш!

За півгодини ми всі вже були в своїх кімнатах. П'ять ліжок, п'ять стільців біля стола, шафа для одягу, графин, склянка. На ліжках - матрац, простиня, одіяло солдатське, подушка.

Ми перезнайомилися. Зі мною були історики з 2-го курсу. Ще хтось. Забув уже.

Навчалися в червоному корпусі. Дуже часто весь курс - 120 чоловік у великій аудиторії, що вікнами виходила в ботанічний сад. Внизу кафедра, лави - амфітеатром. Окремі групи на верхньому поверсі під дахом.

Почалося зовсім нове життя. Це був 1938 рік. Ми зразу відчували, що стали дорослими. Більшість старих викладачів була заарештована. Атмосфера похмура, гнітюча. Не пам'ятаю, щоб

хтось сміявся безжурно. Такого сприйняли б за божевільного. Майже кожен день - історія партії. Викладала Слободзінська. Однак ми якось не думали про небезпеку. Та все ж язики не розпускали. Старостою у нас був Байдиков - коренастий, лисий, у військовій гімнастерці, галіфе, чоботях. Член ВКП (б). Нагляд.

Харчувалися в університетській їдальні - напівпідвал - на вулицю. Вранці і ввечері - буфет у гуртожитку: хліб, цукерки, цукор, венігрет, холодець. Окріп -внизу.

Стипендія - 125 крб. Мінус податок, гуртожиток, різні внески - 100. Цього вистачало мені на 2 -3 тижні. Решту з дому.

Ще я тратив на кіно. Там іноді дозволяв собі шматочок торта "наполеон". Ну, і, звичайно, футбол. Я був запеклий болільник.

Побут наш був до крайності бідний. Дехто як приїхав з дому в лижному костюмі, так і ходив три роки в ньому на лекції (А.Ковтуненко). Влітку я ще сякий - такий вигляд мав. А взимку одягав грубе пальто з коміром не то з теляти, не то з собаки. Така ж шапка, на ногах - шиті валянки - бурки і глибокі калоші. Соромно було, але мусив так "дефілювати" по університетських коридорах та аудиторіях.

Господи, яким злиденним був наш народ, особливо колгоспники! Просто жах!

Та якось учились. Я не рівно. Багато віршував. В бібліотеці замість того, щоб "гризти" "Капітал", читав "Собаку Баскервілів". На заліках мав у матрикулі різнобій - "5", "4", "3". Соромно було перед академіком Калиновичем, якому здавав "Загальне мовознавство". Ні в зуб ногою не знав вчення Маркса. Ніяк не міг уторопати, як це з чотирьох символів утворилися світові мови.

Іноді відвідував дядю Ваню і дядю Васю. Перший жив на Горького, зовсім недалеко від Університету, другий на Подолі, отримав одну кімнату метрів на 15-18. У дяді Вані було вже три дочки - Ліна (приймозна), Ася і Неля, у дяді Васі - Світлана. Дядя Ваня був душевний, добрий і вряди-годи давав мені 50 крб., хоч працював сам і статки були невеликі.

Х Х Х

Якось, проходив я по майдану Б.Хмельницького і побачив своїх хлопців з автотехнікуму - вчилися їздити на машині. Вони були вже 4 - курсниками, незабаром мали кінчати технікум. Дізнавшись, що я студент університету, дивувалися, були вражені. Ніяк не могли повірити. Університет! Для них це було недосяжне. Тільки тепер я зрозумів, як мудро вчинив батько, забравши мої документи.

Жити було важко. Безгрошів'я гнітило, з хвороб не вилазив. Я взагалі в дитинстві і юності часто хворів: грип, вітрянка, малярія, бешиха, паратиф. Яка тільки нечисть не чіплялась до мене. Як вижив, сам не знаю. Але вижив, - мав нестримну силу і жагу до життя. Вірив, що не можу померти, не звершивши чогось путнього.

На другому курсі зійшовся з Іваном Маховським та Петром Моргаєнком. Іван писав вірші, я теж, Петро критикував. Вони на рік були молодші.

Почав відвідувати спочатку літературний гурток при університеті (керував Абрам Кацнельсон), а потім - студію А.Малишка при журналі "Молодий більшовик".

На студії в університеті, якою керував Абрам Кацнельсон, я мовчав, не читав нічого. Пам'ятаю, виступали Ігор Муратов, Аркадій Любченко, чорний, мов головешка. Згадував своє оповідання "Зяма". Я читав його - смутно пам'ятаю - про єврейського хлопчика.

Більше дала студія А.Малишка в журналі "Молодий більшовик". Виступали Єва Нарубіна, М.Ігнатенко, Леонід Левицький, П.Моренець. Я, здається, теж не виступав. Чому мене надрукував Андрій Малишко, не знаю. Сюди ходили: Леонід Левицький, Пилип Моренець, Михайло Ігнатенко, Єва Нарубіна, я, ще хтось з університету. Малишко тоді (39р.) входив саме в "Обойму" - молодий, талановитий. Взяв кілька моїх віршів до журналу. Редакція знаходилась на вул. Заньковецької.

Ніяк не можу пригадати, як і коли до мене "прилип" Василь Луценко. Завжди він просив у мене в борг карбованця або навіть дріб'язок - 50 коп. чи 30. Я розумів, що він голодний - і давав, ніколи не вимагаючи повернути. Ходив він у

старій засмальцьованій сорочці, розвантажував вагони з вугіллям, картоплею, підробляв трохи цим. Тоді повертав борг. А через тиждень знову “стріляв” карбованця. На вигляд був він міцний, загартований, з буйним, ніколи не чесаним чубом. Зиму 39-40, чи 40-41 року (точно не пам’ятаю) він перезимував у моїй тілогрійці. На весну вона була страшно брудна, у вугільній пилюці, в кишенях - махорка. Коли я привіз її додому, батьки охнули - ти куриш?

На третьому курсі жив з Миколою Сидоренком, Анатолієм Ковтуненком (обоє з моєї групи), Іваном Краснобаєм (теж) та Грицьком Вервесом. Був ще історик - Василь Олійник. Яюсь черговий по гуртожитку перелякав мене:

- Як ваше прізвище?

- Сиченко. А що?

- Та одному з вашої кімнати телеграма - батько помер.

Я похолов. На батькові тримався сякий - такий добробут нашої сім’ї. Що ж тепер? Прощай, університете?

- А як те прізвище?

- На “к” чи “ко”.

На “к” - Олійник. На - “ко” - нас троє. Виявилось - помер батько Василя Олійника.

У № 8 за 1940 р. “Молодого більшовика” А.Малишко надрукував мої вірші. Прибігає на перерві один товариш з 2-ї групи.

- Сиченко, у “М.Б.” твої вірші надруковані!

- Де ти бачив журнал?

- У парку, в кіоску.

Я побіг в кіоск на розі бульвару Шевченка і Володимирської. Купив примірник. Тисячу разів перечитав. Звучать, як чужі. Пахнуть друкарською фарбою. Не віриться, що це мої.

Не забарилася і рецензія в “Комсомольці України” - здається, Пріцпун і Смульчона. Розгромна. Стаття оглядова - і всі молоді автори, а серед них і я, розгромлені в пух і прах. За аполітичність (і це у 2-х віршах на 16 рядків!).

Тим часом написав сонети та октави (перші в моїй практиці), ряд ліричних віршів. Поніс А.Малишкові. Він сухо мовив:

— Ну, сонети та октави - це парафія М.Рильського, я не люблю цю форму.- Статтю читав? У “Комсомольці України”?

- Читав.

- От бачиш! А якщо я надрукую твої октави, то не буде в журналі місця не тільки тобі, а й мені...

Однак, замислившись, перечитав мої рукописи ще раз.

-А оці - надрукую, - і відклав жмутик віршів собі в стіл. - Не швидко, десь улітку 41-го ...

Я зрадів. Це був певний шлях у літературу. А було ж мені лише 18 років. Не Пушкінський вік, звичайно, та все ж ...

Другий курс я відчував себе упевненіше, багато читав, багато писав. Дискутували з хлопцями про політику, раділи, що на заході йде війна, а ми живемо мирно. Ніхто не чекав біди. Вважали, що Сталін хитрий, обманув усіх ...

І раптом - мов сніг на голову: війна з Фінляндією. Почали брати студентів. Всю зиму ганяли на лижах. Могли запросто скуштувати лихо. Несподіваний мир у березні 1940 р. Раділи.

Третій курс. Ми змужніли, розширилися горизонти. Всупереч офіційній пропаганді ми ставали свідомими українцями. Мене почала цікавити історія України. Та й хлопців теж. Однак мовчали. Ця тема була заборонена. Табу!

Частіше почав їздити додому. Одного разу взяв з собою Миколу Сидоренка. Зблизилися. Він думав так, як і я.

Оскільки на 3-му курсі зняли стипендії (давали відмінникам), я частіше возив з дому “сидори”. Майже кожної неділі. Помічав - ідуть ешелони на захід з військами, з технікою. Приїздив, казав:

-Хлопці, буде війна!

Хлопці не вірили. Відмахувалися.

Ми всі в кімнаті здружилися. Бувало, я з “сидором”, відчиняю двері, а хлопці кричать:

- Ура! Будемо їсти!

- Будемо їсти, та не всі - віджартовувався я.

- Знаємо! - не вгавали вони. - Ти дома наївся!

Грицько Вервес розбирав “сидора” (це була плетена з рогузу “кошівка”), виймав пиріжки, сметану або ряжанку, потрясав куском сала.

піднялась температура, а після обіду я таки поїхав у місто і встиг вчасно - і досі є пожовтіла груповою фотографія.

Та весна була тривожна. Пахло військовою грозою. Однак ми вірили, що Сталін відверне її від нас. Що знали ми про те криваве чудовисько!

Весняні іспити закінчувалися. Залишалося здати 23-го українську літературу та 30-го червня - західну.

22-го червня, в неділю, мав відкритися новий стадіон матчем "Динамо" - "ЦДКА". Я завчасно купив квиток.

Спати в суботу ми лягли пізно, спали міцно. Тому страшенний гуркіт, що сколихнув наш будинок, підняв нас з ліжок очамрілих і переляканих. Перша думка - землетрус (десь того року чи попереднього в Києві був землетрус). Але вибухи не припинялися. Двері та вікна брижчали. Надворі вставав ранній літній ранок. Сонце ще не зійшло, але небо вже було синьо - прозоре.

Ми кинулися до вікна. І побачили, як темний гостроносий літак пікірує на солом'янські артилерійське та піхотне училища і поливає їх струменями червонястих куль. Ми вперше побачили трасуючі снаряди крупнокаліберних кулеметів. Скільки їх потім доводилося бачити!

Коли літак виходив з піке - а це було якраз над нами, - ми побачили на його крилах чорні хрести.

Що це? Невже війна?

Так, це війна! На газетних та журнальних фотографіях про війну на Заході, ми не раз бачили такі хрести. Війна з Німеччиною!

Душі наші похололи. Ми зрозуміли, що всьому кінець - навчанню, мирному життю, убогому та все ж усталеному, надіям, а може й життю.

До 11 години дня гуртожиток гув, як рій. Потім ми трамваєм (№ 8) поїхали до університету в їдальню, а може, просто, щоб дізнатися, що ж сталося.

Внизу біля залізничного мосту нас застала тривога. Трамвай зупинився. Нас попросили вийти. Люди були збуджені, стривожені.

Раптом ожив на стовпі велетенський радіорупор: “Внимание, внимание! - Ми впізнали голос Левітана. - Сейчас с правительственным сообщением выступит Председатель Совета Министров СССР товарищ Молотов”.

Так з виступу Молотова ми дізналися про напад Німеччини на СРСР.

Перед обома корпусами університету - юрби студентів та викладачів. Тут ми дізналися, що німці бомбардували Жулянський військовий аеродром, мости через Дніпро, деякі заводи.

Ми приєдналися до гурту філологів та істориків перед новим “гуманітарним” корпусом на розі Короленка та бульвару Шевченка. Він був сірий, новий, введений в експлуатацію лише восени 1940 року. Ми провчилися в ньому лише 10 місяців. Це були щасливі дні. Ми тут перейшли екватор нашого навчання (5 років), на перервах, ніби відчуваючи майбутні грози, багато співали.

Спочатку Пеліпас та Іщук умовляли: “Хлопці, не можна. Це ж університет, а не вечорниці”. Але, як тільки вони виходили, знову лунало: “А козак Нечай на те не зважає - з кумасею та Хмельницькою мед-вино кружляє”. Заспівувачами були ми, третьокурсники.

Наступного дня 23 червня здавали українську літературу М.Русанівському. Період від Котляревського до Шевченка включно. Русанівський був тихий, скромний, красивий чоловік. Чорнявий, завжди акуратно одягнений, при галстуку, а весною - у вишитій сорочці і сірому костюмі.

Нас було п'ятеро - Сидоренко, Ковтуненко, Краснобай, я, ще хтось.

Русанівський був стурбований, напружений. Розпитав, що чували, де бомбили, як настрої. Коротко і неуважно вислухав наші відповіді, поставив оцінки.

Чи думали ми, чи знав він, що це його останні відвідини університету?

25 червня ми дізналися, що вчора (чи вночі на 25-е) він, Максим Нагорний, наші товариші з третього курсу - Микола Слюсар, Ігор Носовець, Малиновський були заарештовані НКВД. Всі ми розуміли, що це попереджувальна акція - лікві-

дувати свідомих українців, які б могли у майбутньому очолити український рух.

Я впевнений, що і Русанівський, і Нагорний, і інші були б з часом у армії, воювали б, як і інші. Але ... Комунізм, а особливо великодержавний шовінізм — це різновид фашизму, на якому тримається імперія, на крові, на смерті, на страхі. На них вона народилася, будувалася, існувала.

Ми були приголомшені, особливо арештами товаришів. Отже, і над кожним з нас висить Дамоклів меч!

Західної літератури ми майже не готували. Де там! Червона Армія відступала на всіх фронтах. Чутки випереджали повідомлення Совінформбюро. Німці в Житомирі. До Києва 130 км.

Вранці 30-го червня в гуртожиток приїхав Русько. Підняв усіх з ліжок. Вишикував в тилу, на пустирищі.

- Ворог прорвав фронт! Київ у небезпеці! Ми всі, як один, зараз їдемо в Білогородку копати протитанковий рів!

Білогородка на Ірпені. Майже дома, кілометрів двадцять до Новосілок.

Не пам'ятаю, як ми добиралися до Білогородки. Мабуть машинами по Борщагівській дорозі. Десь недалеко від дороги відміряли нам ділянку, дали лопати. Робота йшла мляво, та все ж ішла. Рів заглиблювався в землю. Десь днів за п'ять сягнув двохметрової глибини. Над нами літали німецькі літаки, розкидали листівки:

“Дівушки й дамочки, не копайте ваші ямочки, -появляться наші таночки -переедут ваші ямочки!”

Ночували ми в Білогородці, в сараї, на горищі, якраз на повороті до мосту через Ірпінь. Як мені хотілося піти додому! Не пішов - боявся. Бо десь на другий чи третій день приїхав партійний чин - закликав хлопців у народне ополчення. Ми всі записалися, стали по суті військовими людьми.

Числа 5-го приїхав на трьохтонці якийсь військовий. Молодший лейтенант.

- Потрібно десять чоловік для спецзавдання!

Відібрали. До десяти війшов і я - з Миколою та Анатолієм Ковтуненками.

Поїхали. Я пізнавав знайомі місця. Тарасівка, ген видно Боярку.

Завезли в колгоспний сад.

- Вигружайся!

Ми спинилися біля ДЗОТ-а. На узвишші виднівся ДОТ залізобетонний.

Командир відімкнув двері. Ми зайшли. Сиро, напівтемно. Посередині цього льоху - станина гармати в цератовому чохлі, облита солідолом. Стеля (дерев'яна) потрухла, поцвіла, вклякла - от - от проломиться і впаде на станину.

- Вот видите? - сказав молодший лейтенант. - Надо раскопать, из лесу привести сосновые или дубовые бревна - уложить и засыпать снова землей! Работу сделать за 3 дня! Понятно? Начинайте! Обед вам привезут!

Ми справді працювали не покладаючи рук. Нам привезли хліб, масло, печиво. Сухий пайок. У мене від нього на губі виразка, болить живіт. Можливо, розвинувся коліт.

Одного дня несподівано знайшов мене тут батько. Я, дурень, зовсім забув, що за мною дома турбуються, плачуть. Ні листа, ні звістки. То батько - до Києва, там дізнався, що я у Білогіродці, звідти - у Тарасівку.

З ним я пішов додому. Мати схвильована, бабуся плаче, дід Пилип ще більше посивів. Михайло (Мишка) зрадив. Всю ніч говорили. Уранці дід Пилип узяв підводу - відвіз мене в Тарасівку.

Наступного дня, вранці, коли ми ще схвильовано висловлювали здогади, що там на заході, біля Василькова, грюкало вночі і горіло, раптом приїхав якийсь військовий чин.

- Люди єсть?

- Є.

- А зброя є?

- Немає, а в чім річ?

- Німці прорвались з Житомира - йдуть на Київ! - Він був явно збентежений і схвильований. Лаявся добірною матерщиною.

- Зброї немає. Ми студенти.

Він трохи охолов. Подумавши, сказав:

—Ви ось що, хлопці, кидайте тут усе і топайте на Київ, поки вас тут німці не закопали!

Ми не сперечалися. Ніхто не горів бажанням потрапити в лапи фашистам. Покидавши лопати, сокири та пилки, вийшли на шлях і рушили на схід. Десь перед вечером були в гуртожитку.

Це було 10 - е липня. А рано - вранці прибув Русько, підняв усіх.

- Евакуюємося за Дніпро! Забирайте речі!

У мене речей не було. Все зимове я відвіз додому. Якесь торбинка і те, що на мені, - штани, піджак, туфлі. Так і рушив.

Пішки дійшли до університету. Тут уже стояли інші з рюкзаками, чемоданами. Рушили вниз до Бесарабки, по Хрещатику - на міст через Дніпро.

Тепер я думаю - а чому ж не на вокзал? Скільки порожняків йшло на схід!

Спека, нальоти літаків, безводдя, без'їжжя. В туфлях - пісок ...

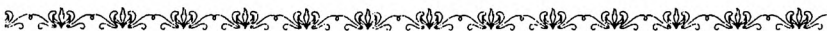
Русько на "емці", з студенткою геофаку, попереду, готує хліб, обід. За день робимо 20 - 25 км. Колона розтяглася на 5 км. Це була перша колона з Києва.

В одному селі ночували на соломі в хаті, забув гаманець з гршми під головою. Спихватився, коли відійшли кілометрів на 5 - 8. Не захотів вертатися. Залишився без копійки.

Прибули в Яготинський район. Всі на жнива! Нас призначили в село Лозовий Яр. Жили з місяць, косили косами жито, виконували іншу роботу. Раз їздили в Київ. Десь над Ірпенем ідуть бої, чути далекі глухі постріли артилерії. Зв'язку з Новосілками немає.

Тим часом фронт наближається. Десь у серпні вирішили самі їхати до Харкова. В Яготині сіли на поїзд зі станками, які стояли на відкритих площадках. Літо тепле, сухе. Десь перед Лозовою я відстав від ешелона, заїхав у Лозову. Сів на пасажирський Сімферополь - Москва. На Харків. Зустрів Зеленського - викладача фізкультури в університеті. Офіцер. Їхав до Ленінграда.

В МерEFI побачив свій ешелон зі станками. Моя група - там. Я пересів до них. Були всі раді, що зустрілися. В Харкові — в університет. Зустрів нас замісник декана Іщук, чорний, худий, як тараня. Попідписував червоно - синім олівцем наші матрикули. Потім ми потрапили на роботу в радгосп - відразу за ХТЗ. Від крайньої зупинки кілометра 2-3. Зручно.

Вручну збирали кукурудзу. А фронт наближається. Вже десь перед Полтавою. Сестри Лугові пішли додому. В одну з них я злегка і несерйозно був закоханий.

Жили ми в школі, спали на соломі - в класі. Всі покотом - хлопці і дівчата. Муся Леонова - з 2-го курсу - викликала на ганок і освідчилася в коханні. Я був вражений, ошелешений, бо зовсім не звертав на неї уваги, не помічав. Відповів прямо, що зараз нам не до кохання. Грицько Вервес якраз там побрався з Галею Сидоренко (з нашої групи). Згодом одружилися.

Що робити далі? Це питання постало гостро після падіння Києва.

Одні - відступати вглиб Росії. Ми - я, Микола, Геннадій, Зінченко, Леся, Настя - схилились до того, щоб не тікати з України. Що буде - зі своїм народом.

Одного разу, коли я був в університеті, Іщук послав мене в єврейський колгосп - відразу за Харковом. Мені здається - на північ від міста. Яка була потреба, я вже забув. Мабуть, там були наші групи. Я віз якісь папери.

Я прибув туди якраз тоді, коли лаштувалася валка на риття окопів десь в районі Люботина. Мене примусили їхати з собою, хоча я формально не належав до цієї групи. Але тоді влада була у парторга. Сказав - виконуй.

Два дні ми їхали до місця призначення. На возі шість чоловік, продукти, лопати, сокири, одяг. Я без зимового, навіть осіннього одягу.

Колгосп лише називався єврейським, але євреї задалегідь евакуювалися на схід, отож залишилися лише українці, та й тих обмаль.

По дорозі нас двічі обстріляли німецькі штурмовики. На щастя, ніхто не постраждав. Гірше трапилося в Люботині, на переїзді. Станція була забита ешелонами - гарна мішень для

бомбардувальників. Коли ми переїздили, почалася тривога. Літаки йшли низько - вздовж полів. Ми вдарили коней, але дорога була запруджена підводами. Бомби, як чорні поросята, з виском летіли прямо на нас. В колію не влучили — вцілили мимо. Але близько. Вибуховою хвилиною нас вирвало з підводи. Мене вдарило в ноги. Злетів правий черевик. Я схопився - і тут же впав від болю. Щеміло також ліве плече. Сорочка зачервоніла від крові.

Попереду хтось кричав. На щастя, з нашої підводи потерпів один я - решта лише подряпалися. У мене був перелом двох пальців - і рани на них. Ззаду, від кісточки до п'яти здерта шкіра. Видно, мене вдарило ногою об рейку чи шпалу і зірвало черевик разом зі шкірою.

Цією ж валкою мене і поранену колгоспницю було відправлено назад. Лікарні в селі не було. Акушерка зробила перев'язку і я кілька днів лежав один у покинутій єврейській хаті. Їсти приносили добрі люди - сусіди.

Тут же, в хаті, знайшов якусь взуванку. Коли зміг ходити, рушив на Харків. Трамваєм добрався до "говкучки", зайшов - купив старі латані черевики, бо грошей було обмаль. А під вечір добрався до своїх, у радгосп.

Тим часом більшість студентів поїхала в Кзил - Орду. Нас залишалося чоловіків вісім. Зі школи ми перейшли в кімнату - барак, де жили робітники. Леся і Настя варили, ми ходили на роботу. Мої черевики виявилися затісні і, головне, шкарубкі, з якимось вузлами. Мої запущені рани почали ятритись. Зверху підсихала шкірка, під нею збирався гній. Лікуватися, навіть перев'язати рани було нічим. Я ледве ходив.

25 жовтня упав Харків. Вночі чувся бій на північній околиці міста. А вранці ми побачили перших німців. Чомусь думалося, що нас будуть обшукувати і ми знищили свої комсомольські квитки.

Була холодна дощова осінь. Дороги розвезло. Грязюка непролазна. Нічого було й думати рушати в дорогу і ми ще днів п'ятнадцять жили в радгоспі, аж поки не підмерзло.

Здається, числа 10-го листопада вранці рушили.

Коли я у вересні був у Харкові, то зайшов у інститут інженерів залізничного транспорту. Зустрів Івана Тимошенка, троюродного брата, з Новосілок. Побачивши, що я зовсім роздягнутий, він дав мені шинель Володі Романченка, який вчився тут, але був десь у студентському батальйоні. Окрім черевиків, я також купив на базарі биті валянки. Оце і всі мої покупки. Ще була пара носків, але їх відібрав солдат - хорват.

Отож збори мої були недовгі. Заплічний мішок - в ньому валянки, хлібина, шматок господарського мила, зошит з віршами, "Кобзар", взятий у Рудченків, родичів Тетяни Якимівни, у яких жив Іван Пилипович з сім'єю. Пам'ятаю, що і дядя Вася прорвався зі своєю частиною до Харкова, але його я не зустрів. А як би зустрів - пішов би до нього у саперну частину. І доля моя склалася б, мабуть, інакше.

Отож уранці 10-го листопада ми пішли в обхід Харкова на південь - на Водолагу, Мерефу, Полтаву.

Два дні й дві ночі ми йшли разом. Але я відставав. Ноги ятрилися. Появилася кров у черевиках. Настя була в галошах і я віддав їй валянки.

Ночувати просилися по селах. Пускали, хоча й з трудом. З'явилися воші.

На третій день я зрозумів, що стаю обузою для товаришів. Я міг робити за день лише 10-15 км. Тому в степу, на стернищі, приметеному злегка снігом, я заявив, щоб вони не чекали мене, що я буду добиратися сам. Я не посмів попросити Миколу, щоб залишився зі мною, а він сам не здогадався це зробити.

Я залишився сам. Один серед пустельного зимового степу. Ні села, ні дороги, бо йшли ми по карті навпростець, щоб ближче було.

Мені було гірко на душі, сумно. Особливо вразив мене Микола, найближчий друг. Я б його не кинув! Як же він міг кинути мене одного, майже безпорадного?

Вони пішли - далі, далі, аж поки їх темні фігури не сховались в балці.

Я постояв, перевзувся. Мої оглядини ноги були невтїшні. Рани відкрилися, кров, змішана з брудом, стікала з черевика. Невеликі пошкодження шкіри і на лівій нозі тепер роз'ятрились,

перетворилися на суцільну рану. До того ж почала відставати підметка лівого черевика. А додому ще так далеко - цілих 500 км!

Це пішки здоровому чоловікові - два тижні ходу! А мені?

Однак я не занепав духом. Треба йти! Це єдиний мій порятунок. Як поранений звір до лігва, так і я мушу, щоб вижити, добратися додому!

І я рушив. Поволі, з трудом, коливав засніженими полями, балками, спускався вниз і піднімався на горби. Перед вечором заходив у села - шукав нічліг. Іноді обходив усе село і вдруге просився. Пускали.

Добра душа у нашого народу! Скількох у ту осінь і зиму рятували селяни від голодної та холодної смерті - не злічить! Люди йшли і йшли. Одні на захід, інші на схід, на північ і на південь. Рятувалися, як могли.

На третій день мого походу я побачив ліворуч залізницю. Йшов поїзд. Я повернув до станції. Сів на товарняк і через годину - другу зійшов на Південному вокзалі Полтави.

Вечоріло. Дивлюся - по шпалах на станцію входить знайома група моїх товаришів. Звичайно, всі зраділи, що я живий. Вони в душі відчували провину переді мною.

Потрібно було шукати нічліг. Обійшли вулицю понад Ворсколю. Ніхто не пустив.

-Ідіть далі - там є пустка, там і переночуєте, - порадив хтось крізь двері. Ми знайшли ту пустку. Ні вікон, ні дверей. Мороз. Холод. Голод.

Знайшли сухих дощок, потрощили, розвели в кімнаті багаття. Грілися. Але через вибиті вікна і двері тепло миттю вилітало надвір.

Перемерзли страшенно. Вранці пішли на вокзал. Розпитали, як проїхати на Ромодан. Кажуть - тільки через Кременчук, бо мости через Псло зірвані.

Стоять товарняки. На Кременчук. Забралися у вагон. Я в куток. Ліг. Боліло під лівою лопаткою. Наслідки ночлігу в пустці.

В Кременчуді зайшли у вокзал. Повно людей. Стоїть група в солдатських шинелях, але розмовляють по-німецьки. Виявляється, німці, що потрапили до наших у полон.

- Руслянд із арм, - сказав один. - Росія бідна.

Ми були голодні. Поїзда не ждали - пішли вздовж колії. Було нас уже менше - Микола, Василь, Надольняк, Петро, Леся, Настя. Геннадій та Зінченко повернули в свою сторону.

На першій же станції зайшли до хати. Учителька. Погодувала, дала почитати українську газету. "Читайте, читайте". Мова західноукраїнська. Але з неї дізналися, що німці під Москвою, за 20 - 30 км, у Донбасі, зайняли Ростов, Крим.

Чуємо - підійшов ешелон. На Ромодан. Побігли - вскочили у вагон. У ньому німець - солдат. Холодно. На наступній зупинці німець вискочив, чоботом натрощив штакету, дістав шматок бляхи, цеглу - вкинув усе це в вагон, розвів вогонь. Стало тепліше.

Так ми добралися до Ромодана. Звідти пішки - на Лубни. Зціпивши зуби, я намагався не відставати від товаришів.

Перейшли через Сулу. Ось і місто. Тут зупинив німець.

- Аусвайс! Документи!

Ми показали свої паспорти. Відпустив.

Ввійшли на станцію. Ешелон. Скочили на площадку. Людей багато. Одні вже сидять, зіщулившись від морозу, інші стоять, шукаючи поглядом місце затишніше.

Паравоз уже чмихає. Скоро - в путь.

По перону прогулюється молодий "фріц". Без шинелі - в кітелі, без пілотки - рудувате волосся відливає золотом. Він ловить мій погляд. І зараз же стрибає на підніжку вагона - йде прямо до мене, переступаючи через десятки ніг.

Яким я йому здався?

Високий, у чорній смугастій шинелі, піднятий комірець якої затягнутий білим шовковим шарфиком - для тепла (були тоді такі шарфики, а де я його дістав - не пам'ятаю), штани на кісточках стягнуті шнурками - теж для тепла. Обличчя давно не голене, вуса ще більші, бо заводив раніш, ніж перестав голитися, - пшеничні.

Коли я собі уявив себе збоку, то не здивувався, що німець простував прямо до мене з не зовсім добрими намірами.

Тікати було нікуди.

Він саркастично усміхнувся, виширив зуби.

- Турист? - І копнув мене чоботом під зад.

- Гевет! (Геть!)

Нікого більше - одного мене.

Я перечепився через чийсь ноги. Другий штурхан скинув мене на перон. Позаду пролунав задоволений сміх. В цю мить поїзд рушив.

Я чекав, що солдат схопить мене, як підозрілого, і швидше шугнув у натовп на пероні, щоб загубитися серед людей.

Але солдат втратив інтерес до мене.

Я ж з жалем дивився здаля, як поїзд набирає швидкості. Коли б був дужий, наздогнав би, скочив би на підніжку. Та ба! - я ледве ковляв на своїх поранених ногах. Тому стояв довго - дивився, як останній вагон зникає за семафором.

Лубни! Чи знав я, що через 10 років доля приведе мене сюди знову, а через 12-ть стану постійним мешканцем цього міста на всю решту життя?

Що робити? Ждати наступного поїзда? А коли він буде?

І я поволі рушив по шпалах — на захід, до Києва.

Тепер я добре знаю, що найближчий роз'їзд від Лубен - Стронський, якраз навпроти села Новаки. До нього кілометрів 4-5. Я добирався годин п'ять. Одне - боліли ноги, друге - допікав голод.

Був ясний, морозний, сонячний день. По залізницях в ту зиму йшли і йшли люди. Хтось наздоганяв мене, хтось йшов назустріч. Зустрівся молодий, дужий, чорнявий, поголений, свіжий командир. Розговорилися. Ад'ютант якогось високого воєначальника Південного фронту. Чоботи на ньому хромові, решта - цивільне, шапка - кубанка.

-Хочу перейти фронт, - признався. - Жаль, не маю ніяких документів.

Я дав йому евакуаційне посвідчення студента університету.

Дійшов до повороту на Новаки. Обабіч дороги, зі сторони Києва, пшенична стерня і копи, копи... Я відійшов від дороги

кроків на 25-50 і сів на купу снопів. Стомився, хотів відпочити.

По дорозі до села прошкують троє: два чоловіки і жінка з кошівкою за плечима. Притишили хід, позирають на мене. Потім жінка повертає, підходить, схлипує:

-Господи! Як мучиться народ! - і простягає половину білої пухкої паляниці.- Це ж і мій десь так ...

Я подякував, сам мало не заплакав.

Жінка пішла. Я з'їв половину тієї півпаляниці, перезувся, заправив у черевики ззаду, де були найболючіші рани, невеличкі, блискучі ложки для взування (де взяв, не пам'ятаю) - вони мене дуже виручали: кострубаті латані черевики не так ятрили виразки, - і знову залізницею рушив далі.

Ночував по селах. Як правило, люди вранці давали поснідати, а ввечері -повечеряти. Обідати не доводилось. Та хто на те зважав.

Так ішов днів 5-7 до станції Черняхівка. Знайома станція. Це ж сюди ми прибули з Лозового Яру і сіли на товарняк до Харкова.

Якраз зупинився ешелон до Києва. Німців ніде не видно. Сів на площадку, на перехід між вагонами, мене обсіли молодіці, що везли щось на продаж до Києва. Стало затишніше. Годин за три доїхали до Дарниці. Сутеніло. Далі поїзд не йде: зірваний міст через Дніпро.

Я пішов по бруківці. Коли дійшов до Дніпра, стало майже темно. Назустріч ішло два німецьких солдати. Я пригадав кілька німецьких фраз, знайомих ще з школи:

-Ві шпеш іст ес? (котра година?)

Один, старший, глянув на годинника.

- Зекс уф (шість годин). Комендантський час. Ховайся, рус, а то піф-паф! Капут!

Я зрозумів, що добратися до Подолу, де жив дядя Вася, я не встигну. Почав проситися на нічліг. Ніхто дверей не відчиняв. (Це було над самим Дніпром). Будинки на палях, під ними гуляє крижаний вітер.

З крайнього будинку долинув чоловічий голос:

—Чоловіче добрий, і не просись - ніхто не впустить. Застануть у хаті чужого -розстріляють. Іди собі далі!

Мороз був градусів 20. Дніпро замерз. Дзвеніла і тріскалась крига. По ній, я побачив, були прокладена з дощок стежка для пішоходів. Куди ж іти?

На правий берег іти побоявся. Додому залишалось 40 км - і тут загинути?

Я дійшов на берег, став за старою товстою вербою, що трохи захищала від вітру. Ліворуч - через Дніпро - прокладали залізничний міст. Потужні прожектори освітлювали будівництво і все довкола. Чулися людські голоси, гавкіт собак. Я зрозумів, що там працюють полонені. Господи, от де мука! Голодні, погано одягнені, вони “бабами” забивали палі, робили настил, укріплювали шпали та рейки. Доносилися понукання:

-Льось! Льось! Шнеллер! (Давай! Давай! Швидше!).

Прожектор з вишки освітлював вкругову Дніпро. З того боку з'явилася припізніла постать - прямувала прямо до мене. На мить зупинилася, вихоплена з темряви світлом прожектора. Вдарив кулемет - низка червонястих трасуючих пуль цілилася в зігнуту темну постать, що мов підсічена, впала на лід.

Невже так запросто обірвалось чиесь життя?

Ні, переходити Дніпро небезпечно. Але й стоять під вербою, коли тебе пронизує морозно-пекучий вітер, теж несила.

Тимчасом, промінь прожектора поволі, ніби обмацуючи дощану доріжку через річку, поповз до мене. Я вкипів у широку дуплисту вербу. Промінь не зупинився - поповз далі. Але я встиг помітити кроків за 50, на піщаному березі Дніпра велику воронку (вирву) від авіабомби. Може, там затишніше?

Коли прожектор перевів своє око на протилежний від мене бік і стало темно, я наблизився до ями і по її крутих кострубятих стінах опустився вниз. Там була чимала льодова площадка: то замерзла вода, що наполовину затопила було вирву. Тут було затишно, вітру не чути, мене не видно, - в крайнім разі я міг присісти і заховатися.

В цій крижаній вирві, на двадцятиградусному морозі, я провів страшну ніч. Спочатку допікав голод. Я згадав, що у моєму мішку є кришки від півпалиниці. Зачерпнув жменею - і в

рот. Та зразу ж виплюнув - вони викачались у мило, що було не загорнене.

Згодом відчув, що замерзаю. Я забув сказати попереду, що ще десь по дорозі від Лубен до Черняхівки відстала підметка лівого черевика. Я знайшов у якомусь селі шмат мішківини і дротом ув'язав її. Так і йшов.

Благенька шинелька та літні штани поверх трусів теж не гріли і не тримали тепла. Я робив “зарядку”, стрибав, танцював, щоб хоч трохи зігрітися. Дивився на Полярну зірку та Воза, що обертався навколо неї, - чи скоро до ранку?

Боже, як поволі повзе час!

А на Печерську - темно, бовваніє дзвіниця Печерського Успенського собору. І світиться одне єдине віконце. Не згасало всю ніч. Хто там сидів за ним? Німець? Хтось наш?

Це була ніч жахлива - з 24 на 25 листопада. Така рання і така люта зима! Скільки ж бідолах в ту ніч і в багато інших подібних ночей ждали спасенного ранку та надії на порятунк! І на фронті, і по кошарах для полонених, і десь без ніякої кошари, як я оце!

Ночі, здавалося, не буде кінця, моїм стражданням теж. Та всьому буває кінець - я почув, як у темряві раптом загомоніли людські голоси. По дощаному настилу йшли на правий берег люди.

Я виліз із своєї ями, приєднався до них. Набережною добрався до Подолу, знайшов дядькову квартиру. Зайшов.

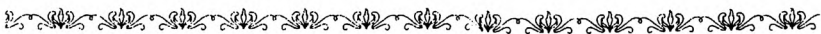
Уже розвиднілося. Дядькові сусіди, сина яких, шестикласника, я готував рік чи два тому по мові та географії, не впізнали мене, хазяйка скрикнула:

- Господи, Василь Пилипович з'явився! Живий!

Я сказав, що я не Василь Пилипович, а Володя. Пам'ятаєте?

Вийшов господар, сказав, що Ніна Олександрівна із Світланою в Новосілках.

Я попрощався і вийшов на вулицю. Я думав, що Київ мертвий. Ні, гомоніли люди, дзеленчав трамвай, як і до війни № 13, що з'єднував Деміївку з Подолом. Я вскочив у вагон - доїхав до Євбаза (тепер - площа Перемоги). Незважаючи на мороз і

окупацію, жінки-селянки торгували молоком, хлібом, салом. Я пошклубався в кишнях - знайшов 25 карбованців радянських грошей. Підійшов до жінки, що продавала півлітрову пляшку молока і скибки хліба.

- Скільки коштує?

- Пляшка молока - 15 крб., скибка хліба - десять.

Я простягнув їй купюру, задубілими руками взяв хліб і пляшку.

Благословенна мить! Я відчув, що знову оживаю. Не наївся, звичайно, та все ж ...

Потім сів на трамвай № 6, що зв'язував вокзал з Св'ятошином. Доїхав до "Пересеченія". Тут був зірваний міст через залізницю. Перейшов на другий бік залізничного узвозу. Бачу - до трьохтонки біжать люди, сідають у неї. То були переважно жінки, що побазарювали. Я теж підбіг, перевалився через борт. Машина рушила. Коли виїхали за Київ, зупинилися. З кабіни виліз шофер, чоловік років 30-40, заглянув з підніжки у кузов.

- Давайте гроші!

Жінки тицяли йому в руку - хто 10, хто 15 крб. А хто і 25. Залежно від того, кому куди їхати.

- А ти? - стрельнув очима на мене. Я розвів руки.

- Злазь!

Голос був різкий, суворий.

Я через силу підвівся. Мішковина на моєму черевикові зачервоніла свіжою кров'ю. Видно, коли біг, рана відкрилася, закров'янила.

Мабуть, я мав такий жалюгідний вигляд, що жінки заголосили, накинулись на шофера:

- Та ти що? З нього вимагати грошей!

- Паразит! Жадюга!

- Чи тобі повилазило, що хлопець ледве живий!

- Ось на - подався! - Закутана в шерстяну хустину молодиця кинула в обличчя водія десятку. - А його не чіпай!

Шофер знітився, очі його забігали. Відвів руку молодиці.

- Тобі куди? — спитав мене.

- До Милої, - відповів я.

- Ладно! Їдь! - коротко кинув і зник у кабіні.

Я полегшено зітхнув. Адже це 20 км! А з Милої до Новосілок теж 20. Будь що-а дійду до вечора! Бо ще одної такої ночі не витримаю...

Отож я вже не зважав ні на що - йшов та йшов. Добре - був ранок. У Милій я вже був десь о 10 - й ранку.

На шляху від Ясногородки до Новосілок, якраз проти Датьової хати, що біля лісу, зустрів сусіда Степана, шевця, з дочками якого я вчився у Новосільській школі (мати – “австріячка”, тобто з Західної України, що була під Австрією).

Він глянув на мене і мовчки йде мимо.

- Доброго здоров'я, дядьку Степане! - гукнув я.

Він зупинився. Придивляється. Видно, що не пізнає.

- Ти чий?

- Кирила Сичового. Володя я ... Він підійшов, потис руку.

Ну й ну! Ні за що не признав би!

Сонце почало сідати. Я надав ходу. Йшов з останніх сил. Митниківку пройшов, зустрів декого - ніхто не признав. Я й не зупинився. Додому залишалося кілька кроків.

Ось дощана хвiртка. Відчиняю. Біля ганку - батько з мітлою в руках. Підмітає сніжок. Підняв голову, промовив:

- У нас нема чого міняти, чоловіче!

Я мовчки йду. Він голосніше:

- Я ж сказав - у нас нема чого міняти ...

Раптом мітла падає йому з рук. Він вірить і не вірить.

-Володя?!

- Я.

На його крик з хати вибігла мати. Глянула - впізнала відразу...

Х Х Х

Це був порятунок. Того ж вечора я покупався, поголився, залишивши лише вуса, добре напарив ноги, що стікали гноєм з ран. Мати роздобула гусячого жиру - помастив, зробив перев'язку. Інших ліків не було.

Завошивлену шинель, інший одяг викинули на мороз.

Кілька днів ходити я не міг. Та й не було потреби - найближчі родичі самі приходили. Дід Пилип і бабуся Марія прийшли перші. Що це була за зустріч! Старенькі раділи, як діти! До того ж я приніс звістку, що бачив дядю Васю з сім'єю, що дяді Васі пощастило зі своєю частиною вирватися з київського оточення.

Прийшов Володя Романченко. Він був у студбатальйоні. Німці його розгромили. Багато студентів загинуло. Володя перепливав Дніпро - переховувався на безлюдному острові, щоб не потрапити в полон. Пощастило уникнути його і добратися додому.

Я сказав про шинель.

- Ти віддаси її мені? - спитав він.

- Безперечно, відповів я і засміявся.

- Тільки бачиш - вона така завошивлена!

Він усміхнувся.

- Почищу. У мене немає зимового одягу... А вошей і в мене було вдосталь ... Шинель він забрав.

Майже місяць я лікувався. Гаряча вода та гусячий жир зробили своє діло - рани очистилися, затяглися рожевою шкіркою. Я почав ходити.

Вісті із світу я діставав з єдиного джерела - газети "Українське слово", а після розгрому фашистами її редакції - із "Нового українського слова". Найзначнішими подіями, що вразили мене, були розгром німців під Москвою та напад Японії на США.

Україна, майже вся, опинилася під німецькою окупацією. Німці люто винищували українську інтелігенцію, що підняла було голову, сподіваючись на утворення держави. Німцям вона була не потрібна, для них Україна була Lebensraum'ом, тобто "життєвим простором". Я зрозумів, що всі ми приречені. Рано чи пізно нас винищать і заселять наші землі німцями. Душа роздвоїлася. Зійшлися в двобої два тирані - обидва вороги нашого народу. Однак, на даному етапі головний ворог - фашизм, гітлеризм. З ним буде ще довга і безпощадна боротьба. Ні про яке співробітництво не може бути й мови.

Однак через тиждень чи два, десь у січні, вечером прийшов батько, похмурий, наляканий.

-Що робити?

-А що?

-Викликав мене староста Онан Петрушенко. В управі з ним - німець з району.Говорить по чеськи. По прізвищу - Граф. Якесь цабе в районі. Зустрів мене питанням:

- Ти був комуністом?

- Ні.

- А ким працював у колгоспі?

- Бригадиром.

- Отже, господарство знаєш? Хліб сіяти умієш?

- Умію.

- Тоді будеш управителем колгоспу!

- Управителем не зможу. Це ж треба бути головою ...

- Чому не хочеш?

- Не зумію я.

- Зумієш... Староста каже - ти зумієш.

- Не зумію!

- Ну тоді повішу! Вибирай - або управителем або - шибениця! І хату спалимо! Комуністам служив, а нам не хочеш?

Я перелякався, прошуся:

-Дайте подумати, порадитись.

-Іди думай, - до ранку! А вранці - або управителем або ...

Що робити?

Ми довго міркували і сьак і так. Ми всі знали з досвіду, що з німцями розмова коротка: або вірówka або куля.

Я сказав:

- Посада не бажана. Але відкараскатися навряд чи пощастить. Видно, Онан тебе рекомендував. Як ти з ним?

- Ніби дружно жили. Він теж був бригадиром...

- Тоді дивись по обставинах. Але якщо вже працювати, то роби видимість, що працюєш, а головне - будь добрий до наших людей! Щоб ніхто не образився.

Так батько став управителем господарства. Працював по-троху, поки не пощастило якось звільнитися.

Щоб не вертатися до цієї теми, скажу: батько з односельцями жив душа в душу, всі були з хлібом, допомагав партизанам. У 1943 році його поставили молотити хліб. Одного разу прийшли вночі партизани, свої ж таки новосілляці.

Кирило, треба спалити молотарку. Німцям жодного пуда хліба!

Він відповів:

-Я не проти, але зробимо так: двоє ваших зі зброєю хай прийдуть завтра на тік, бажано, щоб вони були чужі, бо німці сплять село, і самі обілляють бензином молотарку і підпалять її. При людях, щоб усі бачили і підтвердили, що зробили це чужі партизани...

Наступного дня молотарка згоріла. Немолочений хліб стояв до осені, коли Новосілки були звільнені від окупантів.

Після того батько поїхав у Бишів, в МТС, випросив молотарку і молотив хліб, поки не пішов на фронт десь у січні 1944 року. При штурмі Бреслау був поранений. А там і війна кінчилася...

Десь на січень я видужав, почав виходити в село. З моїх товаришів був один Володя Романченко. Петро Грицаєнко, троюрідний брат, залишив 1-й курс Білоцерківського ветінституту і закінчив разом з Деркачем Іваном авіаційне училище, воював. Василь Бойко десь загинув, а де - не відомо. Іван Служенко після закінчення однорічних курсів істориків (разом з двоюрідним братом Михайлом) служив у армії.

Але з Володею Романченком я не був відвертий, бо не довіряв його батькові і старшому братові Івану. Харитон був хитрий, а Іван ще хитріший. Вуличне прізвисько - Куций.

З Володею ходили разом на Підлісся, обидва закохалися в Катю Санжак. Він попросив мене відмовитись, бо вирішив одружитися з нею. Я відійшов, бо одружуватись в час війни вважав непотрібним.

Десь у лютому почали писати про мобілізацію молоді на роботу на південь України. Чомусь думалось, що поїхати має Михайло. Ми були такі наївні, що вирішили приховати його в Києві, у тітки - Ніни Олександрівни. Тому послали мене до Києва.

Я розумів, що Київ - це не схованка, там швидше можуть схопити, а також розумів, що й Ніні Олександрівні Миша не потрібен... Але пішов.

Через Білогородку добрався до Києва. На Поділ. Ніна Олександрівна та Світлана (7 років) були дома. Я приніс їм "сидора" - зраділи.

Ночував. Звичайно, Ніна Олександрівна сказала, що тут Мишу схоплять швидше і запроторять у Бабин Яр.

Та й жити ніде - одна кімната. Та й обходи квартир ...

Наступного дня був дома. А через якийсь час вияснилося - не на південь України, а в Німеччину. Кілька чоловік поїхали.

Я ніяк не думав, що саме я буду відправлений туди.

Х Х Х

Жив як у нереальному світі. І люди якісь не такі, і повітря навіть інше, і сонце світить по - іншому.

Тоді ж, зимою 42-го управа сповістила, що всі чоловіки від 20 до 50 років повинні з'явитись в Осипове, де була німецька колонія.

Пішли. Зібралися в колгоспі, чи перед школою. Великий засніжений плац.

Приїхав староста району Карклін, латиш, до війни працював у районі. А от ким - не знаю, Бричка, чорні баскі рисаки. Кучер.

Карклін, невисокий прибалт, став у бричці, наказав усім вистроїтись перед ним. Ми з Ясногородки, Новосілок, Мос-тищ, Лішні, Осикового - більше тисячі чоловік.

Він окинув нас оком, підняв руку, вигукнув:

- Вон скільки вас!

Ніби сказав: "Цілий полк!"

Що він мав на увазі, не знаю. Лиш пізніше дізнався, що через деякий час німці піймали партизана з документами, виданими Каркліним. Гестапо його заарештувало. На ніч залишився в кабінеті і зарізався лезом бритви.

Поволі почав гуртувати однодумців. Зв'язався з Мостищами, Дзвонковою, Музичами, Білою Церквою. Ходив у лісі, за

Ірпенем, шукав зброю (там стояв фронт). Писав вірші, статті. Поволі організовувалось підпілля.

Однак сила силу ломить. Почався насильницький вивіз молоді (та й не тільки молоді) в Німеччину. Спочатку - поїхали добровільно кілька чоловік. Серед них були і колишні комуністи, що таким чином урятувалися від репресій (колишній голова колгоспу Радченко). Потім - силоміць брали. Новосільці уперто не їхали. Кілька разів набір закінчувався нічим - хлопці й дівчата тікали, ховалися.

Тоді 12 липня 1942 року німці зібрали з району всю поліцію, приїхала київська жандармерія - і вранці оточили село, почали тягти молодь до школи.

Рано вранці зайшли і до нас - забрали Михайла.

В сім'ї - траур. Сум і розпач. Зібралися на нараду. Що робить? Мати каже:

- Володю, іди ти! Ти старший (мені був 21 рік), а Миша менший (18 років). Ти, може, втечеш ...

Це не був материн наказ, це було прохання - визволить меншого брата. Без ніяких суперечок чи розмов я склав чемодан - бритву, білизну, рушник, якийсь зимовий ватяний піджак. Мати дістала зі скрині золоту миколаївську п'ятірку - знайшла на березі (Микола Салюк, власник города, купленого батьком, на підпитку загубив), дала мені.

- На крайній випадок, коли буде важко.

Прийшли дід Пилип та бабуса Мар'я зі Світланою. Я попросився, хоча був певен, що не надовго. Сподівався, що втечу. Взяв паспорт.

Пішли з батьком до школи. Батько попросив старосту Онана Петрушенка - і нас з Мишею обміняли. Мене - в класну кімнату, де я починав навчатися в 1-му класі, Мишу - додому.

Біля панського саду - ряд підвід. Посадили нас чоловік по 8-10. Збоку - охорона з рушницями.

Біля "Куцих" (Романченків), при в'їзді до парку, якась затримка. Бачу - Миша біжить парком, а в нього цілиться з нагана бишівський поліцей. Раптом котрась з жінок кричить:

- Кирило, в Мишу стріляють!

Батько стояв поряд, повернувся - обіруч схопив ззаду поліцай, пригнув руку з наганом донизу. Постріл - у землю. Надбігли поліцаї - почали батька дубасити солдатськими ремнями по спині і по голові. Батько охопив голову руками, бо був без кашкета.

Далі не бачив, чим все скінчилося, бо валка поїхала далі, і ця картина зникла з моїх очей.

Пізніше мені розповіли, що то Іван Романченко побачив Мишу, який біг садом, щоб наздогнати мою підводу і побачити ще раз мене, кинув поліцаєві: "Он тікає!" Він не міг не пізнати Михайла. Адже ми майже сусіди, я тисячу разів бував у них, Мишу знав він добре ...

Жінки вирвали батька з рук поліціїв, шепнули:

- Кирило, тікай між людей!

Батько сховався у натовпі (зібралось все село!)

Біля дідової хати, на горбочку, ждала бабуся Марія з Світланою. Це була моя остання зустріч з бабусею. Через рік, у березні 1943 р., вона померла від запалення легенів.

Світлана збігла з горбочка, кинулась мені на шию.

Поліцай відірвав її, а мене штовхнув до підводи.

- На місце!

Ішли ми, супроводжувані людьми, аж за село. Там вони відстаєли.

Поминули Музичі, Гореничі. Ми йшли поряд з підводами. Зі мною порівнявся молодий чоловік років 28-30 в коричневому костюмі. Це був представник з Києва - по набору робочої сили. Яку організацію він представляв, не знаю. Про що ми говорили, не пам'ятаю. Щось було гостре. Думаю, що він був не злий чоловік. І обличчя, і постать його, і коричневий костюм врізалися в пам'ять ...

Привезли нас у Київ на вулицю Львівську, поселили в школі, потім перевели на Некрасівську - у якийсь приміщення (навпроти майбутньої квартири мого дядька Івана Пилиповича Сиченка, який жив після війни на Некрасівській, 3). Звідти на вокзал - у вантажні вагони. Ззаду - вагони з німцями - їдуть у відпустку і разом охороняють ешелон.

У вагоні новосільці. Зі мною Петро Панасович Сиченко, Михайло Дженджера (мій двоюрідний брат), Арсен Орленко.

За Васильковом Арсен вистрибнув з вагона - упав. Я кинув йому торбу. Мав скинути Петра і Михайла, але поїзд набрав швидкості, а стрибати доводилося не на узбіччя, а на вузьку прогалину між залізничними коліями. Хлопці порадилися - і вирішили почекати, поки поїзд піде під гору і зменшить швидкість.

На жаль, така можливість настала лише в глибокому узвозі перед Півчями чи перед Фастовом (забув уже). Я спровадив першим Петра - він стрибнув, я кинув торбу і в цей час побачив на горбі мад'яра у жовтозеленій формі. Він біг, лаштуючи рушницю, до хвоста поїзда, куди подався Петро. Я побоювався наразити Михайла на явну небезпеку. Момент був прогааний. Тепер зверху, понад узвозом, усюди стояли вартові. А на горі - станція, поїзд став. Двері вагонів закрили. Тікати було ніяк. Наступного разу поїзд зупинився аж перед Львовом. Двері відкрили.

Ми стояли в долині. Городи, сади. Село. Стоять тамтешні люди. Селяни. Багато жінок.

Я подався в куці.

Раптом з гурту селянок вихопилась наперед жінка років 45-ти, кинулася супроти мене, схопила міцно за груди, на весь голос закричала:

- Комісар! Комісар!

Може, й справді на постої у неї колись стояв якийсь політрук Радянської Армії. Я був тепер у цивільному, мав пишну зачіску... Можна було помилитися.

Але ж це - смертельна небезпека. Від задніх вагонів уже бігли на крик німці.

- Що ви тьотю! Який я політрук! - Заперечив я по-українськи.

Це спантеличило жінку. Вона розслабила руки. В її очах - замішання.

Тут підбігли дівчата й хлопці з Новосілок.

- Це наш! Наш! Який він комісар!

Тітка відступила від мене.

- Я помилилась!

Я сховався у натовпі. Тікати звідси, як я зрозумів, було небезпечно.

Ось Перемишль. Проїхали Сян. Стиснулось серце. Прощай, Україно! Невже, назавжди? Не хотілось вірити. Самі собою склалися вірші "Бранці". Це було 17 липня 1942 року.

Поки міняли ешелони, загнали нас у великий двір, огорожений високим дощатим тином - метрів 2 - 2,5 висотою. І щільний - не пролізеш.

Раптом — дівочий крик.

- Украли! Украли!

Виявилось, хтось украв її чемодан.

Де не взялися німці, перекладач. Німець - офіцер піднявся на якийсь поміст, наказав усіх (2 000 чол.) вишикувати в шеренгу по 5 чи по чотири.

Ми стали. Довга шеренга. Усі стривожені.

Він мовив. Перекладач, українець, переклав:

- Серед вас є злодій! Ми злодіїв у Німеччині не терпимо! Якщо через 10 хвилин не знайдеться чемодан, ми розстріляємо кожного сотого!

Всі захвилювались. Передні почали прикидати - чи не сотий я в шерензі? Минуло 10 хвилин.

- Шикуйся по одному! - пролунала команда.

А перекладач від себе додав:

- Люди добрі, що ви робите! Віддайте чемодан! Німці - чужі люди, вони не- жартують! Зараз прол'ється чиясь кров!

Раптом з правого флангу, де стояла дівчина, у якої було вкрадено чемодан, пролунали крики:

- Знайшовся! Знайшовся! Ось стоїть приبلудний чемодан!

- Так, так, це мій! - підтвердила дівчина.

Чи так це було, чи знайшлися розумні люди, що умовили дівчину підтвердити, що чемодан справді її, не знаю. Але інцидент було вичерпано.

Нас загнали в поїзд - з криком, лайками, собаками.

Поїзд рушив. Тепер уже - прощай Україно! Прощайте, рідні мої!

Раз на якійсь станції дали по місці вермішелевого супу. З вагонів не випускали. Хлопці прорізали в підлозі дірку, куток вагона загородили одялом, улаштували туалет.

Привезли у місто Ерфурт. Це південно - центральна Німеччина, на транснімецькій залізничній магістралі Захід - Схід.

Загнали в табір, обнесений дротом. Дощані бараки. Двох-ярусні ліжка.

Зі мною Михайло Дженджера, Петро Бойко, брат мого товариша Василя, інші. Всі тримаються мене як старшого.

Потроху “купці” розбирають наш ешелон.

Володя Романченко з Катєю Санжак у дорозі одружилися. Потрапили у Веймар.

Я з товаришами (30 чол.) поїхав з якимось підстаркуватим залізничником у місто Гота.

Завезли у табір. Штуба (кімната) на 16 чоловік. Кожному - шпінт (нари). Я зайняв верхнє місце. Раптом входить “старожил”.

-Хлопці, - гукнув. - У кого є хоч трошки хліба або крихти в торбині! Дайте, - ради бога!

Я простягнув скибку.

-Хто ти? Звідки?

-Карпо (прізвище забув). Із Васильківського району. Земляки.

Високий, чорнявий, широкий у кості, але худий. Голодний.

Ми засмутилися. Не з медом нам тут буде!

В перший день нас повели в місто. В лазню.

Площа. Посередині якась невеличка будівля. Нас загнали туди. Підстаркуватий німець у царатовому фартусі стоїть на дверях до душевої з квачем у одній руці, з відром у другій. Маже нам волосяні частини тіла. Від вошей.

Вода холодна. Мила немає. Купатися - 5 хвилин. Не встигли обмити липкий і смердючий розчин, як німець гаркнув:

Раус! Виходь!

Душ один на всіх - не затримаєшся. Хто затримався - одержав бича по задниці.

Миша Денджера, жартівник, зло жартує:

-Оце покупали, а тепер ще й нагодують!

Повели назад в табір. Вечоріє. Заходимо в штабу - і несподіванка.

На столах коричневі широкі каструльки, ложки, хліб. Бідон з вермішелевим супом. Старик - німець, маленький, сухенький, схожий на мартишку, стоїть наготові з черпаком.

Ми беремо каструлі - підходимо.

Влив черпак - відходь!

- Ессен! Їсти!

Михайло витріщив очі.

- Смачно! Можна жити! Чого ж Карпо просив крихіт?

О 10-й вечора погасло світло.

- Спати!

Ні світ, ні зоря, годині о 6-й ранку, з грюкотом розчинилися двері, ввірвався вахтман, високий, білобрисий, худий, без трьох пальців на руці, уперіщив довгим бичем з трьома свинцевими наконечниками по столу.

- Рус, ауфштеен! Піднімайся!

Ми, ошелешені цим грюкотом і криком, мов груші сипнули з ліжок.

- Вошен! Умиватися! Антретен!

Шикуватися по три!

Ми побігли в умивальник, нашвидку вмилися, вишикувались по троє в колону. З вахштубе вийшло три поліцаї. Один попереду, два з боків ближче до кінця колони. З собаками — вівчарками.

-Марш!

Гота ще спала. Сходило сонце. На деревах, на куцах, на траві - роса. Грає веселковими барвами. А за красивими цегляними тинами - двохповерхові вілли, облицьовані різнокольорою плиткою. Теж у росі. Краса незбагненна.

І подумалося: справді, прекрасна Німеччина, як писалось у газеті "Нове українське слово". От тільки люди в ній - які до нас? Чи виживемо ми тут?

Привели на завод, завели в якесь приміщення, ніби гараж. Доцяті столи, лави, під протилежною стіною - довгий, високий (1 - 1,2 м) сундук чи шафа. На ньому сидить вчорашній старик,

що годував нас вермішеллю. Його ми прозвали Мартишкою. На вигляд він схожий на Дарвіна, тільки маленький. Череп маленький, голий, оченята маленькі, ручки, ніжки маленькі. Синя форма залізничника.

- Сідайте! - лунає команда.

Ми сіли. Охоронці враз зникли зі своїми собаками.

Мартишка оглянув нас, ткнув пальцем у мене і ще в двох хлопців.

- Ідіть за мною!

Повів нас у їдальню. Там уже стояв металевий тазик (як наша шанька у лазні) з чорним, незвичайним для нас хлібом, покращеним на скибки машинкою, та велика каструля з баландою.

- Беріть! Несіть!

Принесли. Хліб грамів по 250 - 300. Баланда - страшна. Варене капустиане листя, не мите, з гусеницями, блохами, кузьками різними. Господи! Як його їсти?

Я кілька днів не їв, а коли голод примусив - почав їсти. Виберу ту "живність" на стіл, а юшку і листя поїм. Хліб солодкавий - з жомом, чорнокоричневий. Та й його мало.

Працював на різних станках - пневматичному пресі, стругальному ...

Життя у Готі було тяжке, найтяжче, мабуть за увесь час мого перебування в Німеччині. Працювали з семи годин ранку до 18.00. Дошкуляв голод. Я почав худнути. Пам'ятаю, несли ми бачок з баландою, а назустріч — наші полонені. Один з них глянув і сказав: "Протестуйте! Ми полонені, нам не можна - розстріляють, а ви цивільні - вам нічого не буде!"

Ми з Михайлом Дженджерою, двоюрідним братом, обмірковували план утечі. З табору було видно залізницю і станцію. Там зупинялися ешелони, що йшли на Схід. Коли б пощастило сісти на ешелон з технікою, то можна було б доїхати до України. Тільки б мати води та їжі трохи.

Михайло був молодший, у нього були свої товариші - Петро Бойко та ще хтось із новосільців, він і їх підмовив. Я розумів - що тікати вчотирьох - безглуздя. Це означало - відразу видати себе. Я сказав про це Михайлові. Відбулася різка роз-

мова. Михайло не здавався, наполягав, щоб узяти хлопців з собою. Я не заперечував, щоб вони тікали, але тікали окремо, бо так більше шансів на успіх. Окрім того, коли я розпитав його про їхній план, то побачив, що вони зовсім не думали, як дістати воду, в що її брати, як визначити маршрут поїзда, тощо.

- Миша, це авантюра, - сказав я йому. - Четверо - цілий колгосп. Не одного, так іншого німці помітять. Схоплять.

- Ні, ми все вирішили остаточно! — сказав Миша.

Втекли вони тієї ж ночі. Пролізли попід бараком в сусідній сад, потім добралися до вокзалу і сіли на ешелон, що йшов на схід.

Не було їх два дні. А потім - привели, нещасних, побитих.

Михайло пізніше розповів, як усе було.

Думки їхні розділилися, як тільки добралися вони до станції. Тут стояв ешелон з вугіллям. Михайло засумнівався. Ешелон з вугіллям навряд чи йде до фронту. Тож не варто на нього сідати. Хлопці були проти. Пересядемо, мовляв, десь по дорозі на той, що йде на Україну.

Залізли у коробку з вугіллям, лягли у виямку - і поїзд рушив. Під ранок захотілося пити. Виявилось що води немає: вона вилася з котьолка, коли лізли попід бараком. Опівдні, коли припекло сонце, Петро Бойко не витримав - пішов на станцію добувати води. Йому пощастило. Ніхто не затримав. Котьолок осушили. Поїзд рушив. Та перед вечером вони заснули. Коли прокинулися, то побачили, що стоять на якійсь станції - а над ними - перехідний міст. Ідуть люди. Тікати - нікуди, та й помітять відразу.

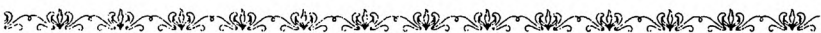
Їх таки хтось помітив і доніс у поліцію.

Прийшло троє - заглядають з мосту, сміються.

- Приїхали! Вилазьте, прокляті собаки!

Наставляють пістолети.

Хлопці вилізли. Діватись їм було нікуди. Наступного дня їх повезли в Готу, в табір. Поліцаї побили їх. Особливо лютував безпалий (відбило під Дніпропетровськом) Мошій (так прозвав його Михайло), високий худий, білобрисий, з великими про-

зорими вухами. Зачепив бичем по лампочці - і вдарив себе по безпалій руці. Після того лютував ще дужче.

Тим часом голод знесли нас усіх. Навіть перестав робити ранкову зарядку Музиченко, дебелий чолов'яга років 45-ти з Київської міської управи. М'ясистий, підстрижений під їжачка, він мав неабияку силу і довго тримався. Та й він зів'яв від голоду.

Я вирішив протестувати. Перестав їсти баланду – об'явив голодовку.

Наш старий Мартишка, дивлячись, як я відсовую свою миску Михайлові, сварився пальцем:

- Їж! А то - капут!

Я не їв, пив лише каву, а хліб зберігав, приносив у барак і складав у "шпінт".

Це було випробування волі. Особливо тяжко було на 3 - 4 день. А потім - отупів, перестав думати, працював автоматично біля станка.

Мартишка, мабуть, нікому нічого не казав про моє голодування.

На дев'ятий день ледве я тримався на ногах. Але ще тримався.

Стояв біля стругального станка, стругав плити, по яких переводять стрілки на залізниці. Все в мені тремтіло, ноги підгиналися. Обличчя було брезкле, аж жовте. Руки в червонястих плямах, ніби покусані бджолами. Коли ставало зовсім важко, ішов в туалет, сідав, схилився на стіну - плакав без сліз. Так от де мені кінець! Не на полі бою, не від кулі чи осколка, а від голодної смерті в чужому ворожому місті Гота. Чув колись про Готську програму, але не думав, що буду тут помирати.

У двері грюкав майстер.

- Проклятий собака! Виходь! Доки сидітимеш?

Я знову біля станка. Запалюю цигарку (хоч я не палю), ледь вдихаю в себе легкий гіркий дим.

І провалююсь у чорну яму ...

Прокидаюся. Наді мною - синє осіннє небо, сонце. Гойдаюся, ніби в колисці. Кліпаю очима. Що це? Я на носилках. Двоє санітарів несуть мене. Задній помітив, що я очуняв, - запитав:

- Рус, ду васт кранк? (Рус, ти хворий?). Поїдеш на батьківщину.

Іх габе гуппер, - відповів я.

- Я голодний.

Занесли в медпункт, поклали на кушетку, зробили укол, під ніс - вату з нашатирем. Я зовсім прийшов до тями. Мене знову повели в цех.

- Арбайтен! Працювати! Льось! Давай, давай! Бістро!

Я включив станок. А хвилини через п'ять - десять помітив, як із брезентової будки, де працював німець - електрозварувальник, який готував для мене плити для стругання, висунулася рука зі шматком бутерброда. Мовчи! - приклав німець палець до вуст.

Я не відмовився - взяв той мініатюрний бутерброд.

- Данке! Дякую!

Наступного дня нам принесли пюре, тюфтелі з підливою, зрідне молоко (перегон) і нормальний хліб - 500 грамів.

Ми не вірили своїм очам.

- Що в лісі здохло? - спитали ми Мартишку. Старик глянув на мене, тихо проказав:

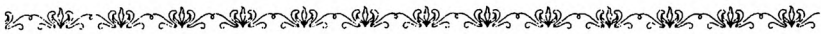
- Коли ти впав біля станка, збігся весь цех. Ти довго лежав, мов мертвий. Всі розуміли - від голоду ...

Так нас годували до 31 грудня 1942 року, коли половину нашої групи відділили і повезли в інше місце.

Там стало ще гірше, ніж було в Готі. З моєю підвищеною функцією щитовидки я швидко став дистрофіком, хоча працював на легкій роботі - мив паровозні колеса в депо.

Написав я додому на третій тиждень після прибуття в Готу. Десь через місяць чи два отримав перші посилочки - по 250 гр. Два коржички, перекладені салом. Це було для мене великою підтримкою. Любі мої батьки! Мати сиділа, шила торбинки, пекла коржички, Миша надписував адресу, батько відносив на пошту... Потім я дізнався - переслали 250 штук посилок. Я отримав не менше - 150. Кілька штук отримав Михайло Дженджера. Більше ніхто. Хоча багато було молоді - а в кожного мати, батько... Або у значної частини з них.

Мої сердечні, мої найкращі, мої св'яті батьки!

Отримували пресу. В барак приносили газети - "Українці", "Хлібороб", "Русское слово" (здається, так), журнал "Дозвілля". З них дізнавалися про міжнародні події, про обстановку на фронтах.

Як я вже казав, 31-го грудня 1942 - го року нас розділили. Я потрапив з Василем Цесаренком (з Мостищ) та ще кількома хлопцями на станцію Філіпсталь (земля Гессен). Спочатку в депо на станцію Фаха. Мив паровози. Голодував страшенно. З квітня чи березня 43- го року ремонтував колії від Наймбольдгензене до Берни. Майстер - Адам Малькомес. Робота досить важка, а головне - голод, холод взимку.

Десь у березні 43- го отримав з дому траурну звістку - померла від запалення легенів бабуся Марія. Плакав. Бабуся щиро любила мене і була для мене найближчою людиною. Дитинство моє не можу уявити без бабусі.

Дружив з Федором Ковцуром (Карлівка), Григорієм Харченком, Василем Сухойваном, Абрамовим - всі троє з Томаревки біля Білгорода.

З останніми трьома ходили на промисел. Абрамов дізнався, що на станції Герінген стоїть вагон з мукою. Осінньої сльотавої ночі поїхали. Зірвали пломбу, взяли мішок, привезли, втягли у барак і вкинули в порожню яму з-під вапна, набрали муки в казанки. Наварили галушок.

Кілька днів мішок лежав у ямі, а потім майстри побачили - і він десь зник. Шкода було - мало й покористувались, хоча ризикували життям. Бо за крадіжку -шибениця.

Спочатку нас було чоловік тридцять. Потім привезли з Псковщини кілька сімей, згодом - французів.

Влітку робили вночі вилазку на німецькі городи - по картоплю. Ходив і я.

Одного разу пережили облаву - табір був оточений озброєними бауерами. Нічого не знайшли.

Восени 44 -го заарештували Сухойвана. За віщо - невідомо. Або написав щось. Або за те, що після роботи, їдучи додому, завів "Пісню про Сталіна" Рильського. Хтось, мабуть, видав. Чи не Максимов (видавав себе за Осипенка). Працював у

майстерні шефа, був близький з ним. Якось відкрився, що був співробітником НКВС.

Десь у червні 43- го мене відправили в Готу (чи в Ерфурт) на курси телефоністів. Мабуть, тому, що хоч трохи розумів по-німецьки. Коли приїхав, побачив, що мої хлопці - доходяги грають у трав'янистому дворі в футбол. Дивлюся - і не пізнаю - всі пикаті, як не луснуть. А я - мов з хреста знятий.

- Що з вами?

- Ге - ге, - сміються. - Лауер (комендант) прийшов і сказав: "У мене велика сім'я - семеро дітей, я дещо з ваших продуктів позичаю у вас. А щоб ви не голодували, давайте гроші, я куплю вам у бауерів бобів". І привіз цілий віз бобів.

Так ось у чім річ. Білки! Після баланди - брюкви, капусти, кольрабі - білки! І хлопців зразу рознесло, стали вибрикувати, мов лошаки.

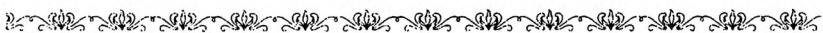
За місяць і я став таким. Та кінчилися наші боби - і ми знову восени перейшли на баланду. І відразу де й поділася наша сила. Ось тоді ми з Сухойваном, Харченком та Абрамовим украли мішок борошна.

Х Х Х

Тим часом війна наближалася до кінця. Все частіше і частіше над Німеччиною пролітали армади американських та англійських літаків. Десь бомбили - далеко гуркотіло. Літаків були сотні, а то й тисячі. Летіли ланка за ланкою годину, дві... Зі сходу приходили ще ліпші вісті - звільнення України, Білорусії... Берлін розбитий, Кессель, Ерфурт. Навіть у нас, в глухому місці, винищувачі ганяються за поїздами - обстрілюють.

Восени нас - мене, Харченка і Шляйду - перевели в розпорядження Управління залізниці в Ерфурті. Будинок Управління розбомбили. Ми прибирали цеглу, бите скло, пилюку. Жили у вагоні, на вокзалі. Кожну ніч - тривоги. Тікали в поле. Сиро, холодно, темно. Я не тікав. Що буде, те й буде. Ерфурт більше не бомбили.

А от 20 липня 1944 року запам'яталося добре. Розбомбили Айзенах, зокрема вокзал. Нас усіх повели туди. Голодні цілий день. Засипали великі вирви від авіабомб. Тут і німці, і наші, і

французи, і італійці, і поляки. Ходить генерал, підганяє солдат. Це - важлива стратегічна залізнична магістраль Захід - Схід.

Опівдні бачу - щось змінилося. Німці збились в купи, про щось говорять. Наш майстер сидить на купі щебню - плаче. Сльози геть зросили його сите червоне обличчя.

- Що трапилось, майстре? - питаю.

- Був замах на фюрера. Гітлер капут.

Боже! Серце радісно забухало в грудях. Адже може закінчитися війна!

Чого плакав німець - з радощів, з горя? Я так і не розібрав. У них була така ж диктатура, як і у нас. Всі боялися одне одного, боялися викрити себе.

Годині о 14-й - тривога. Всі побігли вулицею до лісу, під гору, порослу чагарями. Там - автострада. Вчора вулицю розбомбили. Передня частина будинків відколосалася - видно картини на стінах. З протилежного боку - завод авіамоторів. Теж розбомблений. Видно, його бомбили в першу чергу, а захопили житлові квартали і станцію.

Я відбіг метрів на 200 в гору і приліг на землі. Хотілось їсти. Ми не снідали і не обідали. Небо синє - синє. Тепле, мирне.

Переді мною, метрів за 30-50 розташувалася німецька сім'я - на розкладних стільчиках. Всюди попід горою люди.

Через якийсь час на півночі з'явилися літаки. Ціла армада. Сотні якщо не тисячі. Йшли зі сходу на захід. Десь на відстані 5-7 км, від Айзенаха. Я лежу горілиць і спостерігаю за ними.

Раптом від армади відокремлюються дві групи - і повертають на місто. Передня група - на західну його околицю, а задня бере курс прямо на нас.

Я розумію - бомбитимуть. Але спокійний - адже ми в полі, за містом.

Ідуть прямо на мене, тобто на завод.

Мов загіпнотизований, лежу. Ближче, ближче. Наді мною! Їх штук 12.

І раптом - від літаків відділяються чорні цятки. Одна блискачка. Реве, як сирена.

В душі похололо. Цятки збільшуються, гул наростає. Це бомби - і не малі! Про те, що вони можуть накрити і мене - думки немає. Та й не встиг я про це подумати, бо це тривало якісь секунди.

Ось вони вже великі, як чорні свині!

А потім - страшенний гуркіт, земля сколихнулась, у повітря піднялися величезні брили землі - і застигли в своїй найвищій точці.

Я встиг ще побачити, як разом з землею піднялася в повітря німецька сім'я. Блиснула біла спідниця старої німки, що сиділа на стільчику.

Потім брили почали падать на мене. Я мимоволі затулив обличчя картузом та руками. І в цю мить по мені затарабанили кім'яхи землі. На щастя, не такі великі, щоб завдати мені якоїсь шкоди.

Коли все кінчилося, я підвівся. Бомби вже вибухали на заводі. Там угору летіли вже не кім'яхи землі, а шматки металу, цегла, скло.

На тому місці, де сиділа німецька сім'я, зяяла глибочезна чорна вирва. Мимо неї, із заходу на схід, через усе поле, мчав переляканий заєць.

Я подумки подякував американському пілотові за те, що він на півсекунди пізніше натиснув на ричаг бомбометателя - і я залишився живий, бо лежав я точно по курсу літаків, що, відбомбившись, саме завертали праворуч, навздогін за арматкою.

На цей раз, укотре, смерть розминулася зі мною. Або я з нею. Доля? Мабуть, так.

Це вже не вперше. Перший раз - на харківських полях, на переїзді, де обійшлося легким пораненням.

Вдруге - на Дніпрі 19 листопада 1941 року, коли я ховався від прожектора і чекав кулеметної черги, а потім повільної смерті від 20-градусного морозу.

Втретє - під час мого зимового візиту до Києва, коли на зворотньому шляху, в Білогородці, насупроти відділу поліції, мене зупинили два поліцаї. Я помітив їх здалеку, але схова-

тись, чи звернути кудись убік не було ні найменшої можливості. Широка, заметена снігом, дорога.

Праворуч - вільне поле, ліворуч - приземкувата будівля, тин, фарбований колись вапном, тополі.

І двоє з рушницями.

- Стій! — зупинив молодший.

- Хто такий? Куди йдеш?

Я в цивільному пальті, за плечима рюкзак (мішок), у якому носив "сидір" Ніні Олександрівні.

-Йду з Києва до Новосілок.

- Документи!

Я подав паспорт.

Підійшов другий, старший, суворий на вигляд.

- Чого був у Києві?

- Носив родичам підкріплення.

Він помацав рюкзак. Пусто. Мене обмацав. Нічого не знайшов. Глипнув прискіпливо.

- Підозрілий дуже! Так правильно говорять! Може, затримаємо - розберемося?

Я вже знав, що це загрожує мені табором або тюрмою. Знав, як там розбираються.

- А як би я говорив, коли я студент університету? - спитав я.

- У майбутньому мав би викладати українську мову. До речі, у мене в Білгородці є знайомі...

-Хто ж це? - втрутився молодший.

Я назвав прізвище господаря, де ми ночували, коли копали протитанковий рів.

- Живе на углу до узвозу, що веде на міст через Ірпінь.

- Було таке, - підтвердив молодший. - Тоді ночували в кожній хаті...

- То що будемо робити? - похмуро спитав старший.

- Хай іде собі, - сказав молодший, мого віку і, не чекаючи згоди старшого, кинув: - Іди собі!

Я подякував і рушив. Серце прискорено билось, бо розумів, що уник, можливо, смертельної небезпеки. У Києві, як розповідала Ніна Олександрівна, кожного дня розстрілювали

людей - спочатку євреїв, потім - всіх без розбору вели до Бабиного яру.

В четверте, пригода з жінкою перед Львовом, коли вона, обізнавшись, схопила мене за груди і закричала: “Комісар! Комісар!”

А вп'яте, у Готі, на заводі.

Поряд зі мною працював товстий, незграбний, вайлуватий чоловік із Львівщини, по прізвищу Боднар. Одного разу ми втрьох - я, він та німець-майор - складали з допомогою підйомного крана важкі сталеві плити вагою кілограмів на 250-300, які я мав згодом стругати на станку. Боднар “клешнями” крана підняв одну, німець натиснув на кнопку - і плита поволі пішла вгору, я, стоячи майже під нею, трохи збоку, направляв її на купу таких же плит, що лежали біля мого станка.

Німець підняв плиту на висоту 2-2,5 м і включив другу кнопку, щоб перевезти плиту в горизонтальному напрямку, до мене. Плита гойднулася, неправильно зачеплені зуби “клешні” скреготнули по металу - і плита шугнула донизу.

Скрегіт, видно, налякав мене і я відсахнувся вліво, а плита, ковзнувши по моїй правій руці, з брязкотом гепнула на цементну підлогу.

На якийсь час ми всі троє зацікавилися. Потім німець закричав на Боднара:

- Ферфлюхте гунд! Проклятий собака!

Боднар (він був винен) стояв ні живий, ні мертвий.

Я навіть не встиг злякатися. Лише згодом уявив, яке б місиво залишилося від мене, коли б я не встиг відхилитися на якихось кілька сантиметрів.

Це була б купа м'яса, або, в кращому випадку, скалічена рука.

І ось тепер наді мною кружляла видима смерть. Лише півсекунди розділило мене з нею, а може, й менше.

Зима 44 - 45 рр. була важка: ми страждали від голоду.

Я вже раніш писав, що у березні 45-го нас трьох відіслали в управління залізниці (м.Ерфурт), розбомблене американцями, на роботу. Жили у вагоні на станції. Була весняна погода, почали розвиватись дерева. У Німеччині весни ранні, зими

помірні (як у нас в кінці лютого). А на душі у мене було так тривожно. Думав про матір, про батька, про Мишу. Чомусь вірив, що вони живі. А тут - така тоска! Мене поривало кудись, я не мав спокою. Лише пізніше, вже вдома, я дізнався, що саме в цей час, у березні, батько штурмував Бреслау. Зі взводу їх залишилось на передовій двоє - він та сержант. Розбитий завод, якого вони не могли взяти. Сержанта поранило, батько кинувся до нього, щоб допомогти. Тут автоматна черга. Куля зачепила батька в ногу. Але йти він міг - вініс тяжко пораненого сержанта до КП. Командир роти зразу ж запитав:

- Ти чого тут?
- Приніс пораненого.
- А хто залишився?
- Нікого. Всі вбиті або поранені.
- ... Мать... Мать!.. Як посмів залишити передову? За-

стрелю!

- І поліз до кобури.

Батько показав закривавлену ногу.

- Так я теж поранений ... Ротний охолов.

- А-а, це інше діло... Веди сержанта в санбат!

На цьому війна для батька скінчилася.

У Михайла інша історія. В 43-му році його, як ненавченого, забрали в село Петрівці, де він два місяці проходив навчання. Потім - на передову - під Вінницю. Там його поранило двома дрібними гранатними осколками в ногу вище коліна. Санітарним поїздом - до Києва. Везли далі. Але поранені офіцери, дізнавшись, що у Києві в Миші дядько, випхнули його з вагона.

-Іди! Нічого тобі не буде. Документи є, з'явишся в госпіталь.

Він прийшов до дяді Вані (він повернувся на попередню службу в ДАІ України), а той привіз додому, в Новосілки. Лікувався у сільській лікарні. На щастя, через кілька днів приїхав дядя Вася з сім'єю (капітан інженерних військ, служив під Москвою у маршала Воробйова). У Кравченків (у баби Соні) стояв штаб дивізії. Дядя Вася попросив начальника дивізії відкомандирувати Мишу до нього в частину. Через місяць вони були вже під Москвою. Це окрема частина - саперна школа,

будували дачу для маршала. Мишу дядя влаштував у річну школу молодших лейтенантів. Думалося, скоро війна закінчиться і Миша буде офіцером. Та восени чи взимку 44-45 їх випустили достроково. Миша з товаришем, їдучи на 1-й Білоруський фронт, завернули через Київ, заїхали в Новосілки. Два дні гуляли. Потім - на фронт. Під Данціг. Тут - взводний. Розмінювали мінні поля, ставили міни. Стомлювалися. Ночували у хаті одного поляка. Одного разу зайшли в хату, розділену стіною навпіл і лягли взводом у протилежній кімнаті від німців. Видно, німці засікли. Вночі точно випущений снаряд пробив одну стіну, другу і розірвався в кімнаті, де ночували взводи Миші і його товариша. Багатьох побило, поранило. Миші відбило ступню лівої ноги (пораненої), вона висіла на сухожиллі. Він її відрізав кинджалом. Потім медсанбат, літак - Борисов у Білорусії, ампутація ноги до половини літки, Київський госпіталь, ще одна ампутація.

Що не кажіть, а передчуття у людини є. Не даремно я в той березень так нервував, рвався кудись, летів би на крилах.

Числа 15 березня я з Ерфурта вирішив тікати. Десь на південь Німеччини. Там уже була весна, тепло. Сів на поїзд у Вюрбург. Але по дорозі обдумав, що всі мої речі залишилися у таборі. Тож я вирішив заїхати туди - взяти бритву, одяг, папери, документи.

Зійшов у Бад Зальцунгені. Був вечір. Я чекав поїзд на Філіпсталь.

Раптом до мене підійшов німець.

- Хто ти? Що тут робиш?

Я сказав правду: працюю в Ерфурті, їду в Філіпсталь, в банлагер. Комендант Лауер.

- В нашому банлагері є люди з Філіпстали?

- Є, - кажу. - Василь Можжевітін (з Білгородщини, українець).

- Побачити хочеш?

- Звичайно.

Він завів мене в табір до Василя. Переконався, що ми знайомі, заспокоївся і пішов, а я залишився у Василя ночувати. У нього було щось повечеряти - повечеряли і лягли спати.

Вранці сів на поїзд до Філіпсталя. Була неділя. Товариші були дома. Сказав, що тікаю. Василю Цесаренку і Федору Ковцуру поділив кишеньковий годинник: одному годинник, другому цепочок до нього. Попалив свої папери в печі, зібрав найнеобхідніші речі - і в путь.

В цей час я вирішив тікати на схід. Тягнуло, як магнітом. Не знав, чи живі батько та Миша, бо переконаний був, що вони на фронті. А що мати була жива - і одна! - знав достеменно. Як я міг не поїхати до неї? Сидить, бідна, одна на печі, друкує всім трьом листи (ходила два тижні в лікнеп і навчилася писати друкованими літерами). Та придумала собі молитву, яку проказувала щовечера: "Боже, якщо тобі потрібно взяти когонебудь з моєї сім'ї, то візьми Кирила, а хлопців залиш мені!"

Бідна, бідна мати! Наша піклувальниця, наша рятівниця!

Тож я сів на поїзд, доїхав до Герштцигена, а там пересів на другий і рушив на схід. Під Берліном у ці дні йшли жорстокі бої.

Проминув Айзенах, Готу, Ерфурт, Ваймар. На якійсь невеликій станції пролунав сигнал тривоги.

Всі висипали з поїзда (я їхав у "телячому" вагоні - для остарбайтерів). Я теж вистрибнув і пішов на луг.

Страшенно хотілося пити і їсти.

Оглянувся довкола. Позаду місто - на фронтоні вокзалу напис: Наумбург. Переді мною широкий луг, жовтіє весняними квітами, розвивається верболіз. Вдалині - біліють крейдяні горби, попід ними звивається якась річка. По лузі - утоптана широка стежка. Як на Україні.

Добрався до річки (Заале), напився води. Почув людські голоси. Виглянув - паром. Коли пасажери пішли, я підійшов. Паромщик глухонімий - на великому човні. У мене знайшлося кілька монет - він перевіз мене.

Куди йти?

Голод гнав до людського житла.

Доріжка вивела в поле. Кагати. Я до них - відкриті. Морква. Перочинним ножиком почистив, наївся. Не ситий, та все ж ...

Повертаюся назад і біля великого фільварку раптом чую (і бачу), як хлопчина гукає по-українськи, зганяючи з тополь, що росли довкола, граків:

- А гей, кляті! Геть - геть!

Я підійшов.

- Ти хто?

- Українець, - дивиться сторожко, співлоба.

- Звідки?

- З Волині.

- А батьки є?

- У фольварку.

- А ти що робиш?

- Граків ганяю, щоб не збирали ячменю.

Переді мною лежала оброблена ділянка землі - гектарів два.

- Веди мене до своїх батьків.

Заводить у господарство бауера. Будівлі двоповерхові, літерою П. На другому поверсі - кімната (це в складському приміщенні, як я зрозумів). Сидять двоє - чоловік і жінка. Років 35-ти.

- Ось привів українця. По - нашому балакає, - пояснив хлопець і зник.

Я познайомився, розповів про себе, розпитав їх.

Сім'я селян з Волині. Працюють у поміщика. Господарі поїхали до церкви. Я попросив їсти.

- Та нічого такого немає, - розвела руками жінка. - Є квасоляна зупа, так холодна. Не їстимете!

Боже! Вони, видно, ніколи не голодували так, як я.

- Їстиму! Давайте!

Вона вивернула з каструлі у миску сіру грудку застиглого квасоляного супу. Після моркви шлунок був повний, але під ложечкою смоктало.

За кілька хвилин я розправився з тою "зупою", відчув, як почав наливатися силою.

Подякував - пішов. Знову - пором, станція. Але мого поїзда вже немає. Отже, треба ждати іншого. Оглянувся - нічого підозрілого.

Шугнув у підземний перехід, повернув ліворуч - і здригнувся. Переді мною стояв фельджандарм. Цератовий плащ, каска, на грудях бляшаний орел, автомат.

Гальт! Стій! Ти хто?

На мені темносірі штани, черевики, синій піджак, пошитий кравцем Королем з Калинівки під Вінницею, німецький синій картуз зі шнурком. Як у Тельмана на відомій фотографії.

Та все ж нашого брата-остарбайтера видно "по халявах": худий, знеможений, одяг не випрасуваний, черевики давно не ваксовані.

Я зразу ж придумав правдоподібну легенду, бо назад у табір не хотів вертатися.

Оскільки на Рейні вже американці, то я сказав, що тікаю від фронту, від війни. Сів на поїзд - і поїхав.

- Ком! - сказав він. - Іди за мною.

Вийшли з вокзалу - зайшли до будинку, на якому напис: "Арбайтзамт" (служба праці, біржа праці). Здав службовцю.

Мене завели в невелику кімнату. Чотири столи - чотири чиновники. Почали розпитувати. Спочатку я намагався "не розуміти", та коли один по-польськи спитав: "Сконд пан ест?", я вирішив "порозумнішати" і відповів, що працював у Кельні, на хлібозаводі.

Вони запитували:

Wladimir Podolsky (придумав псевдонім, хоча мої документи були у черевикові під стелькою), з Кельна, Hohenstrasse, 15 (Висока вулиця, 15), пекар.

Коли я сказав "пекар", німці переглянулися.

- Нам потрібен пекар, - заявив один.

Я, звичайно, розумів, що мене зразу викриють, що я не пекар, але думав, хоч хлібину вкраду і втечу.

Виявилося, пекар сільської пекарні з села Zaalek (кут р.Заале) дав заявку на пекаря.

Мені написали папір, розповіли, як туди їхати (потрібно було проїхати назад дві зупинки), запитали, чи маю гроші на квиток.

У мене було кілька марок.

- Зараз буде поїзд - іди!

Я взяв квитки до Заалек'а, сів у вагон. Тепер я легалізований і нічого не боявся. В Заалек'у знайшов пекаря Макса Гольрігеля.

В центрі села двохповерховий будинок, магазин. Я зайшов - за прилавком стара (років 50) повна, чорна німкеня, сувора на вигляд. Люди. Незручно було затівати розмову. Я зайшов з тилу - високі ворота, в них хвіртка. Постукав. Вийшов хлопчина. Я сказав, що "Арбайтзамт" прислав пекаря.

Хлопчина загукав:

- Майстер, майстер, пекар прийшов!

З воріт показався невисокий, лисуватий німець. Узяв папір. Прочитав.

- Ти хто?

- Українець.

- Ах, я просив француза.

Я був у полоні у Франції і знаю трохи французьку мову. Ну, та ладно. Війна - капут. Уже не довго... Заходь.

Показав свою пекарню на 1-му поверсі, склад на 2-му, кімнати на другому поверсі, потім повів на горище. Тут дві мансарди. В одній сім'я біженців з Берліна, чоловік, жінка і дочка років 6-ти. Дуже схожі на євреїв...

Він музикант. В другій - моя "обитель" майбутня. Шафа, ліжка, віконце в черепичному даху. З нього видно два замки на скелях - Заалекбург і Рудельсбург.

Вранці постукав.

- Владімір, ауфштеге! Вставай!

Того ж дня він зрозумів, що я ніякий пекар. Я не вмів працювати з тістом, воно липло до рук. Я був безпорадний.

- Що ж ти робив на хлібозаводі?

- Вагонеткою вивозив із заводу готовий хліб, - брехав я, червоніючи під пильним поглядом німця.

Він зареготав.

- Ха - ха - ха! А потім посерйознішав. Ну, ладно-навчишся. Однак це не довго - війна скоро скінчиться.

Я працював у нього 20 днів. А 12 квітня глянув у віконце і на мосту через Заале побачив танк з білою зіркою на броні. Йдуть солдати в зеленожовтих строях.

- Американці!

Все, німецька каторга скінчилася. Ми вільні. Куди ж тепер?

Працював ще кілька тижнів, але вже тільки до обіду, а потім ішов гуляти. Одного разу приходжу, бачу - хазяїн сумний.

- Що трапилось?

- Їхав на велосипеді і ваш рус відібрав ...

Я заспокоїв його. А наступного дня попросив у одного нашого велосипеда і завіз йому. Був задоволений.

Попросив у нього аусвайс, (пашпорт), щоб на своє прізвище ...

Він усміхнувся.

- Ти шпiон!

Але документ зробив. Пізніше я його здав у МГБ.

Одного дня я пішов у Наумбург. Наші несуть взуття.

- Де брали?

- Он там магазин!

Заходжу. Нікого. За прилавком сидить господар, літній німець. Дивиться на мене розгубленим поглядом.

Полиці розграбовані. Коробки і взуття на підлозі. Все перевернуто, перемішано.

З несподіванки я остовпів. Потім привітався.

- Швайнерат! Свинство! - сказав я, показуючи на потоптане взуття, що в безладі лежало на підлозі.

Німець скрушно похитав головою. Розповів про погром.

Я запитав черевики № 43. Він витягнув з-під прилавка. Червоні добротні черевики.

- Скільки?

Він витріщив очі. Не сподівався, видно.

- Дванадцять марок.

Я заплатив.

Наступної неділі, це було 1 травня, хлопці сповістили, що підемо в Наумбург на демонстрацію. Пішли. Мітинг. Давнозабуті знайомі лозунги, виступи. Міжнародна солідарність, слава великому Сталіну!

Потім відвідали госпіталь для військовополонених. Головував польський професор - говорить по-англійськи, по-французьки, по-італійськи, по-російськи... Просто поліглот! Господи, які є розумні люди!

А ми? Після університету толком жодної мови іноземної! Сором!

Після цього я поїхав у Ваймар, на розшуки Володі Романченка та Каті Санжак, його дружини.

Знайшов. Охи, ахи! Запитання, розповіді.

Тут Іван Малишенко. Його дружину Віру Поліщук, мою однокласницю, вбило американською авіабомбою. Я пригадав, що коли тікав, то з вагона бачив табір у вирвах, воронках. На деревах - шмаття. То був їхній табір. Його напередодні бомбили. Власне, не його, а місто і заводи. Табір зачепили теж.

Я залишився в цьому таборі. Тут свої, односельці. Володя, Катя. Я вже знав з батькового листа, ще за 43-й рік, що Харитона і Івана Романченків партизани забрали в ліс і там убили. Шаблюю до пенька відрубали голови. Жахливо!

Пізніше я питав Петра Панасовича - за віщо?

Виявляється, Харитонів брат з Митниківки уранці побачив, як полем ішов поранений партизан і зайшов на горі (на Кургані) до Ульяна (забув прізвище), побіг до Харитона і похвалився. Іван сів на коня - в Бишів, у поліцію, доніс. А в поліції був таємний партизанський вивідувач. Ось так усі троє Романченків і загинули через дурний розум. Партизана німці вбили, коли він, тікаючи, котився з гори.

Володя знав цю історію (Онан написав йому тоді ж), але мовчав, ми її не торкалися.

В таборі була самодіяльність. Звичайно ж, я в ній співав у хорі, читав вірші.

Комендант - капітан Тертишников, саморобні погони, бо з військовополонених. Дозволив мені жити в таборі.

Володя допомагав мені. Я зобов'язаний йому.

Він дав мені мотоцикла з водієм, і я поїхав у Заальек по свої речі. Шкода, що десь подівся військовий німецький мотоцикл з переламаною ручкою, який я відремонтував і гасав на ньому по околицях Заальек'а.

Наприкінці травня в табір наїхало повно американських студбеккерів, ми повантажилися на них - поїхали.

Володя залишився. Під виглядом працівника табору. А насправді - боявся бідолаха повертатися додому. Знав, що його чекає ...

Більше я його не бачив живого.

Привезли нас із американської зони в радянську, в м.Мейсен (знаменитий мейсенський фарфор). Військове містечко. Зараз табір для наших людей. Катя Санжак і Іван Малишенко незабаром десь виїхали. А я разом з хором ще довго жив в цьому таборі.

Одного разу зустрів Михайла Дженджеру і Петра Бойка. Вони гнали німецьких корів в Угорщину. Зустріли когось із наших, дізналися, що я тут і знайшли мене. Довго розмовляли.

Тоді ж я зустрів дочку "Демка", глухого з Новосілок Тетяну (?). Іванові Малишенку сповістила, що його брат живий, але без ноги. Я ще подумав, хай би і Миша без ноги, аби лиш живий. Як у воду дивився!

Тетяна познайомила нас із офіцером Шереметом, згодом він одружився з нею і працював у Новосілках учителем.

Написав матері листа, передав через знайомих дівчат, що раніш за хлопців їхали додому.

Десь до кінця серпня жив у Мейсені. Потім перевезли нас у фільтраційний табір у м.Герліц. Це був за містом колишній концтабір. Муровані приземкуваті бараки. Посередині - туалет, душ, умивальня. По боках - величезні казарми з широкими лавами для сидіння. В кожній казармі нас чоловік 100 або й 200. При німцях тут томилися наші полонені офіцери. Після звільнення вони для свого начальства перетворили умивальню на розкішну кімнату: стіни оббиті сукном, годинники з боєм, ліжка з розкішною постіллю, кортики, шпаги, килими.

Кілька разів я виступав з хором як конференс'є. Потім випадково зіткнувся з комендантом табору Рябцевим, розговорилися - і він поставив мене комендантом роти (барака) на 400 чоловік. Я перейшов жити в розкішну кімнату.

Кілька випадків з цього життя.

Писарем у мене був (і жив зі мною) Володя Жердев з Донбасу. Одного разу я захворів. Так заболіло серце, що думав - кінець: рвало його болем, розривало - не міг увійти до туалета. Жердев привів лікаря з військовополонених. Він нахилився - слухає, я спостерігаю за його очима і бачу, як вони занепокоєно глянули на мене.

- Плохо, доктор? - питаю.

- Плохо... Надо лежать, не вставать, не напружатся, не волноваться!.. Я дам вам таблетки - принимайте ... - І дав пробірку з німецькими таблетками.

На щастя, молодість перемогла, я видужав.

Другий випадок. Група моїх хлопців пішла до річки Нейсе. Це був кордон між Німеччиною і Польщею (Сілезія з Бреслау відійшла до Польщі). На нещастя, натрапили на прикордонника - поляка, затіяли сварку - і поляк застрелив одного з наших, хлопця з Чернігівщини. Даремна, безглузда смерть! А мати десь на Чернігівщині осиротіла... Похорони, промови. А хлопця немає... Скільки їх, хлопців - чорнобривців погасли, мов свічки в негоду, на незорих просторах Європи та Азії - не злічити. Не за Україну, а за її ката, або й ні за що!

Третій.

Прибіг схвильований хлопець - західняк.

- У мене викрали годинника!

Це було ЧП. Раніж такого не було.

Я зібрав усю казарму. Згадав про Перемишль, пропажу чемодана у дівчини. Вирішив налякати. Двинув відповідну промову виховного змісту, а потім сказав:

- Наказую: нікого з казарми не випускати, лише - в туалет. Якщо за годину годинник не знайдеться, влаштуємо обшук. У кого знайдемо, здамо в трибунал, під суд!

Поставив на дверях вартових, які випускали лише до туалету (навпроти моєї кімнати).

Через півгодини хтось стукає. Входить один.

- Там, лежить у вас біля дверей годинник... Може, вкрадений?

Виходжу. Ліворуч на столі чи ящику, але на видному місці справді лежить годинник.

Беру - входжу в казарму, оголошую.

- Де потерпілий?

- Я, - виходить наперед.

- Твій годинник? - показую над головою.

- Мій!

Підсумовую:

- Ось, товариші, цей годинник - німецький, вартістю 4 марки. Їх німці штампували мільйонами. А хтось утратив совість і в такого ж бідака, як сам, украв його! І кинув підозру на кожного! Тепер нам ніяково дивитися один одному в вічі! Яка ганьба!.. Пам'ятайте - ми пережили страшне лихоліття, мільйони наших батьків і таких же, як ми хлопців, віддали життя за наше визволення. Повернімося ж додому чесними людьми! І завжди будемо чесними людьми!

І розповів про пригоду з чемоданом у Перемишлі. А в кінці додав:

- То були фашисти. Я не сумніваюся, що вони б розстріляли кожного сотого, тобто 20 чоловік. Я не збирався заявлять в комендатуру про крадіжку, не збирався навіть робити трусу... Я радий, що той, хто вчинив крадіжку, не зовсім загубив честь і совість, і вірю, що з нього ще будуть люди. Отож хай він з чистою совістю з'явиться перед очима своєї матері!

Інцидент був вичерпаний.

Дуже схвилювали мене і насторожили два наступні інциденти.

Одного дня, коли я був сам у кімнаті, без стуку відчиняються двері - і входить п'ять чи шість хлопців. Я їх ніколи не бачив, не був знайомий. Без вступу пропонують:

- Нужны смелые парни! Мы идем на Запад! На Востоке нас всех ждет Колыма! Если хочешь, пойдем с нами!

Дивляться на мене очікувально. Збуджені. І якісь підозрілі.

Перша думка - провокація. Досить найменшого вагання, найлегшої згоди - і я, раб божий, справді без пересадки захурчу на Колиму!

- Та що ви, хлопці! - кажу твердо.

- Дома страна жде нас, дома матери. Может быть сами остались! У меня, например, отец и брат воевали. Не знаю, живи ли они. А если нет? Как же я хоть один не вернусь к матери? Нет, я на Запад с вами не пойду!

Вони переглянулися і мовчки вийшли.

Як це розцінювати? Знаючи тогочасну обстановку, я розцінював і тоді і тепер, як провокацію, грубу провокацію.

Незабаром після цього зіткнувся в тамбурі чужого барака з цимбастом, хлопцем - західняком, що виступав на сцені. Наглядно знав його.

Він зупинив мене, завів розмову про Україну, про її становище, боротьбу за неї. Спочатку я теж, було, подумав, що провокація, бо знав, де я знаходжуся, - в фільтраційному таборі. Тут відокремлюють "нечистих" від "чистих", "ворогів" від звичайних громадян. "Ворогам" одна дорога - в Сибір!

Але мова його була щира, він, бачу; щиро і настійливо хоче повернути мене в ту віру, яку я сприйняв ще з дитинства.

Врешті, я сказав:

- Друже, я тебе розумію. Але зрозумій і ти мене. Додому хочеш повернутися?

- Хочу. У мене там мати і сестричка.

- Ну так от - більше нікому про це ні слова! Бо натрапиш на іншого - і з цього табору поїдеш прямим ходом в інші табори, сибірські!

На жаль, я його не переконав. Але про це пізніше.

Біля мене кілька разів крутилися два полячки. Забув їхні прізвиська. Я відразу розкусив їхнє нутро, хоча говорили вони по-українськи. З одним із них я зустрівся восени 45-го чи в 46-му році в Києві, на Євбазі, там, де зараз цирк і де в 41-му я купив пляшку молока та скибку хліба. Але про це в свій час.

Одного разу до мене завітали два чоловіки з моєї роти. Я їх знав. Вони з родинами трималися окремо. Прізвисьце одного пам'ятаю - Чернов, росіянин, але був одружений на німкені з "поволжських німців".

Вони принесли торбу борошна, сулію олії, саморобний дерев'яний чемодан з замочками. І досі той чемодан зберігається десь у нас на горищі.

Розмову почав Чернов:

- Товариш ротний, допомоги нам. Мы немцы, советские немцы... То есть, я сам русский, но жена немка, дети уже тоже привыкли к немецкому языку. А мой друг - немец, брат моей жены. Нам всем путевка дана на Алтай! Дорога дальняя и мы хотим выехать пораньше, чтобы летом добраться туда...

- Что вам нужно от меня, - перебив я його.

Когда будет транспорт, сделай так, чтобы ты подождал к нам машину. Мы не хотим потеряться в этой кутерьме. Единственный способ - ехать в одной машине. Тогда мы вместе доберемся на Алтай. А там как Бог даст! Лишь бы вместе!

Я пообіцяв.

Прийшов транспорт. Люди беруть машини штурмом. Сидять мої німці, чоловік 25 з дітьми, на своїх бебехах під гіркою. Не дістається їм машини. І нічого не можу вдіяти. Дивляться вони на мене з надією, а в мене надія гасне.

Бачу – в'їжджає у ворота ще один студебеккер. Я мчу наспроти, стрибаю на підніжку до шофера. Кричу йому:

- Поезжай со мной! Повезешь несколько семей наших немцев. Обижен не будешь, солдат, у них есть и водка и жратва!

Той кивнув головою.

- Показуй, куди їхати!

- Допоможи їм повантажити їхні речі і дітей. Нікого більше, крім них, не бери!

- Добре, - погодився солдат. — Буде сделано!

Під'їхали. До машини кинувся натовп. Я ледве зупинив його. З підніжки крикнув:

- Машина тільки для сімейних з дітьми! Зніму без всякого! Рішучість зупинила натовп. Чернов зі своїми спокійно повантажився.

- Дякую, друже.

- Щасливо.

Господи, і так було: без калиму навіть на довічне заслання не просто було виїхати.

А я довго після того ласував із Жердєвим млинцями із черновського білого борошна. Совість мене не мучила: я теж допоміг змученим дітям і нещасним людям.

Нарешті, настав час і мені вирушать з Герліца на батьківщину. Об'явили, що завтра буде великий транспорт. Усім пройти фільтраційну комісію.

Заходжу в будинок комендатури. Мене направляють в якусь з кімнат. За столом - молодий старший лейтенант держбезпеки (або СМЕРШ'у, як тоді в армії казали, тобто - смерть шпіонам).

- Сідай! - каже він.

Я сів насупроти нього.

- Прізвище! Ім'я! Звідки сам? Що робив? Де вчився? В Армії служив? Записує.

Я напружений мов струна.

- У Власова служив? В яких частинах і де?

- О, ні! - виривається у мене.

- О, ні? - перепитує старший лейтенант і раптом грюкає кулаком по столу. - Служил, власовская сволочь! Признавайся! Где, когда, в каких акциях принимал участие?

Якраз в цю мить відчиняються двері із суміжної кімнати і на крок входить капітан. Слухає нашу розмову, через плече читає мої відповіді.

- Не кричіть на мене! - І я підвищую голос. - У Власова я не служив! Зі мною тут мої земляки, з якими я був вивезений до Німеччини, разом з ними працював тут і разом повертаюся. Знайдіть їх - запитайте, чи я служив у Власова! Та й ось мої документи - паспорт і військовий квиток. У мене були відстрочки від призову до літа 1943 року! Я і в армії не служив...

Витягаю мої потоптані в черевикові документи - кладу на стіл. Вони розглядають. Капітан каже!

- Выпиши ему пропуск - пусть едет домой! Там разберутся! А у Власова, думаю, он не служил.

- Спасибі капітане, - кажу я. — У Власова я не служив!

- Старший лейтенант мовчки взяв малесенький бланк - заповнив його. Дивлюся, читаю: "Фильтрационный лагерь № 269. Гр. Сыченко В.К. прошел проверку. Подпись."

- Я вклав цей документ у свій паспорт і вийшов. Пропуск додому!

Х Х Х

Речей у мене було небагато: те, що на мені, дві-три сорочки, пристяжні комірці, галстук, туфлі з дірочками (підношені, ремонтвані, але чорні,-обміняв на червоні черевики, що купив за 12 марок у розгромленому магазині). Яюсь і не думав про те, що можу потрапити в табір чи тюрму, а хлопець, що відав мені ці туфлі, був практичніший: моїм німецьким черевикам зносу не було! Розмір - 44 чи 45, товщина підошви 1,5 см! Якийсь німецький плащик волохатий, двоє - троє нових німецьких штанів, але жіночих - від уніформи німецьких залізничних провідниць. Внизу - вузькі, в тазу заширокі. Але я їх перешив - були якраз по мені. Одна прикрість - без ширіньки. Десь хлопці роздобули цілу пачку - дали і мені кілька.

Оце і всі мої речі. Вони вмістилися вільно у черновський чемодан.

Окрім того, я зняв зі стіни великий годинник з боєм, шпагу, все це упакував у ватне одіяло, упхнув у крапив'яний лантух, а ще й поза годинником напхав загальних зошитів. От з цими "трофеями" і поїхав.

Було нас на машині чоловік 20.

У Кракові, в центрі, на площі, ночували. При під'їзді до Перемишля почули постріли: тут ішла війна, поляки ганялися за українськими партизанами - бандерівцями. Чим далі в Галичину, тим більше тривожних чуток: тут війна не вгавала вже другий рік, а коли по справжньому - з 41-го року чи з весни 42-го. Спочатку проти німців, а з 44-го - проти "советів". Нещасний народ! Я розумів, що ця війна безнадійна. Лише для того, щоб світ дізнався про Україну. А світові -байдуже. Яка там Україна? Хай собі воюють... Кому яке діло до неї?

Привезли в м.Городок. Україна. Солом'яні стріхи, хати - по три в одному дворі. Це через безземелля. Ставки.

Я не поспішаю. Приглядаюся, прислухаюся, думаю. Вияснив, що дівчата й жінки можуть вільно їхати додому з виданими фільтраційними комісіями довідками. У хлопців та чо-

ловіків їх відбирають. Лише хворим пишуть на звороті, що “к фізическому труду не годен...” Хворих відпускають, здорових направляють на роботи - на Північ, на Алтай, в Сибір, на Донбас.

Ну, брате, так ти додому не потрапиш, а от на Сибір - прямим ходом. Думай, думай, воруши своїми мозковими звинами!

Я стояв перед хатою, де засідала медкомісія. Вийшов один з папірцем у руці. На звороті - блиснуло щось червоне. В очах - радість.

- Додому?
- Додому.
- Що ж тобі написали?

Він дав почитати: “К фізическому труду не пригоден. Майор м/с”.

Підпис - червоним олівцем.

Ну, хлопче, будь сміливим! Додому, до матері, а там - буде що буде!

Я пішов до своєї клуні, де ночував, дістав ручку, червоний олівець - і на звороті теж написав: “К фізическому труду не пригоден. Майор м/с”. І червоним олівцем розписався -. Знаю, що перша літера була “О”.

Ну, що ж - у дорогу!

Бачу - їде підвода. На ній чемодани, клунки. Збоку дівчата. Питаю:

- На станцію?
- Візник, середніх років чоловік, кивнув головою:
- Так.
- Мої речі візьмете?
- А що даси?

У мене була німецька солдатська куртка без підкладки.

- Підійде?
- Клади свої речі!

На станції - ешелон з вугіллям з Польщі. Біля нього - репатріанти. Розпитують. Одні вагаються, інші злазять угору, на вугілля. Запам'ятався молодий естонець: служив у німецькій

армії, по-російськи не говорить. Відпустили в Естонію - мовляв, там розберуться.

Я заліз у вагон - коробку без даху. Вугілля - піввагона. Затишно. Внизу вже сидить чоловік 6 - 7 вірменів. Далеко ж їм їхати!

За ніч доїхали до Малина. Там пересів на пасажирський поїзд - до Києва.

У Київ прибув під вечір. Вокзал розбитий. По перону протягнув свої речі на приміський вокзал і сів у поїзд до Фастова. Сів зразу біля входу, біля вікна. На інше сидіння поклав чемодан, зверху поставив лантух. Почало смеркати.

Спочатку у вагоні був гомін, шум. Пасажири грали в карти при свічках. Потім я заснув. Все стихло. І раптом - ніби мене щось штовхнуло. Я розплющив очі. Бачу - мій лантух поволі виходить із дверей, а поперед ним, обхопивши його руками, задкує чоловік. Я кинувся за ним, але не встиг схопити. Злодій виявився спритнішим - кинув лантух з вагона у відчинені двері. У вікно я ще встиг помітити, як він стрибав по високому насипові донизу, а слідом за ним у темряву з поїзда шугнуло кілька темних постатей. Я ще встиг крикнути:

-Дурні! Ну, й поживилися ви!

Ех, земляки! Пізнаю вас, горопах!

Це було десь під Тарасівкою, не доїжджаючи Боярки.

Я сів. Чемодан цілий. У ньому мої носильні речі. А в лантусі - годинник та старе одяло. Трохи було досадно, що так довго тягався з тим важким мішком і перед самим домом утратив. Але подумавши заспокоївся. Бог з ним!

У вагоні - тиша. Я почав дрімать. Чую, хтось каже:

- Дивний чоловік. Його обікрали, а він ні пари з вуст.

Я усміхнувся кутиками вуст, а потім провалився у сон.

Васильків. Моя станція. Але згоріла. Уже жовтень. Уночі холодно. Ночувати ніде.

Що ж робити? Питаю когось:

- А Мотовилівка ціла? Не згоріла?

- Ні, там є приміщення.

Доїхав до Мотовилівки, зайшов у станцію. Приміщення тісне. Нас троє - я і дві дівчини з ближніх від Бишева сіл. Пересиділи до ранку. Почало світати.

Раптом відчиняються двері - входить мій хрещений Іван Тимофійович Зінченко, двоюрідний батьків брат. Якийсь розгублений. Пізнав мене.

- Ти Миші не бачив?

Миша - це його син. На рік чи два молодший за мене. Рудий, трохи випуклі очі у червоних віях. Але щирий, душевний хлопець, хоча й гарячковитий. Раніш вони жили у Новосілках, потім спродалися - переїхали у Мотовилівку.

- Ні, не бачив, його тут не було.

- Це він у ліс пішов! - І з вокзалу.

- Я з вами.

Миша Зінченко стояв за соснами недалеко від станційних будівель. Вранці він посварився з батьками і втік з дому. Побачивши нас, заховався за сосну.

- Миша, не ховайся! - гукнув хрещений. - Ось Володя Сиченко... Прибув з Німеччини!

Михайло вийшов, ми обнялися.

Хата їхня - через дорогу. Зустріли мене привітно. Я вмився, поголився, привів себе до божеського вигляду. Тітка Оля подала сніданок, дочка Зіна зливала на руки теплу воду з печі.

Я боюся питати за своїх. Що з ними - не знаю. Живі чи ні?

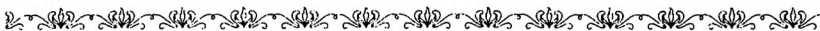
Іван Тимофійович, ніби відчуваючи мій душевний стан, каже:

- А я батька в Києві бачив. Їздив до Миші в госпіталь. Я аж кинувся.

- То вони живі? Чого ж ви мовчали? Розкажіть!

- То ти справді нічого не знаєш?

- Абсолютно нічого. Звідки б же я знав? Ще п'ять днів тому я був у Німеччині. Хрещений відклав ложку, розповів, що батько повернувся з фронту, Миші відірвало ногу, і він зараз лежить в госпіталі. Але вже ходить на милицях. Приходить до Івана Пилиповича, що живе на Некрасівській.

Боже, який я був щасливий! За минулі чотири роки я ніколи не був такий щасливий, як того осіннього ранку.

Це було 9 жовтня 1945 року.

Залишивши чемодан у Зінченків (важкий все-таки, а до Новосілок 22 км), я вирушив додому.

Знайома лісова дорога. Пахне глицею, смолою. Йду не поспішаючи, бо хочу згаяти час, щоб у село зайти по темному. Не знаю, як тут буде зі мною. Чи не схопить “чорний ворон” та не повезе зразу в Бишів?

Прийшов у свій ліс - тут і сосни і чорнолісся: дуби, вільха, ліщина, береза.

Пахне опеньками. З узлісся видно село. Господи, яка буря пронеслася над нашою землею! Скільки мук, смертей, крові! Скільки незгод! Чи ж кінець на цьому?

Почало смеркати. Я рушив через луг до млина. Греблю перейшов - нікого не зустрів. Осінній вечір, ранній, темний. Пішов берегом Ірпеня, стежинами, манівцями.

Ось і Митниківка. Заходжу в двір. Заглядаю у вікно.

У кухні гасник горить. Батько й мати біля столу. Гомонять.

Я постукав. Притулився обличчям до скла. Чую, мати скрикнула:

- Ой, боже, Володя!

Я кинувся до дверей. Зустрілися на ганку.

Ради цієї хвилини я міг би верстати в 10, в 100 разів довший і тяжчий шлях, аби лише своєю з'явою принести радість в змучене материнське серце, в цю рідну низьку і бідну піеля німецьких вілл хатину.

Потім була зустріч з дідусем Пилипом, із сусідами, друзями. Здається, ніхто мене не збирався заарештовувати.

Правда, відразу ж, як тільки сусіди дізналися, що я приїхав, прибігли Наталка Трохимівна Яковенко, найближча сусідка, через обніжок та Віра Минівна Мартинюк, моя однокласниця. Розпитували де був, що робив, як жилось і т.п. Я, звичайно, стріляний птах...

Другого дня батько привіз мій чемодан, а третього ми з ним пішли на Васильків - поїхали поїздом до Києва. Я дуже хотів побачити Мишу.

Іван Пилипович Сиченко, наймолодший батьків брат, після повернення до Києва зайняв "нічийну" квартиру на Некрасівській, 3 на п'ятому поверсі, який був надбудований перед війною.

Господарі загинули. Три кімнати, одна з яких маленька і без вікна. Але в ній знайшлося місце для Миші.

Він вийшов на милицях. Як він змінився: змужнів, роздався в плечах. Красень! Зустріч була зворушлива. Це до кінця може зрозуміти той, хто пережив подібне після війни.

Миша вже вчився в Київському медінституті. Зарахували його у вересні чи жовтні вже після початку навчального року без екзаменів, як інваліда війни. Пóсприяв цьому Іван Пилипович.

Зиму 45 - 46 рр. жив я в Новосілках. Морально почував себе дуже незатишно, пригнічено. По суті, всі, хто повернулися з Німеччини, почували себе пар'ями, ізгоями. Куди податися? Що робити? Все неясно.

У лютому 46-го був на місячних курсах у Чорногородці. Військова підготовка - марширували. А взагалі дурниця. Жили по хатах, ходили по вечорницях. Тут і Василь Цесаренко.

Василь з 1926 року. З Мостищ. Я опікав його, як і всіх підлітків. Підгодовував з тих посилок, які отримував. Учителював. Помер кілька років тому.

Пам'ятаю випадок з табірної життя. Заходжу одного разу в табір. Бачу - на зеленому газоні, біля сарая, стоїть наляканий Василь. Багато хлопців - на трапах, попід баракком. Теж схвилювані, жестикулюють.

Я підійшов до гурту, запитав:

- Що трапилося?

- Василь виявився донощиком, - пояснили мені. - Сьогодні виявили. Ми його уб'ємо.

- Чекайте! Я поговорю з ним!

Він почав викручуватися. Я скипів, вилаявся (хоча ніколи не робив цього), підніс під самісінький його ніс кулака, сказав:

- Або правду, або перший віддубасю, а потім покличу хлопців. Ти розумієш, що вони тебе прикінчать?

Він злякався.

- Не бий, я скажу правду.

Виявилось, що комендант Лауер хитро ввів його в сім'ю жінки-німкені, що брала нашу білизну для прання. Вона його почала підготовувати, а іноді розпитувати про життя в таборі. В основному - хто копав картоплю на полях у бауерів, хто де щось краде.

- І ти розповідав? Доносив?

- Богом клянусь! Матір'ю! Ні на кого не доносив! Казав, що ми ходили на заробітки до бауерів.

Здається, він говорив правду. Я знову погрозив йому кулаком, сказав:

- Василю, пам'ятай, іще раз попадешся на цьому - від мене першого не буде тобі пощади!

- Володя, клянусь! - запевнив він і перехрестився.

Інцидент був вичерпаний, я заспокоїв хлопців.

Навесні зустрів на вулиці Віру Мартинюк. Витягає конверт - показує фото. Дивлюся - не розберу нічого. Якісь неживі квіти. Що це?

- Та не так! Переверни карточку!

Перевернув - і зрозумів: труна, квіти, а в труні - Володя Романченко.

- Володя! - вигукнув я. - Невже це Володя Романченко?

Віра аж усміхнулась від задоволення - її маленький фокус удався, я підтвердив, що в труні Володя.

- Так, це він.

- Звідки у тебе ці фотографії?

У неї їх було декілька.

- Прислав Іван Литвиненко, Козирець. Вони служили разом. Пише - Володя їхав з товаришами на "Віллісі", була ожеледиця - врізалися в дерево. І - на смерть.

Чи так це було чи ні - хто перевірить? Володя загинув. Катя залишилася вдовою! Я пригадав, як він просив мене, щоб я уступив її йому: "Буду женитись!"

Ніби відчував, що недовго ряст топтати.

Бідний Володя!

Я пригадав це і зітхнув. Я теж був закоханий у Катю, але відступився від неї. Може, це і врятувало мене? Як то вона живе тепер? В одному селі, а не бачив з часу розлуки в Німеччині.

Якось через місяць хлопчина заносить записку. Читаю: "Прийди. Треба поговорити. Катя."

Думаю: щось стряслося. Проситиме поради.

Приходжу - а в неї сидить Льонька Пеліш, київський босячок і залицяльник -серцеїд. Катя почервоніла - ні в сих, ні в тих.

Я привітався і відразу зник.

Випадково ще раз зустрівся з нею на Хрещатику через багато років.

При вході в підземний перехід на розі Хрещатика і Бульвару Шевченка чую раптом жіночий вигук і відчуваю, що хтось мене обіймає і цілує.

Відсторонився, пізнаю - Катя Санжак. Поряд якась чужа жінка.

Кілька хвилин поговорили. Катя живе в Боярці. Вийшла заміж. Не пам'ятаю, чи має дітей, чи ні.

Більше не зустрічав.

Сторінка життя...

Дядя Ваня прописав мене у себе. Я киянин. Шукав роботу. Був на Подолі - завод лікарських інструментів. Походив, подивився. Старі приміщення, старі зношені станки, холодно, брудно, все просякло олією, мастилами. Ні, не хочеться на все життя втелющитися сюди.

Хочу закінчити університет. Але як? Хто мене прийме?

Іван Пилипович каже:

-Дядько мого співробітника завідує у Раді міністрів освітою, Комітетом у справах освіти. Може, поговорити, щоб призначив тобі аудієнцію?

А що? Дігнав - не дігнав, а поганятися можна!

Аудієнція призначена на 10 годину ранку. Йду до Ради Міністрів на вул. Кірова. Виписую пропуск. Піднімаюся на — енний поверх.

Величезний кабінет. Стіл аж біля вікна. За ним - Голова Держкомітету Бухало (був тоді такий).

Розповідаю про себе.

-Хотів би поновитися в університеті. — Закінчую свою просьбу.

Він, почувши, де я був, відкинувся назад, дивиться на мене, як на заразного. Врешті, каже:

-Я раджу вам поновитися на заочний відділ. Подзвоню Бондарчуку, ректору. Ідіть до нього!

Я подякував, вийшов.

За півгодини у ректораті.

Це в двохповерховому будиночку на розі Володимирської і Толстого. Кабінет скромненький. Червоний корпус університету згорів. Зараз його відбудовують.

Така ж само розмова з професором Бондарчуком. Він так само відкидається на спинку крісла, ніби відсовується від мене, боячись заразитися.

Потім, подумавши, каже:

-Пишіть заяву на заочне відділення, - і простягає аркуш паперу.

Я тут же написав. Він кладе резолюцію: "Проректору Гамрецькому. Зарахувати на 3-й курс заочного факультету. Бондарчук."

-Чому ж на 3-й? Я третій закінчив, - кажу Гамрецькому.

-Змінилася програма, і вам треба за 3-й курс доздати п'ять предметів.

Мені видають малесеньку довідку, що я студент 3-го курсу КДУ.

-Ідіть в ОблВНО - влаштовуйтеся на роботу в школу. Всюди потрібні вчителі, - радить Гамрецький.

Я біжу в ОблВНО. Мене, нічого не питаючи, направляють в Білоцерківський район, село Черкас, викладачем української мови семирічної школи.

Ідьте негайно в Білу Церкву, - каже завідуючий. Післязавтра там учительська конференція.

Назавтра я вже в Білій Церкві. Зайшов до Зінченків (баба Галя, Ліна Петрівна, Таня, Саша, Коля). Жили на Зароссі, стара хата. Дід Петро (молодший брат бабусі Мар'ї) помер. Наймолодший Андрій загинув на війні.

Сходив у Черкас. 12 км від Білої Церкви. Бідне село, в ярах. Учителі зустріли привітно. Побував на конференції. Поїхав додому.

Повертаючись зустрів Бориса Дмитренка (по вуличному "Кацапа"). Мій шкільний товариш. Партизанів. Зараз - голова сільради в Новосілках.

-Де був? Звідки їдеш?

Я розповів. А він:

- Чудило! Чого тобі їхати в Черкас? У Ясногородці немає учителя російської мови і літератури. Близько. А рік буде голодний, тяжкий. Як ти житимеш у тому Черкасі?

Дома сімейна рада. А й справді, Ясногородка - під боком, школа моя, рідна.

Назавтра я пішов до Бишева. Добре, що не оформився в Білій Церкві. Документ у мене в кишені.

Заходжу в невеличкі дві кімнати - якраз насупроти двохповерхового будинку МГБ.

Завідуючий - Гаврилянчик, інспектор - Рожанський, - написано на дверях.

Гаврилянчик привітний, інвалід, видно, бо накульгує на ногу. Хоче вже підписати мою заяву. Рожанського я знаю. За німців, працюючи в Бишеві, приїздив до Новосілок, обідав у нас, мав справу з батьком. Тепер він щось шепче на вухо Гаврилянчику. Той дивиться на мене.

Батько був управителем колгоспу?

- Був, - кажу я, а сам потерпаю: все, доведеться їхати в Черкас, там не запитають.

Знаєте що, каже він, - щоб зняти це питання, я запитаю в МГБ, а ви посидьте тут кілька хвилин. Я не довго.

Дивлюся у вікно - поколивав він через вулицю у білій двохповерховий будинок.

Хвилини через 10-15 приходять.

- Давайте вашу заяву, - і підписує. - До вашого батька ніяких претензій немає. До того ж він учасник війни...

Я полегшено зітхнув. Мені винесли наказ по райВНО - і я став учителем Ясногородської середньої школи, викладачем російської мови та літератури. Це було числа 29 чи 30 серпня, а 1 вересня я прийшов на роботу. Мене зустріли біля школи новосільські дівчата, з якими доводилось бувати разом на вечорницях.

- Ти чого тут?

Я відбувся якоюсь фразою.

А зайшов на перший урок до них у 10-й клас - вони витрищили очі.

Я викладатиму у вас російську літературу.

Звичайно, перший рік був для мене не легкий. Майже ніякого досвіду, бібліотека шкільна порожня, (згоріла, в нашу колишню школу колгосп у 1943 році зсипав зерно, і німці при відході спалили його разом зі школою), методичної літератури також не було, а завуч не допоміг мені. Я навіть не мав програм, і в 7-му класі повторював морфологію, замість того, щоб подавати синтаксис. Це виявила на відкритому уроці Євдокія Іванівна Хоменко, колишня моя учителька української мови.

Зразу ж я відчув пильну увагу до себе деяких осіб, що працювали на "компетентні органи". "Компетентними" вони себе самі звали, мабуть, тому, що "все" знали.

Одного разу учень 10-го класу, колишній солдат Кравченко (з Мостищ), коли ми їхали на велосипедах додому, я до Новосілок, а він до Мостищ, раптом розповідає: "В наших лісах об'явилися бендерівці". І так пильно дивиться на мене. Я не відреагував, видно, як він хотів, хоч він викликав мене на відвертість, - тому він замовк. Йому було ніяково. Все ж я його вчитель, а "зверху" на нього тисли, вимагали "сведений".

Мій друг В.І.Грушецький, ідучи зі мною з Новосілок, п'янений, раптом зізнається: "я націоналіст". Я замахав руками: "Вікторе Іларіоновичу, що ви! Бог з вами! Не говоріть - я не чув такого!" Він так зам'явся... Брат Володі Мельника, Григорій Васильович, був явним вивідувачем: його неважко

було завербувати, бо Володя був у Власівській армії, а старший брат Іван - поліцаєм у Ясногородці.

Восени 1946 року прибув додому Михайло Дженджера. Він рік був в Угорщині. Жилось там йому добре. На цей час, десь на жовтень, було призначене весілля його сестри Наді з Санджаком Іваном, учителем Новосільської школи. Ми з Мишею переставили стіл - взяли у Віри Мартинюк. Я відчував, що не треба нам цього робити. Десь через тижнів 2-3 викликали нас у Бишів, в МГБ. Пішли, хоча це був робочий день: я, Миша, Борис Орленко. Борис був у партизанах. То ж чому його - можна було тільки здогадуватися.

Першим зайшов Михайло. Як тільки вийшов - Бориса покликали. Потім мене.

Зайшов. За столом старший лейтенант.

- Сідайте!

Я сів насупроти. І зразу ж в лоб запитання:

- Який ви журнал випускали?

Я здвигнув плечима в розгубленості.

- Я ніякого журналу не випускав.

На це питання зайшов якраз ще один. Почув про журнал - і до мене:

- Где шрифт?

- Який шрифт? Та що ви, товариші! Який журнал?

Старший лейтенант невдоволено до свого співпрацівника:

- Да погоди ты, журнал рукописный!

І я відразу зрозумів. Це Віра Мартинюк розповіла про наш шкільний рукописний журнал.

А-а, ось що! - сказав я. - Ви маєте на увазі наш учнівський журнал? Був такий...

-Як він звався?

-“Сталінський сів”, тобто “Сталинский посев”. Але не я його випускав, а лише подавав до нього свої учнівські вірші.

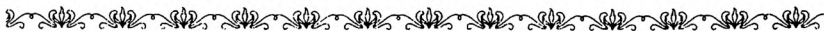
І відразу ж поворот у бесіді:

-Де ви працюєте?

Я відповів, що у Ясногородській школі.

- Кем?

- Учителем російської мови.

- А живете?
- В Новосілках, у батьків.
- А чому?
- Ну, знаєте, рік важкий, прожити мені одному важко.
- Да, это верно... А хто у вас в Новоселках художник?

Я зрозумів, що питає він про Петра Сиченка, але наморщив лоб.

- Художник? Був один, але я чув, - він зараз на Донбасі. Старший лейтенант зразу нашорошив вуха.

- Как его фамилия?
- Орленко Степан.

Це був одноліток мого батька, колись малював портрет померлого мого двоюрідного брата Валентина. Він справді добре малював.

- Да нет, другой, - з досадою махнув рукою старший лейтенант.

- Іншого я не знаю.
- Моложе ваших лет!

Я знову наморщив лоба, ніби хотів пригадати.

- Молодше? Не знаю, хто це може бути... Ні, не знаю.

Старший лейтенант з досадою знову махнув рукою.

- Ладно... Идите!
- А як же мені бути з роботою? Я ж пропустив уроки...
- Скажите, что вызывали в МГБ.

Я вийшов. Хлопці ждали мене. Ми пішли додому. Йшли мовчки. За Бишевом ми з Михайлом повернули на Яблунівку, а Борис пішов на Лішню. Здогадався, що ми з Михайлом маємо поговорити відверто. Він був би зайвий, бо з нами не мав нічого спільного.

Михайла теж питали про “художника”. Нам стало зрозуміло, що питали про Петра Сиченка, - він трохи малював, хоча я лише раз бачив його малюнок.

Наступного дня завуч Я.С.Веремієнко підсів до мене на диван, запитав, чому я не був учора на роботі.

- Викликали в Бишів, у МГБ, відповів я так, як мене учив мгебіст. Веремієнко злякано глянув на мене і спитав каліченою німецькою:

- Фюр... камараден? - Це мало означати: питали про товаришів?

Я (так), - відповів я, бо справді допитувалися про найближчого друга.

Лише через хвилину я збагнув, що Веремієнко зрозумів по-іншому, тобто, що питали про колег по школі, але пояснювати не став. "Хай думає, як хоче", - вирішив я.

Звичайно, я розумів, що МГБ цікавиться передусім мною. Хоча я був обережний, але дехто знав мої думки і настрої, зокрема Арсен Орленко, якому я навесні 1942 року дав брошуру "Гомін волі", куплену під час мого походу до Києва в лютому. Мені хотілось в'яснити, як Арсен ставиться до цієї теми. (В брошурі - вірші Франка, Олеся, інших поетів). Повернув він мені брошуру без передньої обкладинки, пояснив:

- Батько відірвав - скрутив цигарку.

Я звичайно не повірив. Він або сам відірвав, або хтось із його оточення, щоб при нагоді віддати куди слід як речовий доказ.

Були й інші розмови з людьми і я не був певен, що всі мої співрозмовники зберегли все це в таємниці. Тому потерпав. Ждав арешту.

Навесні 47-го, коли я їхав на велосипеді додому зі школи через Бишівський ліс, раптом у сутінках на лісову доріжку поволі вплив великий чорний птах і метрів 100 чи 200 метрів переді мною. Що за птах, не знаю. Але серце моє стиснулося. Я відчував уже довгий час, як навколо мене звучується коло, мене облягли зі всіх сторін, як загнаного звіра. Я нервував, бо знав, що табір у Сибіру - для мене смерть.

Тільки но я повечеряв, як прибіг дядько Іван.

- МГБ наїхало в село. Мишу викликали.

Я здригнувся. От тобі і чорний птах. Що робити? Тікати?

Буквально через кілька хвилин почалася рвота. Я розумів, що це нервові збудження. А батько злякався, що я отруївся. Я не захотів їх тривожити і промовчав, хоча знав, що це ніяке не отруєння.

Другого дня я пішов до Миші Дженджері. Що говорили? Про кого питали?

- Хотіли, щоб я працював на них.

- Ну і ...?

- Я відмовився.

- Правильно зробив, - сказав я, хоча мати свою людину в МГБ було б і не погано.

У червні я відчув, як згущуються хмари наді мною, а тому, коли пішов у відпустку, подав заяву про звільнення з роботи і був звільнений 16 серпня 1947 року, коли закінчилася моя відпустка.

Мушу трохи повернутись назад. 46-47 рік був голодний рік на Україні та в Молдавії. Учителям давали пайок - 9 кг ячного борошна. Кілька разів я віддавав його моєму колишньому учителю Петрушевському, що дуже голодував з дружиною. За це він приносив мені в подарунок якісь дореволюційні книги. Веремієнко теж голодував. Одного разу напросився в Новосілки порибалити. Я запросив. Звичайно, ранньої весни нічого він не спіймав, але мати добре погодувала його і дала щось додому. Батько їздив в Західну Україну і в обмін на якийсь одяг привіз кілька мішків збіжжя, - то ж хліб ми мали.

Звільнившись з роботи, я поставив себе у скрутне матеріальне становище. Жив по суті на утриманні батьків. Я виписався з району і прописався в Києві, у дяді Вані, шукав роботу - по заводах, по школах. Жив у Боярці у сім'ї новосільців, що виїхали з Новосілок. Кожного тижня ходив додому "за сидором", носив дещо на базар - молоко, сир, ряжанку. Взагалі, це був складний період у моєму житті. Навіть згадувати страшно.

Одне добре діло, яке я зробив улітку 47-го - здав вступний іспит з російської мови за Михайла Дженджеру в педінститут - на математичний факультет, а також німецьку мову за Леоніда Родіоновича Кравченка теж у педінститут (він уже був на заочному відділенні).

В 1948 році влітку знову подав заяву, і мене Фанні Коршнер, зав. райВНО прийняла на роботу в Ясногородську школу. На те ж місце вчителя російської мови та літератури.

Таке нервовоє життя і страх, що переслідував мене, викликали базедовізм. Навіть лежав у клініці Кримова заради цього. Від операції мене врятував Кримов. Під час обходу запитав:

- Что у вас, молодой человек?

Лікар пояснив:

- Гіперфункція щитовидної залози. Готуємо до операції.

- Не вижу, не вижу, - сказав Кримов і до мене: - Він работаете или учитесь?

Я сказав, що студент університету.

- Какого факультета?

- Філологічного.

- Ну, у філологов базедовизм часто бывает. Вот мой вам совет: едьте в село, работайте учителем, живите спокойно и принимайте йод. Ваша железа успокоится и вы будете здоровым человеком.

Я так і зробив. Почав знову працювати у Ясногородській СШ. Це були 1948-53 рр. Я набував педагогічного досвіду, учні мене любили, батьки відповідно теж. Це, я відчув, захищало мене і перед політичними органами. Захищала мене і директриса - Оксана Григорівна Кузьмик, сорокарічна вдова, яка симпатизувала мені. Я не міг відповідати їй тим же - старій, чорній, худій, мов жердина, жінці.

В МГБ мене більше не викликали, і я потроху заспокоївся. Моя щитовидка потроху теж заспокоювалася. Але суспільна атмосфера була тяжка. Культ Сталіна досягнув незносних, потворних форм. Дихати було важко. Репресії наростали. Я це дуже гостро відчував і не був певен, що мене обмине ця чаша. Надія на те, що будуть якісь зміни на краще, давно погасли, бо я вважав, що Сталін житиме ще років 10-15 і не менше, бо ж грузини - довгожителі. Я кожного ранку вставав і думав: "Я тебе не переживу, гада!"

Більш ненавної людини, як Сталін, більшого ката в світовій історії я не знав. Навіть Гітлер не міг зрівнятися зі Сталіним. Адаже на його чорній совісті не менше 50 млн. життів, і не чужих, а своїх людей!

Захід смакував перемогу над Гітлером і не звертав на нас ніякої уваги, а самі ми оціпеніли від страху, боялися відкрити рота.

Іноді я писав. Це були ліричні вірші. Ховав їх від людського ока і під стріху, і під землю. Навіть позабував, де я їх ховав,

і після того, як батьки продали хату, я не впевнений, що нові хазяї не знайшли їх і не передали “куди слід”.

Кожного літа я їздив до Києва, в університет. В 1950 році - державні екзамени. Диплом писав на тему: “Журнал” Тараса Шевченка. У червні відбув державний екзамен. Отримав диплом з відзнакою. Перед екзаменом з мови вийшла стаття Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”. Ніби не було йому важливіших питань! Боже, як каюся викладач Цілуйко перед нами, студентами! – “Я був маррістом, каюся! Йосип Віссаріонович відкрив нам очі...” і т.д..

- А як же нам здавати екзамени?

- Ат... здасте!.. Про вчення Марра не згадуйте.

Десять року 49 чи 50-го, навесні, я їхав у Ясногородку велосипедом. На кургані бачу - хлопчина пасе корови. Під'їжджаю - Толя Різник, мій хрещений. Щось жує.

- Що ти робиш, Толю?

- Жую щавлик.

Дивиться на мене своїми сумними чорними очима.

Щавлик - журавлик. Сидить, як підбитий хижим птахом журавлик.

Увечері написав кілька рядків:

Років триста тому,
Як війна була,
Дівчина Наталочка
У батьків жила.

Написав сім строф. Далі - не бачив. Так і лежав зошит аж до 1954 року.

В грудні 1950 року одружився брат Михайло. Іра Бондаренко - з Лубен. Чи думав я, що ця подія так круто змінить мою долю? Ні.

На літні канікули поїхав з ними в Лубни. Жив тижнів два. В цю ж хату приїхала гарна дівчина, що того року (1951) закінчила медінститут - Галя Малик. Було багато молоді. Ходили на Сулу. Хоча було голодно, зате було весело. Галя мені сподобалась. Через місяць я приїхав знову - ще побув тиждень чи два. Сонце, вода, спокій - я зміцнів, загорів, як ніколи. З Галею

ходили в парк, в кіно. Зрозумів - що це моя доля. Запропонував одружитися.

Ідучи в Тулу, куди її направили на роботу, зупинилася в Києві. Звідти я забрав її додому, в Новосілки, а на другий чи третій день переписалися в Ясногородці.

Тоді ж переїхали ми в Бишів, бо в Ясногородці не було лікарні. І даремно. Однак ніхто її в Бишеві на роботу не взяв би. З Москви і Тули увесь час вимагали прибути по місцю розподілення. Ось так проходила русифікація окраїнних республік - викачували не тільки хліб, метал тощо, а, головне, людей! Я відбивався, як міг, але перед Новим, 1952 роком, Галя отримала погрозового листа з Міністерства охорони здоров'я СРСР: "Немедленно выезжайте в Тулу, иначе дело направим в прокуратуру". 31-го грудня я повіз її в Київ, а 1-го січня вона поїхала в Тулу.

В Бишеві ми наймали маніпусінську кімнатку у Тіни Пантеліївни, насупроти лікарні. Скучно мені було самому і важко. Так я жив місяць чи два. А потім мене перевів Туман (зав. нар-освітою) назад, в Ясногородку. На березневі канікули я поїхав до Галі, в Липки, під Тулою. Зима була люта. 24 березня їхали на попутній машині по сніговому коридору. Розминалися з зустрічними машинами у певних місцях. Сніг лежав 1,5 - 2 метрової товщини. Ніколи такого не бачив.

У травні Галя приїхала в декретну відпустку в Ясногородку. А родити поїхала в Лубни.

6 червня 1952 року народився син - Олександр (Олесь).

Не пам'ятаю вже, як Галя залишилася зі мною в Ясногородці. Мабуть, взяла відпустку за свій рахунок. Жили ми в хатині у якоїсь старої жінки, край села. Це були щасливі дні мого життя. Бідно, але на це не зважали. Коли виграли в лотерею 1000 крб., були просто щасливі.

Потім знову - переписка з Москвою та Тулою, аж до смерті Сталіна в березні 53-го. Лише весною (в квітні чи травні) Галю відкріпили від Тули і відправили у Полтавський облздоровідділ.

Ми переїхали в Лубни. А на моє місце в Ясногородку переїхали Петро Сиченко із Лідюю Андріївною. Так що я довго не поривав з Ясногородкою.

Став працювати в Лубенській СШ № 2. Викладав російську мову і літературу. Ходити було далеко - 3 км. І це 2 - 3 рази на день.

Кімнату Катерини Андріївни (тещі) я переділив навпіл, поставив стіну, грубку, двері. У нас з'явилась невеличка (8 м²), але власна кімната. Галя влаштувалася на роботу лікарем швидкої допомоги.

Теж жили бідно. Вистачало лише на харчування. Одягтися було сутужно.

Влітку 1954 року я написав поему - казку - "Журавлі-журавлики". Друкувати боявся. Слідкували за мною і тут в сто очей. Багатьох я знав. Був обережний. І хоча Сталіна вже не було, засилля МГБ відчувалося, як і при ньому.

Потикатися у видавництва боявся. Боявся друкуватися під власним прізвиськом. Хоча розумів, що "Журавлі-журавлики" - гарна поема. Думав, що лежатиме вона років 50-100, а потім хтось знайде і видасть. Та я помилявся. Ніхто не знає майбутнього...

Року 1955-го Галя наполягла, щоб я послав поему в "Барвінок". Я послав. Приходить відповідь від літпрацівниці (забув прізвисьце): "Ваша поема сподобалася, але для "Барвінка" завелика, надішліть в "Молодь" (тоді ще "Веселки" не було). Послав. Відповідь І.Манжари: "Ваша поема гарна, напишіть хто ви і що ви!" Написав - і ні слуху, ні духу. Влітку їдемо сім'єю в Новосілки, зайшов у "Молодь" до І.Манжари. Каже: "Поема хороша, але я нічого не вирішую. "А хто ж?" "Зайдіть у центральний будинок (він сидів у флігелі на Прорізній), де колись була Спілка, і зайдіть на другому поверсі у велику кімнату, що праворуч. Там побачите вищого за себе і кращого за себе - ото він».

Пішов я. Знайшов двері, що вели праворуч. Сміливо відчинив і побачив у чималій залі біля вікна, за столом "вищого і кращого за себе". Привітався від дверей: "Добрий день! Ще один поет з Полтавщини!" Чорнявий високий і гарний із себе чоловік усміхнувся і басом відповів: "Добрий день! Якщо з Полтавщини, то заходьте!" Я сів. "З чим ви прибули до нас?" "Ось привіз свої твори", - і подав два зошити учнівських в клітинку. В першому вірші, в другому - "Журавлі-журавлики".

Все написане від руки. Він прочитав перший зошит і сказав: “Знаєте, ваші вірші непогані, але нам багато віршів не треба. Нам досить того, що пишуть Забіла, Пригара, Бойко, Нехода, Бичко...! Я зрозумів, що треба відкланятися і йти. Але губити мені було нічого, і я сказав: “Ви потратили кілька хвилин на мої вірші. Будь ласка, потратьте ще трохи і прочитайте те, що я вважаю у себе кращим, - і показав на другий зошит. Він розкрив і прочитав уголос: “Журавлі-журавлики...” Чекайте, так я уже читав цю поему! Але це було торік і я призабув трохи... Тож дозвольте прочитати ще раз”.

Прочитав, підвів голову - і сказав: “А знаєте - це ми надрукуємо! Тільки я не вирішую цього питання. “А хто ж?” “Головний редактор - Дмитро Ткач. Погуляйте півгодини в саду, а потім зайдіть”. Я вийшов у скверик біля Золотих воріт, де сидів на лавочці мій трьохрічний синок Олесь. Посидів з ним. Тепер уже хвилювався - що скаже Ткач? Зайшов. З кабінету Ткача вийшов мій знайомий і сказав: “Головному редакторові поема сподобалась - будемо видавати. Але у нього є зауваження: потрібен казковий вступ, потрібен ще один розділ, а також - ми живемо в вік механізації і машинізації, отож треба передрукувати рукопис на машинці. Ви куди зараз? Я сказав, що до батьків, у село, у відпустку”. “От повертаючись, і занесіть”. Іще запитав: “Де ви працюєте?”. “В школі... викладаю мову й літературу”. “Ну, будьте і бажаю успіху”. Прізвище його було - Богдан Чайковський.

В Новосілках я написав ще один розділ до поеми, а вступу ніяк не міг придумати. З тим і поїхав до Києва. Заніс рукопис у машбюро, дав друкарці, а сам проти Сінного базару сів у скверіку на лавку. Поряд сиділи селяни і, після базарювання, обідали. Тут я й написав, на мій погляд, непоганий зачин поеми, причому за 20 - 30 хвилин. Поніс в машбюро, його передрукували, і я рукопис відніс у “Молодь” Чайковському. Він прочитав і сказав: “Добре. Наступного року чекайте виходу книжки”.

“Журавлі-журавлики” вийшли в травні 1957 року і відкрили мені шлях в літературу.

З Богданом я потім здружився. Він був тією людиною, яка зробила для мене багато доброго в моєму житті і творчості. Спасибі йому!

Вихід “Журавлів-журавликів”, вірніше сказати, прийняття поеми до друку надихнули мене на працю. Я написав у 1956-57 рр. поему “Чарівний перстень” та повість “Чорний екватор”. Повість далась мені важко. Редактор Тіmunіна примушувала мене багато разів переробляти її, боялася, щоб не було плагіату, сама пересікла її так, що я потім її не впізнав і ні разу не прочитав. От не моє письмо - та й годі! Не моє! Якесь висушене. Федосенко теж боявся, щоб я не вкрав де-небудь, навіть прямо запитав: “Чи не плагіат це?”

Але “Чарівний перстень” і повість вийшли і мене прийняли до Спілки. Рекомендації дали: Пилип Бабанський, Надія Хоменко, Віктор Безорудько. Дмитро Бедзик представив мене на приймальній комісії. Квиток отримав у січні 1962 року.

А в 1961 році трапилась сімейна трагедія. Весною того року ми з Мишею перевезли батьків, купили у с.Войнисі, біля Лубен, хатину. Будинок стояв над трасою Київ - Харків. Збудували льох, прибудували веранду, зробили ремонт в хаті. І що ж - 6 вересня, вранці, мати пішла на трасу загнати гусей і потрапила під машину. Ударилась головою об асфальт - і після операції (перелом ноги) померла. Миша сам оперував. Але ж у неї була ще й тяжка черепна травма, ускладнена гематомою. Допомогти було неможливо!

Яка це була несподівана і страшна трагедія для всіх нас! Не описати, не уявити! Я посивів за кілька днів. Господи! Як я пережив ту осінь! Ті дні!

Х Х Х

Після прийому в Спілку я сказав Галя:

- Якщо хочеш, щоб я став справжнім письменником, то дозволь піти на півставки в школі, тоді у мене три дні в школі, а чотири - дома. Може, я щось напишу путяще...

Галя відповіла згодою:

- Тоді я візьму півтори ставки, а ти півставки кидай.

У мене з'явилася можливість щось написати фундамен-
тальне. А хотілось чогось величного, героїчного, історичного.
І почав шукати тему.

Якось, пообідавши після роботи, приліг на диван і почав
гортати журнал "Огонек". І раптом на розвороті побачив ре-
пінських "Запорожців". "Боже, яких лицарів, яких героїв зо-
бразив Репін", - подумав я. - От би показати їх на екрані!" Я
схопився і за кілька місяців написав сценарій "Іван Сірко". По-
слав на студію ім.Довженка. Чекаю місяць - два - раптом лист.
Пише якийсь Лисенко: "Сценарій нам сподобався..." Думую:
"Буде фільм!" Раптом другий абзац починається з сакрамен-
тального "Але..." Думую: "Не буде!"

Отож Лисенко пише: "Але Корнійчук у нас свій історичний
фільм "Триста літ тому" пробивав кілька років..." І поставив
багато крапок - догадайся, мовляв, сам. Хто Корнійчук, а хто
ти... Словом, після багатьох моїх потуг забрав я сценарій.

Одного дня Петро Лубенський каже: "Я видел в Києве ди-
ректора Ялтинской студии Алешина, он говорил, что ничего
ставитъ... Пошлите ему".

Я послав.

Через місяць телеграма: "приглашаетесь на переговоры".

Іду на АТС.

Алешин: "Здравствуйте, Владимир Кириллович... Ваш сце-
нарий нам понравился. Будем ставитъ фильм. Пошлем в Киев
на утверждение. - и начнем роботу!"

В.Шахнюк, головний редактор: "Хто буде перекладати на
російську мову?"

Я: "Тільки не я. Перекладайте ви".

Все домовлено. Жду тиждень, два, місяць - другий... Ні з
Ялти, ні з Києва ні слуху ні духу.

Іду в міністерство кінематографії, заходжу до
К.Кудієвського, головного редактора, питаю, що з моїм сцена-
рієм? Алешин обіцяв...

Кудієвський глянув на мене згори вниз (він вищий за
мене):

- Так что же вы хотите? На Киевской студии принят сце-
нарий Колтунова о запорожцах "По синьому морю", две се-

ри. Не можем же ми на Україні ставити о запорожцях два фільма!”

Ось так закінчилася ця епопея з моїм фільмом.

І тоді я почав працювати над романом “Таємний посол”. Звичайно, цієї назви тоді не було. Було багато інших – “Дорога без кінця” тощо.

Я знову ж таки почав писати про Сірка. Але написав сто-рінок сто і відчув, що роман не йде. Чому? - задумався я. Та тому, що герой старий. Ніякої героїні я йому не зумів знайти. Старий дуже. Я викинув написане в корзину і почав думати - як і для кого писати роман?

Писати про історію України було досить небезпечно. Та ще мені! Єдиний вихід - писати про спільну боротьбу українського та російського народів проти турецької імперії. Лише тоді я можу сподіватися, що роман побачить світ.

Але писати так, щоб опоетизувати козацтво і свій народ! Писати для молоді в першу чергу. І писати так, щоб читач, узявши до рук книгу, не відірвався від неї до кінця!

Я перечитав майже всю доступну мені українську літературу, зокрема прозу і побачив, як занудно пишуть, за небагатьма винятками, наші письменники. Порівняв їхні твори з творами багатьох кращих російських та європейських і американських письменників і побачив різницю. Наші просто не вміють писати! Не вміють будувати захоплюючий сюжет, ліпити яскраві образи героїв, в їхніх творах мало динаміки, мало прямої мови, зате багато зайвих описів, довгих і нудних, багато вони приділяють уваги соціальним проблемам, що вже набили оскомину читачам...

Треба повернутися від побутовізму, етнографізму, хуторянства, ремісництва лицем до Європи! Писати енергійно, лаконічно, без нагромодження епітетів, що нічого не дають для художнього твору. Менше прикметників - більше іменників та дієслів! Дія і дія - ось мій девіз!

Бути патріотичним, але так, щоб твір надрукували (60-ті роки ХХ ст.). Робити реверанси, але так, щоб кожен розумів, що автор змушений їх робити і що при потребі такі легко усунути без втрат для твору!

Коли я все це обдумав, я почав шукати героя, головного героя, молодого, гарного, освіченого, тодішнього інтелегента, що "пройшов" бурсу, або й академію, що знає мови. А таких інтелігентів того часу на Запорожжі було багато. Про це писав І.Репін, а ще раніш М.Гоголь. Бурсаків Остапа та Андрія старий Тарас Бульба веде на Запорожжя, щоб там вони оволоділи наукою віськового мистецтва, національного самоусвідомлення, науку любові до рідного краю, до свого народу.

Тим часом, коли я над цим думав, мені йшла виписана мною через МБА література - з Києва, Полтави, Харкова, Москви, Ленінграда. В одній із книжок (пам'ятаю - палітурка була обпалена вогнем, ім'я автора розібрати не зміг) я вчитав, що напередодні російсько-турецької війни 1676-81 рр. Сірко послав у Туреччину "таємного посла" тобто розвідника, який досконало знав турецьку мову, і він через якийсь час привіз звідти важливий документ - фірман (указ) турецького султана про напад Туреччини на Чигирин, що очолить військо Ібрагім-паша, що кримський султан приведе 50 000 вершників і т.д. Дуже важливий документ. Його Сірко передав гетьману Самойловичу, а той - царю Олексію Михайловичу. До цього часу фірман зберігається в архівах колишнього Посольського приказу в Москві.

Я охнув: Оце мій герой! Молодий, знаючий, досвідчений, гарний, сміливий! Я назвав його Арсеном Звенигорою - і роман зав'язався, закрутився, пішов... За 1966 рік я написав три частини і подав до "Молоді", бо адресував твір молоді. Спочатку я думав, що твір завершений, але Сергій Плачинда, тодішній зав. відділом прози "Молоді", заявив коротко і безапеляційно: "Видамо перші дві частини, а третю потім..." Я погодився, а за зиму написав до третьої ще одну частину. "Фірман султана" виданий був наступного 1969 року.

Обидва романи мали успіх. І тоді я задумав ще два романи - "Чорний вершник" та "Шовковий шнурок".

Праця над цими чотирма романами була важка, вимагала солідної підготовки та подорожування. Окрім маси літератури (в т.ч. Е.Челебі, спогади генерала Гордона, твори істориків про Османську імперію, оборону Відня і т.д.) довелося чимало подорожувати, щоб познайомитися з місцями подій

(Чигирин, Крим, пониззя Дніпра, Дунай, Карпати, Молдавія, Польща, Кам'янець-Подільський і т.д.). Кожного року, влітку, я з сім'єю їхав у мандри – об'їздив майже всю Україну. А крім того - Кавказ, Росію до Фінляндії та Набережних Човнів, Білорусь, Прибалтику.

Не був лише в Болгарії. Сцени з болгарського життя писав по літературі та з уяви. Як же я був здивований і обрадуваний, коли, побачивши Болгарію, і подорожуючи по ній з дружиною, дочкою та Петром Чоловим, виявив, що ні в чому не помилюся, а опис Сливена був просто вражаючий.

Коли ми в'їхали в Сливен, Чолов, який служив у Сливені в 1944 році в армії, сказав:

- Зараз я покажу тобі, Владимир, Конак... (Конак - управа).

В'їхали в центр. Конака не було. На похилій площині була зорана ділянка з поодинокими деревами. Чолов здивувався: "Знесли! Тоді поїдемо до хана (заїзд, готель). Хан був недалеко, над якоюсь річечкою, такий же, як у мене в романі -старий, вкритий східною черепицею, вузькі вікна, пахне старовиною. Звідси видно Синє Камні, куди тікали мої герої... Просто дивно, як я, дивлячись на карту Болгарії, зміг уявити Сливен і навіть будинки в ньому!

На 1971 рік був готовий "Чорний вершник". Здав у "Молодь" В.В.Біленку (головному редактору).

Який важкий для мене був наступний рік - 1972 -й! Рік смерті Михайла, брата. Тепер я знаю напевно, що захворів Миша в 1962 році. Натерши культу він поїхав у Київ, зробив операцію. І в цей час йому при переливанні крові занесли інфекцію – гепатит В. А це смертельна хвороба. Вірус гепатиту В викликає цироз печінки. Вже в 1963-64 рр. Миша змінився - схуд, посірів, на тілі з'явилися "зірочки". В 1967 йому видалили селезінку, ще там щось ушили (Демидюк, однокурсник). Трапилось так, що Демидюк якраз був у Лубнах, коли заводи-ли Мишу в хату після повернення з лікарні. Демидюк шепнув мені на веранді:

- За п'ять років я ручаюсь, а там, як Бог дасть!
Я похолов: так мало!

Михайло щось почув і згодом мене запитав:

- Що він сказав?

У мене язик не повернувся сказати правду, і я збрехав:

- Він сказав: за десять – п'ятнадцять років ручаюсь, а потім - що Бог дасть!

Миша повірив у це і, коли через п'ять років (у 72р.) помирав, докоряв Демидюкові: “Ех ти, а я повірив тобі...”

Демидюк не зрозумів у чому річ, а я промовчав. Не хотів при братові пояснювати, як було.

Так от у вересні 1972 року у нас, на Лісній,1, мазали хату. Михайло прийшов теж, ходив по горищу, хоча йому боліло дуже. Гра була на іменинах у Єсипова І.К.. Це було у 20-х числах вересня. А десь на другий чи третій день він ліг у лікарню - і вже не встав. Які це були жахливі дні! Миша лежав сам у палаті. Весь час крапельниці, уколи. Але він втратив свідомість. Я майже постійно ночував у нього (або батько, раз чи двічі Галя). Я теж падав з ніг, знебувся геть.

На початку жовтня до Миші повернулася свідомість. Ми думали, що й на цей раз “пронесе”. Але вже числа 8-10 він впав у коматозний стан. Я думав, що помру теж - так знесилів і фізично і морально. І якраз у ці дні (десь числа, мабуть, 12 жовтня), раптом дзвонить Віктор Безорудько:

- Ви читали в “Літературной газете” статтю А.Яковлева “об антиисторизме?”

- Ні.

- О, почитайте! Там так розчехвостили історичну романістику! Дісталось й нашим письменникам!

У мене упало серце. Я зрозумів, що розпочалося полювання на “відьом”.

16 жовтня помер Миша, а незабаром почали бити і нас. Мене у “Вітчизні”, “Літературній Україні”, “Робочій газеті”. Вороги і задрісники раділи...

Мені закидали “безкласовість” на Січі, антиісторизм (Г.Любченко, П.Мисник). Вихід “Чорного вершника” затримався. А в Москві, в “Детской литературе” готувався в “Золотій серії” вихід перших двох романів. Я боявся, що дійде й до “Д.Л.” - затримають, або зовсім знімуть з плану.

Куди податись? Де шукати розради й підтримки?

Поїхав до Олександра Ковіньки у Полтаву. Подзвонив з готелю “Київ”. Вийшов, сів до мене в машину. Я розповів. Старий подумав і сказав:

Треба, Володимире Кириловичу, пережити. Лишається одно - треба пережити. Я й не таке переживав.

З тим я й поїхав... А у мене двоє студентів, недобудована хата і ніяких надій на майбутнє.

Так минула зима і весна. А десь у квітні чи травні 73-го отримую листа від Івана Солдатенка: “Чому мовчите? Відгавкуйтесь, а то подумують, що ви згодні з критикою”.

Я написав свій відгук - послав у “Літературну газету” та Солдатенку.

А восени 1973 року в “Детской литературе” вийшов “Посол Урус-шайтана”. І відгуки позитивні. Це мене врятувало. Однак ще три роки мене не друкували.

Добре до мене поставився В.В.Біленко. Пам’ятаю, десь взимку 1975 року зайшов я до нього у “Молодь”. І він розповів, що один письменник (Р.Чумак) пішов зі скаргою в Комвідав: мовляв, чому Малика поставили в план на 76 (чи 77-й) рік, а мене ні, а я ж і аванс отримав. Після цього мене викинули з плану, а Р.Чумака внесли.

У квітні знову приїхав я до Києва, сидів у машині на Бульварі Шевченка біля медінституту і півгодини вагався: заходити до Біленка чи ні? Врешті, пішов.

Він схопився, потис руку, сказав:

-Я вам щось покажу!

Почав діставати тематичний план і шукати в ньому щось. Врешті, ткнув пальцем.

Читаю: В.Малик, “Чорний вершник”, заплановано на 1976 рік, квартал, тираж.

-Як же це трапилось? - питаю ошелешено.

- Кинулись читати Чумаків роман - не тягне. Потрібно серйозно допрацюувати. А ваш готовий, відредагований - от ми й поставили вас...

Так я знову “увійшов” у літературу.

На цей час я закінчив “Шовковий шнурок” - і він вийшов у 1977 році.

Але на цьому епопея з “Таємним послом” не закінчилася.

Я прекрасно розумів, що всі чотири романи - то, власне, один роман в чотирьох книгах. Але як їх видати?

Пішов у "Дніпро". Бандура зустрів привітно, але видати обіцяв лише перші дві книги.

І раптом дзвінок з Харкова, з видавництва "Прапор". Дзвонить зав. відділом прози Волжан: "ми хочемо видати ваші романи російською мовою".

Я поїхав у Харків. Зайшов до головного редактора В.П.Невської. Зустріла таким холодним поглядом, що в мене серце закрижаніло, хоча переді мною сиділа надзвичайно вродлива жінка. Мовляв, ще один графоман завітав...

Але коли я відрекомендувався як Малик, її обличчя враз розпогодилось. Я подарував їй всі романи. Вона натисла на кнопку - зайшов директор "Прапора" - Пастернак. Я подарував книги і йому.

Потім Невська розповідала:

- Приходимо вранці і одне одного питаємо: "Читали Малика? Ну що?"

- Чудово! Будемо друкувати.

Вони таки хотіли видати мене російською мовою. Я написав, що хотів би видати двотомник українською. Невська відповіла: - Напишіть заяву: "Мовою оригіналу!"

Так "Прапор" видав двотомник "Таємний посол", спочатку, наприкінці 80-го року 1-й том, а на початку 81-го - 2-й.

Отож збулась моя мрія - написати фундаментальний роман про запорожців. Потім він перевидавався і в "Прапорі", і в "Дніпрі", в Ленінграді, був перекладений на англійську, польську, словацьку, болгарську, вірменську мови.

Про тетралогію дуже добре відгукнувся в одному з журналів Іван Дзюба. Схвальне слово сказали й інші критики.

Я вже не кажу про читачів, які просто були в захопленні. Найкращим подарунком був мій "Таємний посол"! Його читали навіть ті, хто ні разу не читав по-українськи. Багато свідчень маю цього.

Звичайно, я був радий і тішився з того, що моя мрія - примусити читача читати з захопленням українську книжку здійснилася. Якоюсь мірою я сприяв збереженню нашої загнаної в

глухий кут нещасної, упослідженої недругами мови, а в якійсь мірі і історії.

Я розумів, що живу в провінції, що не так просто з моєю біографією з “глибинки” вибитися у “відомі”. Але читачі самі врешті-решт змусили “богів” помітити і мене, сірого.

Першим визнав мене Віктор Безорудько. Він сказав мені: “Цей роман піднесе вас, Володимире Кириловичу, високо”. Дійсно, я це згодом відчув, хоча фізично цієї слави, цього визнання до кінця і досі не відчуваю. Та це мені і не потрібно. Аби видавали мене та читали - і це в якійсь мірі допоможе духовному відродженню нашого затурканого народу. А це для мене - головне!

Х Х Х

Вірю: читати “Таємного посла” легко, а як важко я його писав! Передусім не було впевненості, що його надрукують. Далека історія, козацтво - кому це було потрібно в 60-і роки? Владі? Ні, вона все робила, щоб народ наш забув свою історію, навіть свою мову. Видавцям? Кожен боявся за своє місце. Читачам? Я не знав, чи є ще в Україні ті, хто цікавиться рідною історією. Так було все задушено, пригнічено, що, здавалося, страх скував уста і душу народу.

Але працював - одержимо. Хотілося, щоб хоч трохи розбудити, розтривожити той всенародний сон, щоб люди згадали своїх предків, свою історію, свою мову. Знання я мав, а чого не знав - читав, вивчав, їздив, дивився. Уява працювала. Але цього для письменника замало. Потрібно ще зуміти картиці уяви передати на папері. Треба знайти потрібні слова, форму, стиль. І не збитися з раз обраного стилю в подальшій праці.

Особливо було важко в 70-і роки, коли почалося гоніння на історичну літературу. Але все витримав - написав, хоча й змушений був вводити в тексти деякі пасажі тільки для того, щоб надрукували. Зараз я їх викидаю і прошу майбутніх редакторів викидати, коли помітять мною пропущене...

Х Х Х

Все життя я був обложений зі всіх боків. Знаю всіх (чи майже всіх), хто слідував за мною і в Новосілках, і в Ясногородці, і в Лубнах.

Господи! Як було морально тяжко викручуватись, лицемірити! Боявся страшенно, що дізнаються про мої погляди, мої переконання. Коли б потрапив до Гулагу - був би мені кінець. Я не пережив би й третини того, що пережили інші. Здоров'я у мене було слабке, підірване.

Особливо щільно взяли мене "в облогу" з 1964 року. Мабуть, дізналися, що почав писати сценарій про запорожців ("Іван Сірко") та роман ("Таємний посол"). Прямо ставили завдання - писати про сучасність. Про доярку, про ланкову і т.п. А я уперто вів свою генеральну лінію! Випрямлять духовний хребет нашого народу!

Х Х Х

Оскільки "Таємний посол" - це моя головна книга, я хотів би ще раз повернутися до неї.

Я вже згадував, як прийшов задум цього роману.

Довго думав, як писати, який стиль обрати, кому адресувати, чого досягти. Тут двох думок у мене не було: передусім треба рятувати нашу мову! Отже, треба писати так, щоб читач, особливо молодий, відкривши першу сторінку, уже не відривався до останньої. Отже, роман має бути історико-пригодницький. Мова - чітка, зрозуміла, не переобтяжена ні варваризмами, ні діалектизмами, ні складними синтаксичними конструкціями, які важко сприймаються рядовим читачем.

Взагалі це мав бути роман, який би читався легко, не переводячи подих.

По-друге, малювати не схеми, а людські долі і характери. А це найлегше зробити тоді, коли дію розгортатиме не автор, а самі герої - через пряму мову або за допомогою її.

Здається, це пощастило мені зробити.

Звичайно, авторські характеристики теж потрібні, але вони мають бути лаконічними. Наприклад, портрет - кількома штрихами, але найсуттєвішими. Внутрішній стан - теж коротко, без

зайвих описів. Все має бути в дії, в дії, в дії... Життя - це рух, це дія. Саме таким має воно бути і в романі.

Не зловживати пейзажем! Особливо остерігатись розгорнутих пейзажів. Для сюжету вони майже нічого не дають, крім нудьги. Лише – необхідне!

Якогома ширше користуватися прямою мовою. Всю дію, яку тільки можна, подавати через пряму мову. Одночасно саме через неї малюється і характер героя. Цим я користувався якнайширше – і не шкодую. Мені було легко писати сцени, в яких виступали Спихальський, Метелиця, Шевчик, Іваник, Зінька, Трауерніхт (хоча Афанасій Іванович Трауерніхт був у житті лагідний), Леопольд, Собеський та інші колоритні герої. Вони без моїх творчих потуг висловлювалися саме так, як вони мали висловлюватись, і діяли лише так, як по своєму характеру мали діяти. Цікаво, що приходили вони до мене цілком випадково, по ходу дії (Спихальський, Іваник, Зінька).

Спочатку я мав сюжет на дві книжки (“Посол Урусшайтана”, “Фірман султана”), згодом виникли “Чорний вершник” та “Шовковий шнурок”. Роботи було багато, важкої роботи. Їздив багато, вивчав джерела, домислював. Іноді траплялися речі просто неймовірні.

Я не був тоді в Болгарії, а по сюжету саме в Сливені, центрі гайдуцького руху, Арсен здобуває фірман султана. Дія відбувається в конаку (міській управі) та в хані (готелі). Я розгорнув географічну карту, уявив південні передгір'я Балканського хребта і вималював в уяві і місто, і будівлі, і втечу Арсена в гори. В 1975 році, під час перебування в Болгарії, в Сливені, Петр Чолов показав місце, де стояв конак і поводив по кімнатах старого готелю. Показав також гори, куди тікав Арсен. “То Синє Камні”, - сказав Чолов. Голі гори в світлі сонця горіли синім полум'ям, як дубовий жар. Я все правильно уявив, не міг лише придумати “Синіх Каменів”, бо то було б справді чудо (Про цей епізод я вже розповів вище).

Я радий, що мені пощастило написати цей роман. Читачі високо його оцінили (отримав сотні, якщо не тисячі листів). Спасибі їм.

Про подальшу свою працю і подальше життя я більш - менш докладно описав у щоденнику. Скажу тільки, що вели-

кою несподіванкою для мене став підручник з української літератури для 8 класу, де я побачив розділ, присвячений мені і моїй творчості. Це вже визнання. Думаю, що народ, читачі своїми відгуками сприяли цьому. Народ зрозумів, що я від “Журавлів-журавликів” і до “Чумацького шляху” свідомо йшов шляхом українства, своїми творами зберігаючи нашу мову, випрямляючи духовний хребет нашого народу. Важко було йти по цьому шляху, небезпечно, але я не збочив з нього! І дай Боже, щоб нові покоління українських письменників не зазнали того, що зазнали Вороний, Ольжич, Стус та сотні інших мучеників за правду, за народ, за Україну!

Х Х Х

Майже всі свої твори, найголовніші, написав я з однією метою - відновити самосвідомість народу, випрямити його “духовний хребет”, “Князь Кий” - теж. Я хотів показати наші корені. Русь - це ми, ми! Це Київська земля, це підмурок України. Своїм романом я хотів показати читачеві, особливо молодому, - хто ми, звідки пішли. “Откуда есть пішла руська Земля і хто перший почав у ній княжити”.

Як нам не пощастило з нашою історією! В першу чергу - через криваві міжусобиці, по - друге, через Батиєву навалу та наше геополітичне становище у відкритих всім вітрам степових просторах. Та й на вождів нам не щастило.

Х Х Х

“Черлені щити” задумав я, мандруючи по уявній історичній драбині. Ось так, піднімаючись від Святослава до Володимира все вище і вище, дійшов до 1185 року.

Стоп! Та це ж - похід Ігоря Сіверського на половців! Це ж - “Слово”!

Що ми про все це знаємо? Учні, студенти, учителі... Мало знаємо. “Слово” теж присвоїли наші брати, хоча це твір давньої української літератури. Це безсумнівно.

Так я прийшов до думки написати цей роман.

На жаль, на той час (1982-1985 рр.), Леонід Махновець ще не опублікував своєї геніальної монографії “Хто був автором “Слова”?”. Коли б я її мав під рукою в час написання “Черле-

них читів”, то й Автором був би не Славута, а князь Володимир Галицький.

Здогад автора однієї з останніх статей на цю тему (газета “Труд”), що автором був Ігор, не переконав мене. Твердження, що в заголовку є автор, сумнівне. “Слово о полку Ігореве” Ігоря, сина Святославового, внука Олегового. Тут може бути просто розшифровка - якого Ігоря? Сина Святославля, внука Олегова. Якщо автор Ігор, то звідки ж галицизми, звідки згадки про всі місця, де побував князь Галицький Володимир?

Здогад Махновця - геніальний. А докази - просто незаперечні.

Х Х Х

“Горить – свіча” виник із думки, що Батиева навала - то найстрашніше лихоліття, що випало на долю України. Воно тривало до 1763 року, року останнього нападу кримських татар на Україну (на Слобожанщину), отже тривало більш як півтисячі років! Скільки нашого люду було знищено, скільки крові нашої пролито!

З цього - і мій роман.

Критик П.Охріменко не об’єктивний. Він закидає мені “пригодництво”, осучасненість мови. На це я вже відповів вище. А чого варте зауваження, що я вивів єврейку Маріам, - “треба русинку”. “Не міг православний воеводич одружитись з іудейкою”.

По – перше, він не одружився. Це просто було кохання. А по – друге, євреї були, є і будуть історично пов’язані з українцями щонайменше останню тисячу років. Тарас Григорович правдиво зобразив їхню історичну роль у відносинах з українцями. Але я багато дав би, щоб цих сторінок не було в “Кобзарі”. Вони немало зашкодили нам у 1917 - 1920 рр., особливо на Версальській конференції.

Вважаю, що “Горить свіча” - один з кращих моїх творів.

Х Х Х

“Чумацький шлях” писав я важко. Мій друг Тарас Нікітін подзвонив восени 1991 року: - “Що пишете?” “Чумацький

шлях”. “Давайте до “Криниці!” “Є лише 80 сторінок”. “Давайте! А решту надсилайте в міру готовності”.

Я погодився, надіслав 80 сторінок. А в січні - лютому зліг. Температура до 38°. Вісімдесят сторінок - це лише на три подачі. Думав - усе. Не напишу. Але, на щастя, видужав і до липня закінчив роман. Напруження творче було величезне.

Хто був автором “Історії русів”? Валерій Шевчук і Раїса Іванченко вважають - сотник Худорба. Може. Але ми його зовсім не знаємо з інших джерел. Олександра Безбородка знаємо: не цурався своєї мови, писав по-російськи, але про Україну та її історію, сподівався, що Павло І змінить законодавство Росії щодо України і поліпшить життя українського народу. Те, що він “малорос”, нічого не говорить. Він боявся за своє становище, за життя. Брат Ілля заснував Ніжинський ліцей. Олександр писав батькові, щоб той вислав йому український літопис. Отже, багато що говорить за його авторство. І головне мова, стиль.

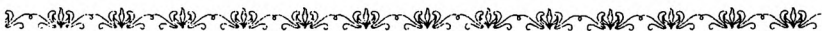
Може, я й помиляюся. Але знайти автора “Історії русів” ще важче, ніж автора “Слова”. Тож, гадаю, вже те, що в романі я привертаю увагу читача до цього славнозвісного твору, з якого черпав Шевченко та інші, виправдовує мій задум.

Х Х Х Мої товариші

В дитинстві – Петро Грицаєнко, троюрідний брат по дідовій сестрі. Жив проти діда Пилипа, на горі. Часто між собою говорили про те, щоб провести між нашими будинками телефон (це метрів 300). Навіть дещо зробили: сирову нитку добре повоскували, якось зуміли протягти через долину, по якій проходила дорога, замість мікрофонів – консервні банки як резонатори. І диво – дивне – чули якісь звуки, гул. Були дуже раді.

В семирічці – знову ж Петро, Володя Романченко, Василь Бойко, Павло (троюрідний брат по бабусі Марії і її старшому брату), Василь Кучменко.

В десятирічці – Петро, Володя, Іван Служенко, Михайло Служенко, Володимир Мельник (з Бутівки).

В Київському держуніверситеті – Микола Сидоренко, Григорій Вервес, Анатолій Ковтуненко, Григорій Сільвестров.

Все життя (з 1942 року) – Петро Панасович Сиченко, мій односець і, безперечно, дальній родич. В дитинстві його прозивали Піратом (не знаю – чому). В час війни були однодумцями, після війни – теж. Писав вірші, але не читав, не признавався аж до 60-х років. Щиро дружив з Віталієм Кулаковським, з яким він був далеким родичем (з Мостищ). Через Петра і я здружився з Кулаковським. Всі три ми стали письменниками. Я щиро дружив зі своїм двоюрідним братом – Михайлом Дженджерою, сином матиного старшого брата Івана.

З Петром Сиченком ми особливо близько зійшлися після того, як він з Лідією Андріївною переїхав з Нікополя (чи Каховки) в Ясногородку, в 1953 році, коли я переїхав з Ясногородки в Лубни. Листувалися, кожного літа зустрічались. Спільні погляди на все – на життя, майбутнє, літературу. Більш детально про це – в щоденнику (веду, хоча і не систематично, з 1958 року), в листах.

Лубни
грудень 1992 –
грудень 1993 року

Батьки: Сиченко Мотрона
Василівна та Сиченко Кирило
Пилипович
1931р., с. Новосілки

Мати - Сиченко Мотрона
Василівна (1902 - 1961)
1950 р., с. Новосілки

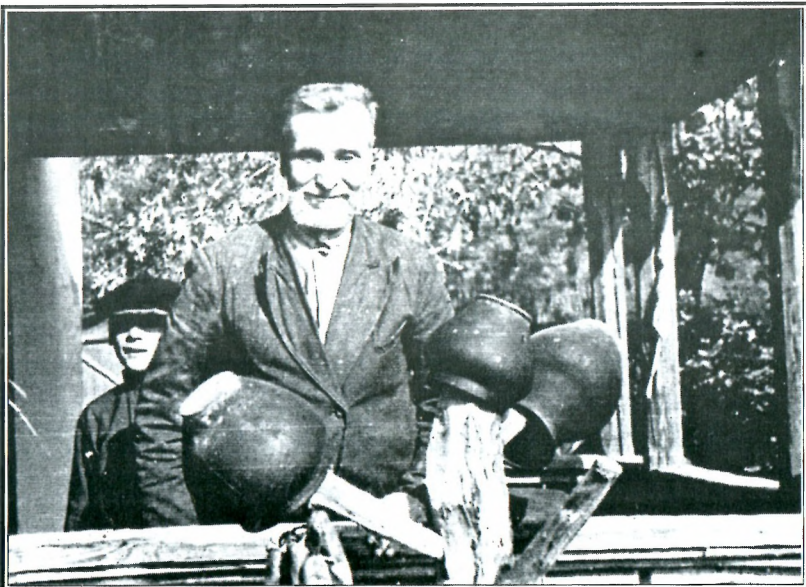
Батько - Сиченко Кирило
Пилипович (1897-1975)
літо 1916, Чугуєвські
лагері, арт-дивізіон

Батьківська хата
с. Новосілки вул. Митниківка 1949 р.

Бабуся - Марія Давидівна
Зінченко та дідусь - Пилип
Кіндратовч Сиченко з синами
Кирилом (у вишиванці) та
Василем 1915 р., с. Новосілки

Дідусь Сиченко Пилип
Кіндратович (1875 - 1960)
1950 р., с. Новосілки.

Дідусь Сиченко Пилип
Кіндратович (1875 - 1960)
1901 р., м. Москва

Дядя Вася (Сиченко Василь
Пилипович), бабуся Марія
1931-34 рр., м.Київ

Дядя Ваня (Сиченко Іван
Пилипович) 1929-32 рр.
м. Київ

Мати з маленьким Мишком
1930 р., с. Новосілки

З братиком Михайлом (зліва)
1932 р., с. Новосілки

Сиченко Володя (зліва) з батьками, братиком Мишком і
дядьком Іваном (Сиченко Іван Пилипович - в центрі).
с. Новосілки, літо 1930 р.

Сиченко Володя (зправа) з
товаришем дитинства
Василем Кучменком
4 квітня 1933 р., с. Новосілки

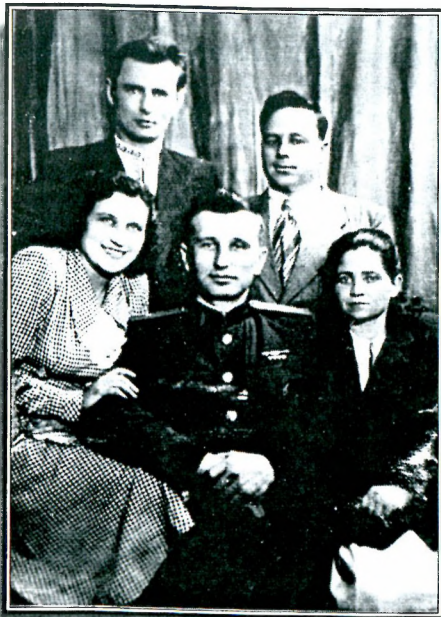
Випускники Ясногородської середньої школи.
(Володя Сиченко - другий зправа у першому ряду
червень 1938 р., с. Ясногородка

Студенти третього курсу філологічного факультету Київського
Державного Університету ім. Т.Г. Шевченка
(Володимир Сиченко - крайній зліва) червень 1941 р., м. Київ

Володимир Сиченко (середній ряд, третій справа) у
фільтраційному таборі в Німеччині 1945 р.

Сиченко В.К. з випускниками
заочного відділення
філологічного факультету
Київського Державного
університету ім. Т.Г. Шевченка
(стоїть зліва) 1949 р. м. Київ

Біля школи в с.
Ясногородка 1949 р.

Михайло Сиченко, брат
письменника 1945 р. м. Київ

Михайло Кирилович Січенко,
брат письменника
8 жовтня 1947 р. м.Київ

Володимир Сиченко
літо 1947 р. м. Київ

Сиченко (Малик)
Галина Леонтіївна
1953 р. м. Лубни

Брати Михайло та Володимир Сиченки
Літо 1952 р., м. Лубни

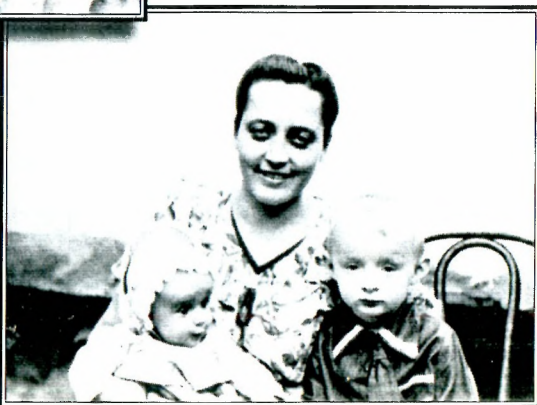
Друзі, побратими і однодумці: Петро Сиченко і Володимир
Сиченко Літо 1951 р., с. Новосілки

З братом Михайлом і
сином Олесем
м. Лубни січень 1955р.

З дружиною Галиною
Леонтіївною
1966 р., м. Лубни

Сиченко Галина
Леонтіївна з дітьми
Ларисою і Олесем
1955 р., м. Лубни

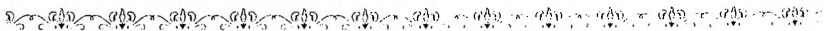

З дочкою Ларисою
1969 р., м. Лубни

З сином Олександром
травень 1994р. м. Канів

Уривок
з незакінченого роману

“Чорнобривці”

КНИГА ДРУГА

Іван

4

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Здверях скреготнув замок – і Володю огорнула глуха тиша підземелля. Він довго стояв у напівтемряві остовпійий, приголомшений, морально розчавлений. Ні думок у голові, ні почуттів у серці. От мовби вогненний смерч шугонув у груди – випалив душу й серце, висушив кров. Руки його опустилися, плечі поникли, як у страшенно стомленої людини. Минув якийсь немалий час, поки відчув, що знову повернулася до нього здатність тверезо мислити.

Господи! Невже це не кошмарний сон? Невже коло замкнулося – і пастка захопнулася? І знову – неволя? І де? – Дома, на батьківщині! Після того, скільки труднощів здолав, яких небезпек уникнув! Яка несправедливість! Яка іронія долі!

Вже отямившись від шоку, він ще довго стояв непорушно і не мав сили зрушити з місця. Потім вгорі, під стелею, раптом спалахнула жовтавим світлом лампочка, і він окинув оком своє нове помешкання.

Камера була похмура і вузька, мов пенал. На протилежній від дверей стіні, під самою стелею, неясно тьмяніло маленьке віконечко. Внизу – вишмульганий дерев'яний топчан, в кутку, біля дверей, знаменита параша. Сірі стіни, зачовгана сіра підлога. Повітря застояне, затхле.

Боже! Невже і Таню запроторили у таку ж яму? У такий жахливий склеп? А в неї ж під серцем забився малесенький живчик! Їхнє майбутнє дитятко! Як же їй у такій ямі? У такій могилі? Як же їй, бідній? Пощастить вирватись звідси чи судилося їй загинути тут?

А якщо вирветься, то куди їй податися? Де шукати притулку? У Харкові, в батьків? Та чи живі вони? Чи розбрелися по білому світу у пошуках шматка хліба?.. Коли б був розповід

про матір, про Новоселицю, де вона живе самотньо, то пішла б туди. Мати прихистила б, обіграла б, прийняла б, як рідну... Так ні ж! Не розповів! Спрацювала давня звичка – мовчати, не базікати нікому нічого зайвого, особливо про близьких людей. Про батька, що зник у 1938 році, про матір, про братів... Де вони, що з ними? Живі чи загинули? Яків та Юрко перед війною були живі, а найстарший, Іван, як пішов з дому в голодному 33-му, то ніби в воду впав.

Згадавши про сім'ю, він важко зітхнув.

Ніби з далекої далнини, як крізь товсте скло чи крізь водяну стіну, раптом з'явилися перед його внутрішнім зором рідні обличчя – матері, батька, братів Івана, Якова, Юрка ... Гай – гай, як давно він їх не бачив! Чи живі вони, чи здорові? А може, й на світі вже немає... Війна ж!

Позаду щось грюкнуло. Оглянувся – у дверях відчинилося невеличке оглядове віконце і грубий голос сповістив:

- Вечеря!

Рука простяглася в камеру і поставила на дощечку, прикріплену нижче вічка з внутрішнього боку дверей, бляшану тарілку зі скибкою хліба та кухлем чаю.

- Поїси – посуд постав сюди! – і рука постукала пальцями по дощечці.

Володя взяв тарілку та кухоль – сів. Вечеря була мізерна, але на кращу годі було сподіватися. Проковтнувши її, відніс посуд, куди було наказано, ліг на голий твердий топчан, повернувся до стіни і, заплющивши очі, поринув у спогади.

2

... Їхня хата в Новоселиці стояла край села, на косогорі, що круто спускався до Ірпеня. Власне не до Ірпеня, а до зарічка, в якому завжди було повно риби, а в густих заростях понад берегом гніздилося багато різного птаства. Хата була простора, нова, під черепицею, збудована Івановим батьком якраз перед самою Першою Світовою війною.

Звичайно, цю далеку сімейну історію він знав лише з розповідей батьків, але знав досконало, уявляв зримо, бо довгими зимовими вечорами, коли вся сім'я, бувало, повечерявши, збиралася разом, переповідалася вона багато разів.

Батько, Василь Булатович, дружив з Іваном Шульгою з самого дитинства, бо були вони однолітками і близькими сусідами. Разом ходили до церковно-приходської школи, разом пасли корів, а коли підросли, разом почали ходити на вечорниці.

Після військової служби Іван (Василь по близькості мав білий білет) почав будувати хату. Сім'я Шульгів була багатодітна, і на батьківську він не розраховував. Тому поставив могорича старості – і сільська сходка виділила йому шмат косягу край села. Допомогали будувати Іванові брати, а найбільше – друг Василь. Кожної вільної хвилини він поспішав до Івана, як на службу, а ввечері, переодягнувшись, разом вирушали на вечорниці. І тут вони були разом – співали, танцювали і ...! І разом закохалися в молоду дівчину з бідної багатодітної сім'ї – Марійку.

Кохання, як і горе, приховати важко. Воно світиться в очах, воно написано на обличчі. Хто лиш гляне – розпізнає.

Тож хлопці дуже скоро зрозуміли, що обидва закохалися в Марійку.

Що ж робити?

Інші роздружилися б, а, може, і побилися б, а друзі вирішили інакше.

Одного вечора, повертаючись додому з вечорниць, зупинилися на мосту через рівчак. Було тихо, тепло, місячно. Кумкали жаби та пахло водоростями й мулом.

Після хвилинного мовчання Іван обняв Василя за плечі.

Що будемо робити, Василю?... Я так гадаю – не годиться нам із-за дівчини горшки бити!..

- Не годиться, - погодився Василь.

- То як же нам по-мирному, по-дружньому розійтися на вузькій дорозі?

- А як?

- Як скажеш , так і буде, друже, - Іван ще міцніше обняв Василя.

Василь здивувався.

- А чому маю сказати я, а не ти? Ти перший завів про це мову – ти й кажи, як нам бути! До того ж ти старший! На півроку – та все ж ...

Вони глянули один одному в очі і зрозуміли, як тривожно стиснулося в кожного серце. В цю хвилину вирішується їхня доля!

Стояли один перед одним – обидва високі, міцні, як молоді дубки. Тільки Іван русявий, а Василь чорнявий. Місяць заглядав їм в очі, і вони світилися в обох, мов зорі.

- Ну, що ж, - сказав Іван. – Раз ти довіряєш мені, то я скажу... Бачиш, настав час випробування нашої дружби, - чи залишиться вона міцною, як і раніш, чи зів'яне на першому ж морозі?

- Ти маєш на увазі Марійку?

- Так, саме її... Адже не секрет, що ми обидва закохалися в неї. Чи не так?

- Мабуть, що так, - усміхнувшись, погодився Василь.

Ну, то як же нам бути? Може, запитати Марійку – кого вона вибере?

Василь заперечно похитав головою.

- Ні, так не годиться! Споконвіку заведено, що хлопець вибирає дівчину...

- Згоден... Тоді залишається одно, - хтось із нас двох має відступитися від неї по добрій волі!

- Як же це зробити?

- Бачиш, мені здається, що Марійка відчуває, що ми обидва закохалися в неї, а віддати перевагу кому-небудь з нас не наважується ... Видно, приглядається і зважає свої почуття, бо ми ж обидва нівроку парубки... Отож якщо один з нас перестане ходити на вечорниці, то сам випаде з її серця.

— Я теж так думаю, — погодився Василь. — Тільки як нам визначити того “одного”?

- Дуже просто — довіритися долі! — сказав Іван.

- Себто?...

- Проведемо жеребкування. Вимірюємося на палиці, як колись у дитинстві вимірювались, кому першому жмуритися. Чия рука буде вверху, той перший і попросить Марійчиної руки!

- А якщо вона відмовить?

- Тоді наступить черга другого просити її руки. Таким чином, не ставлячи її в незручне становище, ми виясимо, кого вона кохає або хоча б кому віддає перевагу. Отже, сама доля розсудить нас. Як Марійка скаже, так і буде! Згода?

Василь на мить замислився. Справді, чому б не так? Розігрується не дівчина, а лише право першому освідчитися їй у коханні. А далі все залежатиме від неї.

І він твердо відповів:

- Згода! Шукай палицю!

Іван тут же відчахнув вербову гілку, затиснув товщий кінець у кулаці і простягнув Василеві.

- Ну, що ж — хай Бог вибере щасливішого!

Щасливішим став Іван: його кулак опинився зверху. Він обняв Василя і сказав:

- Не журись, брате, ти ще знайдеш свою долю! А, може, Марійка відмовить мені, то буде твоєю!

Тієї ж осені Іван заслав до Марійки сватів і зіграв весілля. Василь був боярином. Важко було у нього на серці, але що вдачу мав веселу, не подавав виду, як йому важко, — жартував, танцював, співав — аж луна відбивалася в бору за Ірпенем.

Після весілля настали будні. Іван з молодою дружиною потроху стягувався на господарство, весь поринувши в хазяйські клопоти. І, звичайно ж, як чоловік жонатий, забув дорогу на вечорниці. А Василь теж забув ту парубоцьку дорогу, бо раптом стала вона йому немолою, навіть остогодлою. Не було вже на вечорницях того вродливого личка і тих зоряних оченят, заради яких кожен вечір поспішав через усе село, щоб

тільки глянути на них. Чого ж тепер ходити? Вечорами сидів дома, чим немало дивував домашніх, і лише зрідка на великі свята, заглядав до Івана, бо не забув старої дружби. Але й не засиджувався, щоб не стрічатися поглядом з Марійкою, яка, ніде правди діти, якось сторожко, з зачаєним подивом іноді зиркала на нього. І тоді думалося Василеві – невже Іван розповів їй про їхню розмову на мосту тієї місячної ночі, що вирішила їхню долю? Але розпитати його все не випадало.

Так минула зима й весна, а влітку, мов грім серед ясного неба, упала на село несподівана страшна звістка – війна!

Вже наступного дня потягнулися до волості вервечки чоловіків та парубків з торбинами за плечима. Іван з Василем пішли теж. Трималися один одного, сподіваючись, що потраплять разом в одну частину. Та вже того ж дня, надвечір, їх розлучила лікарська комісія: Іванові випало служити в піхоті, а Василя, як і під час призову, забракували – видали білий білет.

Прощання друзів було коротке, бо немолодий вусатий капітан вже вигукував на плацу:

- Піхота, до мене!

Друзі обнялися. Іван просльозився, витер кулаком очі.

- Прощай, брате!

- Щасливо тобі, Йване!

- Яке там щастя! Чує моє серце – не побачимось ми більше!

- Ну, що ти, Йване, не всі гинуть на війні!

- Е-е, знаю, що не всі ... Та не всі й повертаються ... Передчуття у мене таке, що ляжу я в чужу землю одним із перших. – Іван знову просльозився. – І не дізнаюся навіть, хто народиться в мене – син чи дочка ... Ось – ось має бути ... Марійка жде через місяць чи два ...

Василь намагався втішити його.

- Ось викинь ці думки з голови, Йване! Повернешся ти ... А мені незручно, що ти йдеш, а я ...

рубав дрова, носив воду від млина, порав худобу й коня, убирав город. І так протягом місяця, поки переробив усю осінню роботу. А потім перестав навідуватись, аж поки Марійка, одужавши, переказала, щоб прийшов.

Був уже неранній вечір, як він постукав в освітлене вікно.

- Марійко, це я! Відчини!

Вони сіли в кухні, за столом, одне проти одного, і почалася між ними розмова, що визначила подальше їхнє життя і як про неї розповідали вони своїм синам.

- Я покликала тебе, Василю, щоб подякувати тобі за те, що ти зробив, коли мені було важко, - почала Марійка.

- Ну, зробив я небагато, лише найнеобхідніше, - перебив її Василь. - З'явиться потреба – клич. Я завжди буду радий допомогти тобі, як допомагав Іванові.

- Я знаю це. Ти добрий. Іван в останню ніч усе розповів мені: і про вашу розмову на мосту, і про вимірювання на вербовій гілці, і про те, чому ти перестав ходити до нас на Карпилівку ... А я довго не могла звикнути, що тебе нема ... – Марійка надовго замовкла, очі її наповнилися слізьми, а потім вона, скрушно похитавши головою, прошепотіла: - Бідний, бідний Іван! Він ніби передчував, що вже не повернеться додому і що то наша остання розмова ...

Вона заплакала, а Василь зітхнув.

- У нього і справді було таке передчуття. Після комісії він прямо мені сказав, що загине. І навіть одним із перших. Як у воду дивився ... Мої слова розради зовсім не подіяли на нього. Мені здалося, що він свою долю читав, як по писаному. З таким переконанням у приреченість і пішов від мене, наказавши мені ... – Василь зам'явся. – Але про це не зараз ...

Марійка пильно глянула на нього.

Що ж наказав тобі Іван? Я хочу все знати! Кожне його останнє слово для мене важливе ... Кажі!

Однак Василь затявся.

- Ні, Марійко, ще не час розповідати про останнє Іванове прохання!

- А коли ж буде час?
- Через рік. Не раніше!
- Через рік? Чому через рік?
- Така воля покійного. Почекаємо рік!

Марійка зрозуміла все. Її очі знову наповнилися слізьми.

- Бідний, бідний Іван! – прошепотіла. – І який добрий був до мене!

Через рік Василь Булатович одружився зі вдовою Івана Шульги. І у них народилося троє синів – Яків у 1917 році та близнята Володя з Юрком у 1921-му.

3

Спогади перервалися. Спочатку майже легкий, непомітний холод підземелля поволі, але все міцніше брав в'язня у свої обійми – холодив руки, ноги, потім плечі й усе туловище. Знизу дошкуляв твердий, мов камінь, топчан, голий і вичовганий сотнями, а, може, й тисячами в'язнів, що потрапляли в цей каземат.

Після зручних лікарняних ліжок важко звикнути до цього. Невже тут ніколи нікому не дають матраца, ковдри та подушки? Навіть у фашистському концтаборі на двоповерхових нарах лежали паперові сінники, наповнені соломкою або тирсою. А тут? Не велено? А якщо запитати?

Він схопився і загнукав у двері.

Довго ніхто не підходив.

Загнукав ще дужче.

Врешті вічко відчинилося – і суворий голос процідив:

- Чого стукаєш ?

- Хочу дізнатися – тут дають на ніч хоч який-небудь матрац та одіяло чи ні? Холодно ж!

- Не здохнеш і без одіяла, фашистська сволоч! – гаркнув наглядач і зачинив вічко.

Ну, от – вияснив! Вияснив, що ти – фашистська сволоч ... – З гіркоткою подумав Володя. – Отож і хапай дрижаки на твердих дошках ! Ти їх заслужив!

Думка раптом вискочила з камери.

А як же там Таня? Невже й вона, бідна, лежить десь у такому ж похмурому холодному пеналі на твердому топчані? Про що вона думає? На що сподівається? Бідна, бідна дівчинка! Бідна моя дружинонько незаконная!

Його ніби хто струмом ударив. Він скочив з топчана і замарширував уздовж камери – від стіни до дверей і назад. Стискав кулаки – лютував. Обвинувачував себе, Смольника, Кожушка, збіг обставин, що привели їх сюди. Шукав виходу – і не знаходив. Знав – єдиний, хто може врятувати їх, це Смольник. Але де його шукати? Живий він чи загинув?

Трохи зігрівшись, знову ліг на холодний топчан і поринув у спогади.

... По гарячій, мов присок, дорожній куряві йдуть вони вчотирьох: Іван, Яків, він – Володя та найменший – Юрась. У Івана в руці – торбинка, а в ній – мило, рушники. Ідуть на Ірпінь, до млина, - купатися ...

Юрась пхикає, вириває ноження з приску.

- Ой – ой – ой! Пече!

Іван піднімає його собі на плече. Юрась хапає брата за чуба, щоб не впасти, радісно сміється. Володі заздрісно, йому теж хочеться до старшого брата на плече. Але він не проситься, бо там місця мало, і вони з Юрком обов'язково поцапаються. Іван тоді обох опустить на землю, в гарячий присок. І нетерплячий Юрко зареве на всю околицю, - не переслухаєш!

Дорога йде попід горою. Ліворуч – жовта глиняна стіна, праворуч – стрімкий крутосхил, порослий дивною рослиною, яка ніде більше в Новоселиці не росте, - тільки тут. Стебло цупке і високе, зверху – кашка, - блідорожеві квіточки, що гостро пахнуть – аж дух забиває, листя крупне, м'ясисте, мов у фікуса, відірвеш – виступає білий, як молоко, сік. Іван каже – з нього роблять гуму і він отруйний. Краще не чіпати! Іван великий, сильний і розумний – усе знає. Уже закінчив три класи і ходитиме в четвертий. А їм з Юрком – лише по три роки ... Він легко несе Юрася, і вони швидко опинилися за млином,

на перемолі. У спусті шумить вода, гуркоче млин, нижче греблі темніє широка яма, в якій навіть Іван не може дістати дна, а тут тихо, мілко – як кажуть, горобцю по коліна, і ми можемо запросто перебрести на той бік.

Іван купає нас, потім відпускає на свободу – і ми хлюпощемося, мов каченята. Бризки летять увсібіч, і над річкою зависає різнобарвна веселка. Як нам з Юрком весело і радісно! І які ми щасливі!

Це, мабуть, один із перших спогадів, що залишилися в пам'яті! Потім їх буде більше, бо ростемо ж, і вражінь від навколишнього світу все більше і більше закарбовується в дитячій пам'яті. Та найрізкіше закарбувалися в пам'яті – старий млин, річка, шум води у лотоках і сонце, сонце!..

Як тоді було гарно! І як це було давно!..

Він зіщулився від холоду, скрутився в бублик, дихаючи в стулені долоні, щоб було тепліше, і усміхнувся своєму далекому щасливому дитинству. Боже, як тоді було тепло! Як сонячно!

... Та не тільки сонця, що на небі. Зійшло воно і на землі! Та мить запам'яталася на все життя.

Знову ж таки стояла погожа літня днина. Сяло сонце. Він грався у дворі в крем'яхи. Раптом скрипнула хвіртка – і в ній показалося маленьке чудо. Дівчинка! Але яка! Ніби щойно вийшла з казки, яку їм читав Іван. Невеличка, одягнута в голубеньке платтячко та білий фартушок. На ногах – тувфельки, на русявій голівці – бантик. Вона підійшла і здивовано глянула на білі камінці, що лежали перед ним на землі.

- Вас махст ду гір ? ¹ – запитала.

Він мовчав, мов телепень. І що вона каже? І не зводив з неї заворожених очей.

Вона сердито притупнула ніжною.

- Гершт ду, кнабе ? ² – і поглядом показала на крем'яхи.

Він здогадався.

1 - Що ти тут робиш ?

2 - Ти чуєш, хлопче ?

- А – а ... Це крем'яхи ... Хочеш погратися ?

Дівчинка підійшла ближче – і він підніс їй на долоні півдесятка білих камінчиків. Вона поторкала їх своїми рожевими пальчиками, і він ще тоді помітив різницю між ними: вона була чиста, як ранкова росинка, ніжна, мов кульбабка, а його хлоп'яча долоня і вся рука супроти її руки здалася удвоє товщою, загорілою і брудною, з чорними півмісяцями під нігтями. Але дівчинка, здається, не звернула на те ніякої уваги, зацікавлено дивилася на крем'яхи.

- Хочеш – навчу тебе гратися ? – запропонував він.

Дівчинка кивнула головою.

Тоді він чотири камінці, відшліфовані і блискучі, мов квасоля, склав купкою на землі, а п'ятий підкинув угору – на рівень очей. Поки він летів, хлопчик устиг згребти ті, що лежали на землі, а потім схопити і той, що падав ... У дівчинки не виходило.

Для цього, звичайно, потрібна була неабияка вправність. Але ж недарма вони з Юрком кожного дня гралися в крем'яхи! Та хіба тільки в крем'яхи? А в гилки, квача, в піжмурки, довгої лози, у м'яча, в ножика ... А скільки разів бігали наввипередки, лазили на дерева та тини, котилися по крутосхилу до обріччя. А взимку гралися в сніжки, спускалися на санчатах, ковзалися на льоду ...

- Ну, й недотепа! Дивися – це ж так просто!

Він ще й ще раз показував, як це робиться, але в дівчинки не виходило знову. Вона сердилася і грозилася на крем'яхи пальчиком:

- Доннерветтер !¹

Так гралися вони довго – аж до обіду. А потім скрипнула хвіртка і з вулиці – у двір заглянула молода жінка у білому фартушку і золотим сяйвом рудого волосся на голові. Побачивши замурзаних дітей, сплеснула руками.

1 Грім і блискавка !

чики! Чисті, промиті, з рівно підстриженими нігтями ... Йому і зараз соромно при одній згадці про те, як він ховав свої грубі пальці з темними півмісяцями під парту, щоб вона не побачила ... У п'ятому та шостому вечорами бігав через вулицю і заглядав у вікно до Ісляйбів, - так хотілося побачити хоч на мить золоте сяйво, що обрамляло її голівку. І був радий, коли щастило побачити. А в дев'ятому та десятому поміж них спалахнуло справжнє юнацьке кохання, з яким вони вже й не ховалися ні від кого – ні від товаришів ні від батьків. Батьки навіть почали жартома називати одні одних сватами.

Обірвалося воно раптово – в одну ніч. В ту літню ніч 1938 року були несподівано заарештовані обидва брати Ісляйби. Ельза тиждень не виходила з хати. А коли вийшла – Володя не впізнав її: змарніла, зблідла, одні голубі очі блищали хворблливим вогнем на схудлому обличчі.

Упала йому на груди і заридала.

- Володю! Забудь мене! Пропало наше кохання! За цей тиждень я постаріла на цілих сто років!

- Що ти говориш, любя? Ти така ж, як і була! – почав він її втішати.

Але дівчина була невітшна.

- Ні, ти вже ніколи не побачиш своєї Ельзи! Мати продала хату – і ми поїдемо в Липове, до бабусі. Забудь мене, коханий! Так буде краще!

Він умовляв її, що ніколи не забуде, що він знайде її, де б вона не була. Але обставини виявилися сильнішими за них. Вони справді більше ніколи не зустрічалися. Ельза поїхала до бабусі, а він поступив в білоцерківський ветеринарний інститут, а через півроку втік звідти у льотне училище ...

Володя зітхнув. Давня історія, давнє кохання, але чисте, ніжне, сонячне, яке й може бути лише в ранній юності!

... Спогади знову перенесли його в дитинство ...

... Ясний літній день. З бору, з-за Ірпеня, подихає пахуче, напоєне ніжним запахом суниць повітря. Батько приїхав з поля і розпрягає на подвір'ї коня. А вони – всі четверо –

сидять за дощаним столом і круглими дерев'яними ложками, пофарбованими в червоне, з візерунками, сьорбають з великої череп'яної миски пшоняну кашу з молоком. Мати поклала в неї кілька ложок меду – смачна! Хлопці один з-поперед одного стараються – аж поза вухами лящить. Чубаті, засмаглі, міцні! Мати переводить погляд з одного на іншого – і тепла, любляча усмішка осяває її обличчя.

- Синочки мої, чорнобривчики! Як мені радісно, що ви так дружно кашку їсте! Дай, Боже, щоб ви такими ж дружними були, коли станете дорослими! – промовила вона і поцілувала кожного в голову.

Чорнобривчики! Це було її улюблене словечко, яким вона називала їх, коли вони збиралися всі гуртом за одним столом

...

... Якось вона сапала у березі і раптом покликала їх:

- Хлопчики мої, чорнобривчики! А ходіть-но сюди! Погляньте, що я знайшла!

Вона назустріч їм розціпила свій кулак і вони ахнули: на долоні у матері лежав золотий червінець!

- Хтось колись загубив, а я знайшла – на щастя!

З того часу той червінець став оберегою їхньої хати і зберігався в найпочеснішому місці – божниці ...

“Батько завжди серед них виділяв Івана. Приїде з ярмарку – йому найкращий, найдорожчий гостинець. Іншим – цукерки, а йому – черевики, сорочка або костюм. Коли Юрась одного разу запхикав, він серйозно відповів:

- Іван найстарший – мені помічник по господарству, а ви – підростіть! – і багатозначно глянув на матір.

... Восени 32 - го року батько привіз з колгоспу мішок жита і сказав:

- Це весь заробіток! Цього вистачить лише до Нового року... Що робити будемо ?

Всі мовчали.

Другого дня мати повела своїх чорнобривців у ліс. Там при березі росли могутні дуби, а під ними жолудів – хоч граблями греби.

За чотири дні вони назбирали чотири лантухи, просушили на печі, облущили, а батько змолот разом із кукурудзою, що вродила на городі, і Булатовичі пекли з цього борошна чорні солодкаві маторжаники, бо підмішували в тісто третій буряк, і цим харчувалися аж до весни.

Ось тоді одного разу Іван заявив:

- Мамо, тату, піду я на Донбас. Кажуть шахтарям дають пайок – по шістсот грамів хліба на день. Та ще – приварок. Яюсь проживу до кращих часів ... А ви рятуйте хлопців!

Мати заплакала.

- Куди? Загинеш!

- Та яюсь уже буде. Не загину! Мені вже вісімнадцятий рік. До праці я звик.

Ніякі вмовляння не зупинили його. Взяв у торбину чисту білизну, останнього маторжаника – і пішов ...

З того дня мов у воду впав – ні сам не повернувся, ні листа не написав. Як вони всі тужили за ним! Три роки ждали вісточки і не діждалися ...

Зосталося їх троє у матері – чорнобривців. Яків ставав міцним кремезним парубчуком. У науку не вдавався. Закінчив сім класів і гайнув у колгосп на роботу. Близнюки вчилися добре, - Юрась був першим учнем у класі, писав вірші, оповідання і мріяв про університет. А він, Володя, мав у атестаті три четвірки і про столичний вуз думати боявся, а подав заяву в білоцерківський ветінститут, здав екзамени і був зарахований студентом. Але скоро розчарувався в своїй спеціальності і під впливом викладача військової справи, колишнього льотчика, разом з іншими двома товаришами подав заяву у ленінградське льотне училище винищувачів, яке й закінчив перед самою війною і зразу ж потрапив на фронт. А Юрась таки вступив до Київського університету і навіть почав друкуватися в товстому журналі.

Розлетілися чорнобривці по світу від матері, мов ластівки. Один Яків залишився з нею. Навіть у армію, коли наступив час, не взяли по близькозорості. Видно у батька вдався.

Та скоро усі зазнали несподіваного удару: мати сповістила наприкінці тридцять восьмого, що батько в ніч перед Новим роком узяв на поїзд квиток і подався услід за Ісляйбами на заробітки ...

Що це були за заробітки, хлопці здогадалися зразу – тюрма. Ждали виклику в “особий отдел”. Юрко в університеті, а Володя – в училищі. Майже одночасно вони припинили між собою переписку – так безпечніше.

Але з якихось незрозумілих причин добре налагоджена машина по відношенню до курсанта Булатовича зробила перебої. Володя губився в здогадах – чи то довідка, взята в сільраді ще батьком, коли він був дома, притупила пильність “недремного ока”, чи його відмінне навчання в училищі, а чи якась інша причина – щось берегло його від відчислення зі складу курсантів, хоча подібні випадки були.

Додому писав зрідка і то лише тоді, коли відпускали на кілька годин у місто і там мав змогу кинути листа в поштову скриньку. А мати писала ще рідше. І то лише про здоров'я та про те, що Яків не буде женитися, поки не вивчить Юрка, – такий його твердий намір ...

... Восени сорокового отримав від Юрка листа. Хвалився своїми поетичними успіхами: надрукував кілька віршів у товстому журналі.

Він почав віршувати ще в третьому класі. Було напише і лізе на піч:

- Послухайте, що я написав!

Голос у нього був дзвінкий.

Сидить мати кінець столу,

сидить – ледве дише,

своїм синам – чорнобривцям

листи в військо пише.

“ Ви ж вперед не виривайтесь,
ззаду не лишайтесь
та до мене, старенької,
живими вертайтесь !”

Мати плакала, батько хмурився, а Яків та Іван гладили
малого по голові, казали:

- Ти диви, як чеше! Справжній Тарас Шевченко!
- Тобі треба вчитися, братику, - з тебе будуть люди!

Похвала братів піднімала у Юрка дух, і відтоді він часто
просиджував над своїми віршами, а пізніше й оповіданнями.
До то ж він багато читав. Читав усе, що потрапляло до його
рук – і твори Жюль Верна, і Майн Ріда, і Фламмаріона, і Перельмана,
і Винниченка, і Достоевського, не кажучи вже про тих авторів,
які вивчалися в школі. Учителі помітили цю його пристрасть до
книжок та взагалі до друкованого слова і прозвали бібліофагом,
тобто пожирателем книг. А коли прочитали його вірші та оповідання,
то напророчили йому велике і світле майбутнє.

Юрасю, яке ж твоє майбутнє сьогодні? Чи живий ти?

Пам'ятається, коли йшли в кінці серпня в науку – один до Києва,
а другий до Білої Церкви – за лісом зійшло сонце. Накатана
польова дорога, освітлена ним, пролягала на схід і блищала,
мов асфальт. Ти простягнув руку і сказав:

- Сходить сонце Аустерліца! Що віщує воно нам – долю чи
недолю? Сили в моїх грудях нуртують безмежні – аби ж до них
та ще талан! Бо без нього ні талант, ні безмежні сили нічого не
варті ... Коли п'ятнадцятилітній кріпак Тарас верстав свій
многотрудний шлях в обозі пана Енгельгардта на північ, то він
плакав, прощаючись і з рідним селом і з Україною, бо не знав,
що через десять років повернеться назад уславленим поетом,
батьком нації і її пророком. Так склалася його доля! А могло ж
бути й інакше ...

Юрасю, де ти? Що з тобою, братику найрідніший?

Він уявив брата. Близнюки, а різні. Його природа наділила
вдосталь пігментом – волосся чорняве, очі карі, шкіра матова.

А Юрко – русявий, голубоокий, білошкірий і статурою тендітніший. Спільного лише – овал обличчя, уперте підборіддя та чорні брови, що далися від матері всім братам. Недарма ж і прозвала вона їх чорнобривчиками ...

З цим спогадом і заснув і спав безпробудно аж до ранку, коли в оглядове вічко рявкнув огидно-хрипкий голос наглядача:

- Підйом!

4

Три дні його не чіпали, а на четвертий наглядач гукнув:

- На вихід! Без речей!

В коридорі, крім наглядача, стояли два молоді солдати. Пропустили його поперед себе.

- Руки назад! Кроком руш!

На третьому поверсі його завели у невеликий кабінет з загратованим вікном. За столом сидів молодший лейтенант з веснянкуватим обличчям, - очима показав на табуретку навпроти.

- Сідай! – А сам заглибився в папери.

Так тривало хвилин п'ятнадцять. Потім молодший лейтенант закрив теку з паперами і підвів очі на в'язня.

- Лейтенант Булатович?

- Так.

- Льотчик – винищувач?

- Так.

- Ага, сталінський сокіл, значиця, - єхидно процідив слідчий і раптом грюкнув кулаком по столу. – Який же ти, сволоч, сталінський сокіл, якщо німцям служив ! Га?

Володя скипів.

- Я з тобою, молодший лейтенанте, свиней разом не пас і, до речі, старший по званню, - тому прошу не тикати, а по-друге, такий тон для розмови зі мною не годиться. Краще поговоримо по-доброму!

Той грюкнув кулаком ще дужче.

- Ти, суко, з ким говориш? Щоб я з тобою по-доброму? Ти, мабуть, ще не додув, де знаходишся! Це тобі не богоугодне заведеніє!

Володя мовчав. Душа його клекотіла від гніву, але він тримав себе в руках, бо раптом зрозумів, що молодший лейтенант навмисне провокує його. Видно, вибирає лінію поведінки.

Не дїждавшись відповіді, слідчий змінив тактику.

- Гаразд, Булатович, давай по-доброму ... Я, молодший лейтенант Золотар Іван Павлович, вестиму вашу справу про вашу службу в німецько – фашистській розвідці – в абвері. – Він поклав перед собою чистий аркуш паперу, взяв ручку і, підкреслено чітко вимовляючи кожне слово, ніби заохочуючи до розмови співбесідника, почав писати.

- Я, Булатович Володимир Васидьович, народився тисяча дев'ятсот ...

Володя мовчав.

Золотар знову повторив:

- Тисяча дев'ятсот ...

Володя і на цей раз промовчав.

Золотар поклав ручку.

- Ти що? Ігноруєш мене? Образився?

- Сука не розмовляє ...

Золотар відкинувся на спинку стільця і почав багровіти. Веснянки на обличчі враз потемніли, і воно стало зловісному.

- Ах, ти, гад повзучий!.. Ну, ти в мене зараз заговориш!

Стиснувши кулаки, він почав підніматися. Та в цю мить розчинилися двері – і в кімнату зайшов молодий майор. Побачивши хижо-напружену позу слідчого, його стиснуті кулаки і зле обличчя, він промовив:

- Що – міцний горішок попався? Не розколюється?

Золотар враз виструнчився, витягнув руки по швах.

- Так точно, товаришу майор! Мовчить, не хоче говорити! Грубить!

Майор не уважно ковзнув поглядом по в'язневі і рушив до столу. Рукою махнув Золотареві, щоб сівав, і з-за його плеча глянув на аркуш паперу, де стояло кілька слів. І раптом обличчя його видовжилось. Він кинув бистрий погляд на в'язня. Очі їхні зустрілися.

Що то були за погляди! В них раптово спалахнули і подив, і страх, і збентеження, і приголомшення, і радість – все разом, одночасно!

Володя вмить змінився – ніби його стиснула якась невидима пружина, мовби в наступну секунду він мав кинутися вперед з криком, що рвався йому з горла:

- Іване – е ! Братику!

Так, то був брат Іван! То його полгляд! То його орлиний розліт чорнявих брів над ясними материними очима!

Володя впізнав його відразу, як тільки глянув на нього пильніше. Боже ! Іван ! Братик любий! Материн чорнобривчик!

Він мало не кинувся йому на шию.

Іван теж упізнав брата, як тільки прочитав прізвище, написане Золотарем. Але реакція його була інша. Він раптом блискавично обігнув стіл і двинув в'язня кулаком у щелепу, - аж той заточився на стільці.

- За що ? – скрикнув.

Іван повернувся до Золотаря.

- А ти кажеш – не говорить! Ще й як заговорить у нас! – І додав: Дай мені його справу!

Золотар простягнув тоненьку папку.

- І це все? – хмикнув Іван, але коли почав читати, лице його скам'яніло. – А-а! Це зовсім інша річ! Видно птиця високого польоту! Ти ось що, Золотар – віддай його мені! Він у мене заговорить, як миленький! Не заперечуєш?

Золотар не приховував радощів.

- Що ви, товаришу майор! Беріть! Гора з пліч!

- Тоді виклич охорону!

Золотар підняв трубку.

- Охоронця до мене!

Через хвилину зайшов солдат.

- Цього до мене в кабінет! – наказав майор.

Володя відчував, як під ногами хитається підлога. Образа пекла серце. Невже Іван не впізнав його? А якщо впізнав і бив, то чому не здержав руки? Не вияснив, не розпитав – і зразу в пику! Іване! Брате! Невже нічого братерського не залишилося в тобі? Чи сам цей будинок змушує забути родинні почуття?

Його завели в Іванів кабінет. Це була не та, скромно умебльована кімната, де сидів молодший лейтенант. Сам вид цього кабінету говорив про те, що тут сидить високий начальник. Чисті вікна, розкішні гардини, килим на підлозі, полірований стіл, паркет ... На столі – мармуровий письмовий прибор, три телефонні апарати та настільний перекидний календар. Розкішний диван – насупроти. Біля дверей – гардероб вишневого кольору. На сяючому паркеті – килим. Під стелею поблискувала бронзою та хрусталем важка люстра.

- Сідай сюди! – підсунув йому стільця один з охоронців.

Володя сів, з цікавістю розглядаючи кабінет, власником якого був його брат. Що жде його тут? І як поведеться з ним Іван, дізнавшись, хто він є насправді? Повірить, не повірить? Адже про НКВД стільки говориться різного!

Іван зайшов швидко, рвучко. Кивнув охоронцям, щоб вишли. Коли зачинилися двері за ними, клацнув замком, повернувся – і широко розкинув руки.

- Володю! Братику! Рідний мій!

Володя теж підхопився. Від того радісного поклику враз перестала боліти щока, зникла образа, і вони так міцно обнялися, як не обнімалися ніколи раніше.

- Іване !

- Володю! Та що ж ми стоїмо? Сідай! Ні, ні, не тут, ось там – на дивані!

Вони сіли на дивані поряд, узялися за руки. Довго розглядали один одного. Врешті Іван спитав:

- Ти мене відразу впізнав? Ще там, у Золотаря?

Відразу ... Змужнів ти, трохи змінився ... Ну, й форма ...
Але ж голос, очі ... Як не впізнати?

- І я тебе ... майже впізнав ... Той же лоб, ті ж чорні брови,
ті ж очі ... Але сумнів був – хіба мало на світі схожих людей?..
А коли глянув у протокол допиту, то ...

- Врізав у зуби? – вставив Володя.

Іван зняковів, поморщився.

- Пробач, братику ... Я помітив, що ти ось-ось вигукнеш
“Іване!” А це було б нам обом ні до чого. Ну, як накажеш тебе
зупинити? Ото я і “врізав”!

- Міг би хоч трохи руку стримати, - вона в тебе нелегка!

Іван глянув на свої руки, стримано усміхнувся.

- Справді – не легкий кулак. Та й робота у мене ... така ...
Нерідко доводиться кулаками ... Звичка ... Ти вже вибач мені,
братику, мамин чорнобривчику.

Він обняв Володю, притягнув до себе і поцілував у голову.

Цей душевний порив старшого брата схвилював Володю
так, що в нього на очах виступили сльози.

- Ти не забудь цього слова! Чорнобривчики!

- Як забути! Як же матір забути?

- А я, - був такий час, - забудь, клятий ...

У 42-у, коли жив у Києві, мав можливість її провідати хоч
на годину, хоч на день... Та побоявся ... Не так за себе, як за
неї... Не знаю й досі, жива вона чи ні ...

- Жива, - сказав Іван.

Володя аж кинувся.

- Ти був у Новоселиці, бачив її? Говорив з нею? А Яків і
Юрко де? Живі?

- Бачити – бачив ... А от розмовляти не довелося ... По-
боявся!

- Чого ж тобі боятися?

- Бачиш, Володю ... Життя у нас таке, що кожен має свою
таємницю. От і в мене є така таємниця – про нашого батька...
А я ж служу в такій установі, де біографія кожного повинна

бути чистою, як скельце окуляра! Інакше ... Ти ж сам розумієш...

- Розумію.

- І хоча я Шульга, а не Булатович, Іван Іванович, а не Васильович, і батько у мене був справді інший, ніж у тебе, але начальство не обдуриш, бо вітчим мій був мені за рідного батька ... Ото я, як тільки мене перевели служити сюди, одного вечора взяв службову машину, приїхав до Кладової у бору, заховав її у кущах, перебрів перемолом Ірпінь і прийшов по темному до нашої хати ... У вікні світилося. Заглянув – сидить мати біля столу, латає свою стару лейбичину ... Я аж заплакав ... А зайти не посмів – побоявся! Не тому, що вона проговориться. Наша мати не проговориться і швидше смерть прийме, ніж видасть нас, синів своїх. Побоявся іншого ... Бачиш, перед тим я дізнався з архівних матеріалів, що батько наш Василь Булатович був розстріляний ...

Володя аж підскочив.

- Як – розстріляний? А матері сказали – без права переписки ...

- Звичайний обман ... Та, власне, і обману не було. Хто ж пише з того світу? Кожен розумний здогадається ... А багато хто не здогадувався – вірили, що живий, мали якусь надію ... Ото я й боявся розповісти їй правду, вразити – не дай, боже, до смерті ... А якщо не до смерті, то як би вона почувала себе після такої звістки? Кожен би помітив, що з нею щось діється, щось не таке ... Ото я надивився на неї, поклав у хліві, де ми звичайно ключ клали, трохи грошей і назад ...

- Бідна наша мати! – вигукнув Володя. – Коли б я міг, то зараз би полетів до неї!

- Не поспішай, брате! Спочатку розповіси мені все, все про себе, не приховуючи ні найменшого факту, а потім ми разом подумаємо над тим, як тобі триматися, в чому зізнаватися, а про що промовчати ...

- Мені нічого приховувати! – спалахнув Володя.

- Тим краще ... Однак знай, що обвинувачує тебе опер Кожушко у страшній провині: ти працював у самому гнізді німецької розвідки! А це дуже серйозно! Чув про СМЕРШ – смерть шпигунам? Ну, так от я працюю саме в цій страшній організації! І тут, брате, одне необережне слово, один непевний свідок – і поминай раба Божого Володимира Булатовича! І ніхто і ніщо тебе не врятує!

- Але ж я справді ні в чому не винен!

- Побачимо, побачимо, - усміхнувся Іван. – Але спочатку ми замовимо чаю з лимоном та бутербродами, а потім ти почнеш розповідати ... І, будь ласка, без ніяких фокусів, як у кабінеті молодшого лейтенанта Золотаря!

Він поплескав Володю по плечу, відімкнув двері кабінету і натиснув кнопку дзвоника.

Ввійшов солдат. Виструнчився.

- Чаю мені – краще й цілий чайник!

І бутерброди з маслом та ковбасою!

Свою розповідь Володя закінчив, коли за вікнами вже налягли ранні листопадові сутінки.

- Оце все, сказав він і відпив зі склянки ковток холодного чаю.

Іван протягом усієї довгої розповіді мовчав, був зосереджений і лише зрідка робив якісь короткі записи на аркуші паперу. Видно, розповідь вразила його.

- Знаєш, Володю, - промовив глухо. – Поки ти розповідав, я ловив себе на думці, що мені мусить бути соромно, що ти за ці роки стільки пережив, перестраждав, а я в цей час сидів у теплому кабінеті і бив пики різним поліцаям, шпигунам, власівцям ... Правда, я кілька разів просився на фронт, але безуспішно – не відпускали. Тепер я знову подам рапорт ...

Володя кинувся.

Але не раніше, ніж я вийду звідси! На фронт – тільки разом! Чи як ти дивишся на мої справи, на мою судьбу? І долю Тані також. Адже вона скоро стане матір'ю!.. Її доля хвилює мене найбільше!

Що я тобі скажу, братику? – Іван зробив паузу. – Як на мене, то ти зовсім чистий. Але ж я не один вирішуватиму твою долю. А в твоїй київській історії є дуже вузьке місце – служба у Гольбаха. Тут потрібні свідки! Хоча б один свідок! І такий, якому б тут повірили. Потрібно знайти Смольника! А це не легко – знайти голку в стозі сіна! Уявляєш – фронт від Баренцевого до Чорного моря! Де ти його знайдеш? А може, він загинув!

- Що ж мені робити?

- Будемо шукати! Якщо живий – знайдемо! Але це займе чимало часу.

- А Таня? Що з нею буде?

- З Танею легше. Я візьму її справу до себе.

- Дякую, Іване.

- Ну, дякувати рано. Подякуєш після війни. – А побачити зараз ти її хочеш?

- Хіба це можливо? – Володя навіть підвівся з несподіванки.

- Сиди! Зараз подзвоню – дізнаємося. Іван присунув до себе один з телефонів, набрав номер. – Іване Карповичу, три дні тому до тебе поступила Іванюк Тетяна Петрівна. Вона ще на допиті? Ні? От добре ... Мені потрібно уточнити деякі факти. Гаразд – жду.

Володя вже нічого не питав. Йому й так стало ясно – Таня зараз зайде сюди. Але як бути з Іваном?

- Сказати їй, що ти мій брат?

- Безперечно, сказати! Краще буде, коли вона знатиме, що ми брати. Але попередь її – про це нікому ні слова. І взагалі – тут краще багато не говорити. Відповідати конкретно, лаконічно, лише на поставлені запитання, щоб не заплутатись.

- Звичайно! Я розумію! – відгукнувся Володя.

- Завтра я тебе викличу знову – стисло напишеш те, що розповів сьогодні. Щирше про Смольника – де працював до війни, ким, як потрапив у полон тощо. Добре було б знайти

господаря квартири на Шулявці. Той свідок не був би зайвий. Якщо живий, звичайно.

- Розумію.

- А взагалі, братику, краще б ти сюди не потрапляв! – зітхнув Іван. – Потрапити легко – вибратися важко! Краще не потрапляти і не дай, Боже, якогось лиха – що я скажу нашій матері?

Володя стенив плечима.

- Бачиш, Іване, зараз не ми керуємо своєю долею, а вона нами. Йде страшна війна, якої ще світ не знав, і ламає наші долі, як вітер – соломі. Я це добре знаю, бо відчув на собі, на власній шкурі. Просто дивно, що ще живий ...

Іван на знак згоди похитав головою, і вони надовго замовкли. Думав кожен про своє. Володя – про Таню, про наступну зустріч з нею, і в його серці бриніла радість. А Іван ...

Хто міг змірити і поділити Іванове горе, що неждано-негадано звалилося влітку цього чорного року на його голову? Сам господь Бог? Але ж він у нього не вірив. Товариші? Хіба є товариші в енкеведистів? Збіг обставин? Але збіг обставин – це і є та ж доля, на яку ми часто нарікаємо. До того ж збіг обставин скороминущий, як у випадку з його синком, і не може він ні зміряти ні поділити його горя. Це така якість людських почуттів, які може змірити і поділити лише жива істота – людина, до того ж близька, рідна або від природи співчутлива.

Тому й таїв Іван у собі, в своєму серці своє незмірне горе. Нікому про нього не розповідав, нікому й виглядом своїм не показував, як йому тяжко. Ніби той важений камінь ліг не на серце, а на уста. Бо такий був у Івана характер, потайний, - свої переживання, свої біди чоловік ховав у самому собі.

Почувся стукіт у двері.

Іван підхопився – відчинив. Два молоді солдати ввели Таню і зразу ж вийшли.

За ці дні Таня змарніла. Нерозчесане липке волосся розкуйовдилося на голові. Володі вона не пізнавала. В першу хвилину оторопіло озиралася довкола, мовби приголомшена не-

сподіваною розкішшю кабінету, і кинулася тільки тоді, коли почула голос Володі:

- Таню! Люба!

Він підвівся і йшов до неї з простягнутими руками.

Скривджено – жалісливий усміх враз спалахнув на її обличчі. Але в ту ж мить вона завагалася, - чи має вона право піти йому назустріч? Запитально глянула на стрункого чорнобривого майора, ніби просячи його дозволу. І раптом той усміхнувся самими очима, ствердно кивнув головою і тихо промовив:

- Іди! – А потім голосно до Володі: - Я піду хвилин на п'ятнадцять-двадцять... А ти погодуй Таню – там у нас залишилось кілька бутербродів.

Вийшов – і клацнув замком.

Таня кинулася вперед – і заридала на грудях у Володі. А він цілував її сплутані коси, голубив, примовляючи:

- Заспокійся, люба моя! Заспокійся! Я вірю, що все буде гаразд – От поба- чиш ...

Вона ще раз схлипнула, а потім підвела до нього свої зелено-голубі оченята, сповнені сліз.

- Хто той майор, Володю? Чудний якийсь ... Я боюсь його, - прикидається добреньким ... А чи не вилізе його доброта нам боком?

Володя усміхнувся і поцілував дівчину в очі.

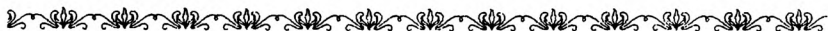
- Не бійся його! Це мій брат!

Таня враз перестала плакати – недовірливо глянула на нього.

- Твій брат? Ти не казав, що в тебе є брат ...

- Я багато чого не встиг розповісти тобі ... Нас було аж четверо братів ... Майор Іван Шульга – це його справжнє прізвище, бо ми рідні тільки по матері, - наш старший брат. Запам'ятай це! А краще ніде, ніколи і нікому не треба про це говорити! Зрозуміла?

- Зрозуміла.

З матір'ю домовились: в день народження кожного з синів о 12⁰⁰ за Київським часом дивитись на сонце – така символічна зустріч.

Епілог: 1991 рік. Незалежність. В Новоселицю приїздить машина – чотири сиві брати. Таня, її син у хаті. Йдуть на кладовище. До матері. Чорнобровці...

Лубни
1993 – 1995 рр.

М А Н Я

(СПОГАД ОЧЕВИДЦЯ)

Пік голодомору 1933-року, штучно організованого сталінською клікою, припав на квітень – травень, коли померла голодною смертю переважна більшість приречених. Голод розпочався ще восени 1932-го року, а тривав до осені 1933-го, поволі ущуваючи та все ж забираючи на той світ свої останні жертви. Мабуть, тому Указом Президента і призначено День скорботи. День пам'яті жертв голодомору на вересень 1993-го року. Та повторюю: найбільше людей люта смерть косила навесні 33-го, коли у мільйонів селянських сімей (голодомор торкнувся переважно села) вичерпалися останні запаси, а в людських організмах – останні енергетичні ресурси. Люди тихо гинули в своїх хатах, на полях, на вокзалах, на вулицях. Точного обліку загиблих ніхто не вів. Ховали в братських могилах. Вся тодішня Україна являла собою величезний цвинтар: за рік померло від 7 до 10 мільйонів чоловік, тобто кожний третій або четвертий з тодішнього 36- мільйонного населення або майже вдвічі більше, ніж забрала за чотири роки Велика Вітчизняна війна з фашизмом.

Більшого лиха Україна не зазнавала за всю тисячолітню історію.

САМЕ В ТРАВНІ 33-го і трапилася жахлива подія, типова для того страшного часу, про яку я й хочу розповісти, поки живий, бо був її безпосереднім свідком.

Але спочатку про те, як організовувався голодомор, щоб сучасному читачеві була ясна, зрозуміла причина його. Не на-

водитиму обширних документів чи цитат,- писатиму лише про те що сам бачив, сам пережив.

Це було в моєму рідному селі Новосілках теперішнього Макарівського (а тоді- Бишівського) району на Київщині, за сорок кілометрів від Києва. Час дії – вересень 1932-го року. Мені йшов 12-й рік, я ходив до п'ятого класу, був відмінником, писав вірші, мріяв стати поетом, багато читав, слідкував за київською та московською пресою, самотужки сконструював детекторний приймач і слухав радіо. Словом, я був на свій вік досить розвиненим підлітком, піонером.

Наш колгосп “Червона іскра” зібрав непоганий урожай і в серпні виконав “першу заповідь” – хлібозаготівлю і, як тоді водилося, відрепортував про це в газеті “За більшовицькі колгоспи”. Тоді ж почали видавати зароблене на трудовні – здається, по 300 грамів. Мої молоді трудолюбиві батьки привезли півтора лантухи збіжжя. Батько заніс їх у комору і делікатно вилаявся:

- Оце зробили, мат-тері його ковінька! Завтра повеземо до млина!

Наступного дня ми з батьком поклали лантухи на ручного возика і повезли до млина. Це був мудрий і далекоглядний батьків вчинок. Чому – стане ясно далі.

Незабаром у районній газеті з'явився лозунг: “Виконаємо зустрічний план хлібозаготівлі!” Це треба було розуміти так: колгоспники самі, добровільно (або як тоді в народі казали – добровільно – примусово) зголосилися вивезти в державу – ще один план хлібоздачі.

В один з наступних днів валка підвід вирушила від колгоспної комори, розташованої в колишньому поміщицькому парку на станцію Мотовилівку, де був “приймальний пункт”.

В школі саме пролунав дзвінок на велику перерву. Ми обсіли, мов горобці, шкільний паркан і дивилися, як узвозом піднімається довга валка. На передній підводі – червоне полотнище з яскраво-білим лозунгом: “Зустрічний план – виконаємо!”

- Поїхало наше зерно хтозна куди, - буркнув хтось із учнів-переростків, яких у той час немало було серед нас. – Чим же сіяти весною?

Всі мовчали. Жорстокі будні навчили нас тверезо дивитися на те, чим жили дорослі.

Та найголовніше було попереду.

Ледь виконали, вимівши все з комори крім посліду “зустрічний план”, як з району надійшла телефонограма: “Председателям сельсоветов и колхозов. Вам вменяется в обязанность организовать второй встречный план вывоза хлеба государству. За невыполнение – под суд”.

Школа стояла на горбочку, через дорогу від сільради. Нам було чути, як лаявся голова Мина Деркач, а по-вуличному – Треба. Мої земляки були гострі на язик, вдатні на вигадку. Середній на зріст, стрункий і суворий з виду, Мина Деркач, безперечно, був хороброю людиною. На війні з кайзером став кавалером кількох георгіївських хрестів, потім воював у Червоній армії. Все життя, скільки я його пам’ятав ходив у довгій кавалерійській шинелі, був активістом, головою сільради. Однак освіту мав початкову, говорив нескладно, а свої виступи закінчував однотипно: “Партія сказала – треба, значить, треба виконувати!” Від цього і дістав від односельчан кличку – Треба. Був він по-своєму чесною людиною, свято вірив у Сталіна, ніяких статків не нажив, кар’єру свою закінчив у колгоспі конюхом і помер у голодному 1947-му році в конюшні, в яслах, об’ївшись вівса, від чого його схопив заворот кишок.

Що мої земляки були людьми вельми дотепними свідчить і те, що у нас були свій сільський Сталін і свій сільський Петлюра. Високий, кульгавий, нескладний Сталін теж був активістом і обіймав у колгоспі якусь значну посаду (здається, завгоспа), одягався в недоладно пошитий грубошесний лейбик, величезні чоботища, які квацював дьогтем, та захисного кольору картуз-сталінку, від чого, мабуть, і дістав своє незвичайне прізвисько. Його сусідом – через вулицю – був Петлюра. Чого його так прозвали, не знаю. Але жили наші сільські Сталін та Петлюра мирно. Іноді кепкували один з одного зустрічаючись біля колодязя.

Але це інша тема – не для спогадів, а для роману. Отож повернемося до телефонограми.

Відвівши душу в кабінеті, Треба, посинілий від гніву, все ще гримів на ганку:

дому зять-інвалід з дружиною. Залишилася в хатині Мар'яна з двома найменшими дочками – Нюською та Марійкою.

Як жили і чим харчувалися Мар'яна з Нюською, не знаю, а Маня часто заходила до нас уранці – стане, бувало, мовчки біля дверей і своїми терновими смутними оченятами зирить на тьотю Мотю, що пораяється біля печі.

Мати питає:

- Ти снідала сьогодні, Маню?
- Снідала.
- А що ж ти їла?
- Буряка їла.

У нас ніколи в селі не сіяли цукрових, лише кормові. А який наїдок з кормових? Однак, пам'ятаю, основним продуктом на продаж були в ті дні кормові водянисті буряки. Їх їли сирими, з них варили борщ.

- То сідай до столу, - запрошувала дівчинку мати і подавала "маторжаника", спеченого із суміші житнього борошна з чорним жолудевим, тертим буряком та тертою картоплею, наливала чашку молока (у нас була рятівниця – корова).

Маня з'їдала "маторжаника", випивала молоко і тихо, мов мишеня вислизала з хати. Голосочок її уже не дзвенів срібним дзвіночком. Притихла Маня.

Перед тим, як приступати до цього нелегкого спогаду я написав своїй двоюродній сестрі Галині Михайлівні Зінченко в Київ, тепер пенсіонерці, а тоді найближчій подружці Мані Рябовіл – що вона пам'ятає про Маню? Вона відповіла, що майже кожного дня, в обід Маня заходила і до них, і її підгодовували, чим мали. Отож Маня мала шанс вижити. Якби...

Востаннє я бачив Маню ясного травневого ранку, після нічної зливи, коли гнав корову на пашу. В торбинці у мене – через плече – чорний "маторжаник" та пляшечка-четвертушка молока. На сніданок.

А назустріч мені – Маня.

- Ти до нас, Маню?
- До вас.
- Ой, не йди – нікого немає дома. Батьки пішли в колгосп на роботу, а Мишко – у діда та в баби.

Маня зів'яла, в її оченятах заблищали сльози.

Я зрозумів її стан, швидко зняв з себе торбинку – сором'язливо тицьнув їй у руки.

- Ось на – поїж! А торбинку та пляшечку залишиш у нас на ганку.

Корову я пас біля Глибокого яру. Їсти хотілося страшенно. Все поглядав на сонце та на тінь від нього – чи скоро гнати на обід?

Поряд з яром, попід горою, чорніло зоране поле – по ньому ходили граки, щось дзьобали. Придивився – квасоля. Дощ, що пройшов уночі, вимив її з ріллі. У мене радісно тьохнуло серце. На щастя, в канаві знайшлася іржава бляшанка з-під консервів. В неї назбирав уже поключеної квасолі, помив у струмку, думав наварити в бляшанці. Але вогкий з ночі хмиз не хотів займатися.

Так я з тією бляшанкою квасолі і погнав корову додому.

При повороті на свою рідну Митниківку, на роздоріжжі, побачив сусіда, Андрія Рябовола одного з того “гнізда” Рябоволів, про яких згадував на початку спогадів. Це був сімнадцяти чи вісімнадцятирічний парубок незвичайної сили. Ноги – як стовпи, руки – як довбешки. Шия – хоч обіддя гни. По вуличному його звали Бужієм. Мабуть, за ту незвичайну силу та гучний голос... Зараз Андрій виглядав ще більшим. Але придивився я – босі ноги пухлі, з виразок на підйомах сочиться сукровиця, обличчя жовте, брезкле. Сидить він над купою свіжого кінського помету і визбирує з нього неперетравлені зернята.

Я скривився. Невже людина може дійти до такого стану?

Я підійшов до нього і мовчки поставив на землю свою бляшанку з квасолею.

Він підняв голову, але, видно, мене не пізнавав, хоча жили ми через одну хату.

- Ти чий?

- Кирилів...

- А-а, Володя... А буряків часом, у вас немає? – погляд його раптом ожив, став осмислений.

- Буряки у нас були.

б сім'ю, дітей, онуків. Була б щаслива. Рід її не перевівся б! Якби...

Того ж дня Мар'яну забрала міліція – і вона додому вже не повернулася.

Майже чверть століття я нікому не розповідав про цю жахливу трагедію. А потім після ХХ з'їзду коли М.С. Хрущов підняв завісу над злочинами Сталіна, почав розповідати. Дехто вірив, дехто – ні.

- Не могло такого бути! – Заявляли ті, хто не вірив. – Мабуть, Сталін не знав, бо, коли б знав, то не допустив би такого!

Наївні люди! А втім – чому наївні? Коли б я не був живим свідком тих жахів, то й мені важко було б повірити, що таке було можливе в нашій країні, в цивілізованому ХХ сторіччі.

Чи знав про голод, що охопив Україну, Кубань Дон, Поволжя, Казахстан, Алтай, “великий і мудрий” наш “вождь”? Безперечно, знав!

В 1975-му році, під час Тижня української літератури на Полтавщині, мене з групою письменників (П. Усенко, А. Хорунжий, В. Березінський, Д. Косарик) послали виступати в південні райони області. Коли ми зійшли на станції Козельщині, Дмитро Косарик, найстарший серед нас раптом сказав:

- Ой, який пам'ятний мені цей перон!

- Чим? Розкажіть!

І Дмитро Михайлович розповів:

- Весною 33-го я звідси після гостин у матері, мав їхати до Херсона. Вийшов на перон – лежить повно людей, мертвих і ще живих. Голодні тягнулися до станцій в надії поїхати кудись, знайти шматок хліба. Та дні їхні вже були полічені... Раптом з півдня підходить блискучий “правительственный” поїзд. Спочатку з нього вискочило кілька військових. Я догадався – охорона. Потім відчинилися двері розкішного вагона – і появився... Молотов. Я не міг помилитися. Дуже вже відоме обличчя, знамените пенсне... Він ступив на приступець – і зупинився: побачив мертвих і вмираючих, що покотом лежали на землі. Обвів поглядом перон, привокзальну площу – і позадукував назад, у вагон. За ним поспішили військові... А коли я приїхав до Херсона – то ахнув: у трюми чужоземних кораблів

з елеваторів золотими струменями текла добірна пшениця. І це в той час, коли одного – двох кораблів досить було б, щоб урятувати від смерті сотні тисяч людей!

Отже, коли Молотов бачив голодомор на власні очі, то не міг він, голова Уряду, приховати трагедію власного народу від “вождя і генія всього людства”!

Бідна, бідня Маня! Яка страшна державна сила, яка великодержавна потуга виступила проти твого маленького тендітного життя, щоб знищити його, убити, щоб не стало його на землі!

НА ЦЬОМУ історія не закінчилася. Я пережив голодомор. А восени, уже, будучи в шостому класі, написав оповідання, в якому змалював голод. Але не у нас, бо вже розумів, що про нас писати не можна, а в “нешасній” “голодній” Туреччині, в Стамбулі. На одній з вулиць того великого і ніколи не баченого мною міста доведений голодом до напівбожевілля турок порпається в купі кінського помету і визбирує неперетравлені зернятка... Пам’ятаєте Андрія Рябовола, майбутнього захисника Севастополя.

Моя учителька Настя Юр’ївна помістила те оповідання в рукописний шкільний альманах. А через деякий час я прочитав його в сільбуді, перед односельцями. Люди плакали, хвалили автора, який, звичайно, відчував себе справжнім письменником, щонайменше – І. Нечуєм-Левицьким.

Та ось минуло тижнів два або три. Батька викликали в сільраду... Повернувся він схвильований, похмурий. А я саме сидів у кімнатці і щось писав.

Батько зайшов.

- Пишеш?

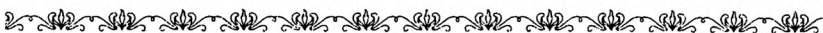
- Пишу.

Моя спокійна відповідь чомусь обурила його.

- Шмаркач! – гримнув він. – Пиши, та знай, що писати і як.

На його крик прибігла мати. В простенькій ситцевій кофтині, руки по лікті голі.

- Що тут трапилось?

Наслідки виховання, видно, задовольнили батька – він відпустив нещасного “пісателя”, а свій ремінець, що навчав мене, як я зрозумів значно пізніше, самоцензури, водрузив на звичне місце, де й слід було йому бути. Таке було моє перше знайомство з критикою.

- За одного битого двох небитих дають! Пам'ятай це, поки й житимеш! – підсумував батько.

Любий батьку мій, дякую за науку. Вона загартувала мій дух і пригодилася в майбутньому, коли стьобали мене дошкульніше, ніж ти, бувало.

Отак по різному, але суворо вчило нас життя.

А Маня, Маня! Шістдесят літ минуло, а з пам'яті не щезає те мале безневинне дитя! Навіщо його так покарано жорстоко? Чим і перед ким завинило воно? І на чию чорну совість списати ту нещасну жертву? І багаті інших, що дочасно згасли в лютих муках!

Не хочу зараз обвинувачувати нікого. Історія вже давно назвала винуватців трагедії і винесла їм свій справедливий присуд. Хочу одного – щоб ніколи більше не повторилося те лихо на нашій щедрій землі що, на думку мудрих і працьовитих голландців, може прогледувати півтора мільярда людей. А нас же всього п'ятдесят мільонів... Правда, для цього потрібна дрібниця – стати чесними і працьовитими, як голландці. І мати мудрий Парламент, що приймав би мудрі й справедливі Закони.

Лубни
1993 р.

Журавлі-журавлики

тридев'ятім царстві,
у країні див,
серед гір похмурих
мудрий ворон жив.

Там ліси дрімучі,
там громи гримучі,—
б'ють із хмар у землю
блискавки сліпучі.

У долинах диких
день — мов темна ніч.
Там співають вивільги
і регоче сич.

Не дивує ворона
їхній сміх і спів,
бо на світі білому
триста літ прожив.

Він сидить на скелі,
поглядає вниз,
кострубатим мохом,
наче пень, обріс.

Я старого ворона
добре попросив —
він для діток наших
казку розповів.

В давнину глибоку,
як війна була,
дівчинка Наталочка
у батьків жила.

Ніби льон — біленька,
як грибок — маленька,
ніжками тупу,
скаче по степу.

Раз летів у вирій
журавлиний ключ, —
впав на нього каменем
сокіл із-за туч.

Дівчинка Наталочка
бачила здаля,
як ударив сокіл
дзьобом журавля.

Журавель, мов грудка,
впав на землю прудко:
знать, його крило
зранене було.

Скрикнула Наталочка,
наче бджілка, мчить.
Зупинилась, дивиться —
журавель лежить.

Витягнув крило своє —
рани на крилі,
кров гаряча струменем
лється по землі.

Простягає голову,
жалібно глядить —
ген, у небі синьому,
ключ його летить.

З друзями розстатися
жадь йому, мабуть,
бо в очах туманиться
слізна каламуть.

Журавлі курличуть —
за собою кличуть,
журавлі курлять —
в теплий край летять.

Дівчинка хустину
з голови зняла,
ніжно доторкнулася
ручками крила.

«Не сумуй, журавлику,
підемо в село —
там тобі я вигою
зранене крило».

Рани зав'язала,
кров затамувала,
ніжками тупу —
скаче по степу.

Привела додому,
істи-пити дала,
все коло журавлика
бігає мала.

Кличе маму, татка,
кличе дідуся, —
мов ромашка, сонячно
світиться уся.

Гладить сіру шийку,
гладить довгий дзьоб.
У такого лікаря
й мертво ожило б!

З хутора всі діти
збіглись поглядіти —
що за дивний птах
в неї на руках?

Дівчинка годує
хлібом журавля,
вдвох із ним над річкою
кожен день гуля.

Скаче з ним по травці,
світла, як весна,
Павликом-журавликом
зве його вона.

А за ними діти
З багатьох осель:
ой, який цікавий
сірий журавель!

Журавель дитинку
смиче за косинку:
любить дівтору —
кру-кру!

Ось минає тиждень...
Зранене крило
в Павлика-журавлика
майже зажило.

Він уже стрибає,
крилами махає,
радісно у небо
дивиться безкрає.

Там, у синій млі,
линуть журавлі,—

в теплий вирій відлітають
з рідної землі...

Тільки б до весни
зиму перебуть,
а весною гомінкою—
у зворотну путь.

От одного разу
в лузі, біля круч,
сів спочити зморений
журавлиний ключ.

Павлик стрепенувся
і притьмом побіг —
журавлів як друзів
привітав своїх.

А вони курликали
та за крила смикали:
родича, мабуть,
кликали у путь.

Павлик засмутився,
дівчинку обняв,
тужно на прощання
крильми помахав.

Журавлі спочили,
кру! — і полетіли,
тільки пружні крила
дружно зашуміли.

А над журавлями —
небо, дальина...
Дівчинка Наталочка
зосталась одна.

Ніби льон — біленька,
як грибок — маленька,
ніжками тупу,
скаче по степу.

Раптом — що це? Крики.
То іде орда.
Дівчинка Наталочка
дивиться — біда!

По степу, мов хмаїри,
турки і татари

горбляться в сідлі —
скачуть зі-презлі.

За плечима — луки,
при боках — шаблюки,
а вгорі над ними
в'ються хижі круки.

Люди до фортеці
утекли з села.
В полі залишилася
дівчинка мала.

Перекотиполем
по стерні летить,
ніжками маленькими
дрібно миготить.

А позаду — тупіт,
гострий дзвін шабель...
Де ти, сірий братику,
Павлик-журавель?

Чуєш?.. Під копитами
шелестить бур'ян,
в'ється над голівкою,
ніби вуж, аркан.

Впився в біле тіло,
як холодний ніж.
Бух! — упала дівчинка
на сухий спориш.

Дівчинка Наталочка,
бідна полоняночка,
ніжками тупу —
плаче у степу.

Вороги спіймали
біле пташеня,
прив'язали ременем
цупко до коня.

Дикими степами,
балками, ярами
гнали її вкупі
з іншими рабами.

Падають невільники,
кров сочиться з ніг,
та на спини важко
падає батіг...

Привели Наталочку
у чужі краї —
туркові-купцеві
продали її.

А купець Наталочку
на пташник послав —
доглядати пишних
павичів і пав.

Дівчинка-мурашка
стомлюється тяжко —
навіть уночі
зняться павичі.

У купця, крім неї,
сотні дві рабів —
в ланцюги закутих
дужих молодців.

Кожен ранок з льоху
із-за ґрат міцних

сам купець-господар
випускає їх.

Йдуть раби понуро,
чорні, наче ніч.
Одяг їхній дрантям
обвисає з пліч.

Йдуть раби. З галери
носять вантажі.
Тільки очі світяться
гостро, як ножі.

Йдуть... А їм назустріч
дівчинка мала.
«Добрий день», —
промовила, ручку простягла.

Ніби льон — біленька,
як грибок — маленька,
кошик у руках,
сльози на очах.

«Ви погляньте — наша! —
стрій закам'янів. —
Звідки ж це ти, крихітко?
Із яких країв?»

«Яз Поділля, дядю...
А відкіль же ви?»
«Ми — із України,
з Дону, із Москви...»

Пятий рік минає, —
немалий то час, —
як в бою кривавому
полонили нас.

В пута закували,
світ замурували,

волю відняли —
в рабство продали».

«Гей, ти що тут робиш?»
раптом наглядяч
заревів позаду,
як ведмідь-патлач.

Дівчинка, мов пташка,
пурхнула від них —
тільки п'яти блиснули
ноженьт малих.

Раз вона підгледіла
у саду вночі,
де купець, лягаючи,
заховав ключі.

Дівчинка не дише —
жде, коли б скоріше
впала над землею
ніч якнайтемніша.

І в ту ніч похмуру
з в'язкою ключів
шуснула у темряву
визволять рабів.

Спить наглядяч лютий,
міцно, мабуть, спить,
аж хропе, — не чує,
як замок рипить.

Двері відчинилися —
і раби з-за ґрат,
радісні, схвильовані,
вийшли в темний сад.

Взяв один Наталочку,
на руках підняв
й, міцно пригорнувши,
тихо проказав:

«Ну, спасибі, доню,—
виручила нас!..
Друзі, всі за мною!
Гаяться не час!»

І поніс Наталочку
на руках міцних.
У яру кайдани
збили з рук і з ніг.

Зброєю їм стали
довгі ланцюги,
бо навколо ж — варта,
люті вороги!

Йдуть вони до моря...
Там в осінній млі
на воді гойдаються
темні кораблі.

Дівчинка припала
дяді до плеча,—
світиться зірками
радість у очах.

«Тихше, хлопці, тихше!»
чується в пітьмі.
Йдуть раби до берега,
дужі і німі.

Каторга скінчилася,
ніби сон страшний...
Тільки б захопити
корабель швидкий!

Ось уже видніються
щогли корабля.
.. Та раптово окрик
пролунав здаля.

Гримнув постріл, другий,
чути тупіт ніг.
То наглядач з вартою
доганяє їх.

«Уперед!» —
невільники канули в пільму.
Вже не наздогнати
втікачів йому!

Чом же спотикається
утікач один?
Опускає дівчинку
з рук на землю він.

Сам додолу хилиться —
падає в кущах.
В небо сумно дивиться,
як підбитий птах.

Куля в груди влучила,
з рани кров струмить...
А над ним заплакана
дівчинка сидить.

Тут примчав наглядач,
звіром заревів.
Знову подоляночка
в лапах ворогів!

Дівчинка Наталочка,
бідна полоняночка,

зв'язана сидить—
вдалину глядить...

А раби помчали—
досягли причалу,
захопили з боєм
каторгу¹ чималу.

Швидко в море вивели
корабель прудкий,
підняли на щоглі
парус-вітровий.

Полетіли стрімко
у нічній імлі
до ясного берега
рідної землі.

Як почув господар,
що втекли раби,
він малу Наталочку
мало не забив.

І звелів наглядача
й дівчинку — обох
закувати в пута
й кинути у льох.

В льосі тім Наталочка
зиму всю була.
Як же їй хотілося
сонця і тепла!

Дівчинка-билинка
стала мов пушинка,—

1) каторга (тур.) - галера, весловий корабель.

втік дитячий сміх
з вустоньків сумних.

Навесні господар
знов її послав
до своїх коханих
павичів і пав.

А вони, трикляті,
горді та пихаті,
ходять, надимаються,
мов пани лузаті.

Сумно, тужно дівчинці
серед пишних трав,
ходить понад берегом —
плаче у рукав.

Лагодить сорочечку,
латану, стару.
Раптом чує радісне
журавлине — кру!

Високо у небі
журавлі летять,
крилами-вітрилами
дружно лопотять.

Гомонять-курликають
весело вони,
бо на рідну землю
линуть з чужини.

Дівчинка-пушинка
вслід за ними мчить.
«Павлику-журавлику,
опустись на мить!»

Журавлі минають,
вдалині зникають.
Жоден із ключів
на той клич не сів.

Та й не дивно: скільки
проплива ключів!
Перший, другий, третій, -
п'ятий полетів...

Ось і ключ останній
в надвечірній час...
«Павлику-журавлику!» —
крикнула ще раз.

Птахи сірокрилі
лиш почули — сіли,
дівчинку Наталочку
колом обступили.

Глянула невірниця —
диво-дивина:
Павлика-журавлика
впізнає вона.

Журавля впізнала —
до крилець припала,
плачучи-ридаючи,
горе розказала.

«Не журись, Наталочко, —
Павлик відповів. —
Через два дні будеш
у своїх батьків!»

Пильно на всі боки
подивився птах —
ген рибальська сітка
сохне на кілках.

Птахи зрозуміли —
сітку розпустили,
на широкім березі
миттю розстелили.

Дівчинка у сітку
сіла, мов грибок.
«Нумо в путь!» —
курликнув
Павлик-ватажок.

Журавлі знялися,
як бійці в строю,
бережно тримаючи
знахідку свою.

А в цей час із дому
вискочив купець,
глянув — і від люті
посинів, як мрець.

«Гей, погані птахи, —
закричав невад, —
дівчинку-невільницю
поверніть назад!»

Журавлі сміються:
« Кру-курли-курли!»
Через синє море
линуть, як орли.

І мала Наталочка
з ними, мов сестра, —

на свою вітчизну,
до свого двора...

День і два летіли,
крила натомили,
а на третій рано
біля річки сіли.

Опустили сітку
на м'яку траву.
Дівчинці не віриться —
сон чи наяву?

І село, і річка,
і знайомий луг —
і шовкові трави
стеляться навкруг.

А назустріч — мама,
а назустріч — тато...
В дівчинки Наталочки
радість багата.

З Павликом-журавликом
грається вона —
пташка-щербетушка,
квітка весняна.

Рідне сонце тепло
сяє з вишини.
Житом кучерявляться
запашні лани.

Діти ластів'ятами
в'ються тут і там:
принесли із хутора
хліба журавлям.

Журавлі поїли—
кру! — і полетіли,
лиш невтомні крила
лунко зашуміли.

Кинулась Наталочка,
руки простягла.
По щоці скотилася
слізонька мала.

«Ви ж куди прямуєте,
у які краї,
журавлі-журавлики,
братики мої?»»

Ключ піднявся вгору,
вдалину летить...
Дівчи́нка Наталочка
по траві біжить.

Ніби льон — біленька,
як грибок — маленька,
ніжками тупу,
скаче по степу...

Ясногородка - Лубни
1950-1955 рр.

Червоні Маки

СЛЬОЗА

Довго ти стояла при дорозі
і дивилась в буряну югу
і сльоза, застигла на морозі,
зосталась на зимньому шляху.

Не діждалась ти мене, голубко...
Коли вечір крався до села,
вітром збиту пригорнула юпку
і сумна, хитаючись, пішла.

Тільки там, де довго ти стояла
і дивилась в буряну югу,
там сльоза, холонучи, блищала
на крихкому сизому снігу...

1938

* * *

Вечір над рікою - тьмою голубою.
Синє Надірпіння оповите млою.

Вечорами тими, ніжнозолотими,
ми жили з тобою мріями одними.

Очі у тумані, від любові п'яні...
Очі мої, очі - зіроньки кохані!

Ревнощі, страждання, милі нарікання...
Ночі мої, ночі, першого кохання!

Та не довелося жити, як жилося, -
вже сріблом на плечі падає волосся.

Тільки знов лелію золоту надію -
може ще з тобою я помолодію...

1939

* * *

Утомлений, покритий пилом,
біля холодної криниці
побачив він косинку білу
і завернув води напиться.

Та що не трапиться із нами:
Не до кленового цеберця -
припав він спраглими вустами
до вуст дівочих і до серця...

1939

ЯСИР

Степ широкий, як погляд орлиний.
Довга-довга незвідана путь.
Хижі орди ясир з України
у неволю добірний женуть.

Смаглі підлітки, хлопці дебелі,
молоді матері без малят
покидають вишневі оселі
для галер і гаремних палат.

Що сирицею скручено руки,
що нагайки крававі свистять...
В'ються-б'ються стервятники-круки,
на сподівану здобич летять.

Навкруги - ні стежок, ні дороги,
лиш буркун та солоний полин.

А в повітрі - могутні і строгі,
на привіллі шугають орли...

Суховій полуденний, недобрий
з приазовських степів наліта
і летить за розпечений обрій
до далеких козацьких застав.

Тільки він не розкаже ніколи,
тільки він не розкаже ніде,
що в далекому дикому полі
погасає надія в людей.

Полином пахне сіра рівнина.
Вибиваються люди із сил.
Покидає навік Україну
заарканений гнівний ясир...

1940

ЖУРАВКА

Журавлі... Далина...
Всім по парі, всім по парі.
Тільки ти летиш одна
журним привидом у хмарі.

У негоду чи в боях
друга вірного згубила,
І журба-печаль твоя
підкосила дужі крила.

Та надії ще брелять
у душі журавки сірій...
Журавлі летять, летять
у чужий далекий вирій.

Журавлині сліди
покриваються імлою...

Гей, журавонько, зажди
полечу і я з тобою!..

1940

ВЕЧІР

Холоне порох на путі,
і над селом лягає втома.
Ідуть дівчата молоді
з ланів додому.

В імлі темніє млин старий,
скриплять, спиняючись, колеса...
І вечір пада запашний
червоним яблуком на плеса.

1940

* * *

Я приходжу до тебе щоранку,
коли в серце поранений схід
розливається кров'ю по ганку
і струмить до зелених воріт.

Я несу тобі квіти червоні,
що в степу назбирав уночі,
брєдучи через росяні гони
і любов у грудях несучи.

Уквітчаю світлицю квітками
і голівку вінком обів'ю,
а найперше - рясними піснями
оспіваю кохану мою.

В них, мов росяні квіти ранкові,
що несу я з полів і дібров,
поменітиме в кожному слові
всеоб'ємна, як вічність, любов!..

1940

МАТИ

Ти прийшла мене випроводжати,
отака маленька, дорога...
Скільки я любові, рідна мати,
у очах твоїх спостерігав.

В них - і біль, і радість, і неспокій,
і журба за сином молодим,
що сьогодні їде в світ широкий,
що матусі більш не буде з ним.

Десь кричали хрипко паровози,
вітер плакав чайкою в сосні...
Я стояв. А ти втирала сльози
і давала яблуко мені.

Поїзд рушив.. Ти мене востаннє,
як колись малого, обняла,
Я торкнувсь вустами на прощання
рідних зморщок рідного чола.

І поїхав.. І сльозу гарячу,
материнську на плечі знайшов...
Мати, мати, чим тобі віддячу
за твою святу любов?

1940

НА ПОЛУСТАНКУ

Сонний бір замріяно шумить
і кує зозуля на світанку.
Поїзд зупиняється на мить
на глухім поліськім полустанку.

Зупинився, зморено зітхнув,
почував, що їхати не близько.

Не зійшов ніхто на весняну
одинокую станцію поліську.

І нікого в тьмяному вікні
не побачив запізнілий ранок.
Вітер кучерявиться в сосні,
спить спокійно мирний полустанок.

Лиш одно віконце піднялось,
лиш одно віконечко зелене,
і у платті голубому хтось
подивився лагідно на мене.

То було замріяне дівча,
синьооке і сумне неначе.
У її задумливих очах
я себе, як у воді побачив.

Поїзд рушив... Поїзд відійшов...
Зник, як дим на дальнім перегоні.
Одцвіла невистигла любов,
облетіли маківки червоні.

Тільки сум нагадує колись
про дівча, що мило усміхнулось.
Чом дороги наші не зійшлись?
Чом вони навхрест не перетнулись?

Сонний бір замріяно шумить
і кує зозуля на світанку.
Поїзд зупиняється на мить
на глухім поліськiм полустанку...

1940

НАДВЕЧІР'Я

Сине надвечір'я падає на місто,
сіється на небі зоряне намисто.

Ув імілї рожевії квіт каштанів тане
і п'янить у грудях серце полум'яне.
Холодком приємним з поля потягнуло -
пахощами степу місто огорнуло.

Геть-те, сум і горе, світова хворобал
У душі людини замовкає злоба.
Серце поринає в лебединий спокій -
щастя оживає на землі широкій...

1940

ВЕСНА

Тужавіє земля, напоєна до меж,
духмянить п'янку прїллю весняною.
Брунькує вільха, і береза теж
чїпля сережки білою рукою.

Ранкове сонце плетиво мереж
кладає на луг. Холодною рікою
пливуть крижини. З ними ти пливеш,
жорстока зимо, зможена весною!

З дворів святкових їдуть сівачі,
міцне зерно у поле везучи.
Лунає пісня понад виднокраєм.

Парує степ, мов випране рядно.
І щоб устати молодим врожаєм,
в пахучу землю падає зерно.

1940

ЗІНІ

З Некрасова

На життя ти маєш повне право, -
Я ж іду по стежці гробовій.
Я помру - моя померкне слава,
Не дивуйсь і не тужи по ній.

Знай, дитино: ми орлиним летом
з славою у вічність не ввійдем, -
борючись, не міг я бути поетом,
заважала пісня стать бійцем.

Тільки той, хто у лиху годину
знамено підносить бойове
за свободу і за Батьківщину,
тільки той себе переживе!

* * *

На місто спада надвечір'я.
Каштани, поринувши в тінь,
схилились, роняючи пір'я
своїх ніжнобілих цвітінь.

Повітря, холодне, пахуче,
хвилює прокурену грудь...
Збираються буряні тучі -
грозою на землю впадуть.

Клубочаться хмари бурхливо
і грім за горою гримить...
Хай падає буряна злива,
Хай душу мою освіжить!..

1941

* * *

Якось ходив я над морем...
Світо холодного місяця
падало дзвінко на воду -
слалося срібною скатертю.

Темні стрункі кипариси
понад обривистим берегом
тихо стояли в задумі,
слухали місячну музику.

З гір темносиніх до моря
пісня тужлива долинула -
голос бринів одинокий
місячносрібною арфою.

Місяць, і гори, і море
слухали, як зачаровані.
Плаває пісня по морю
білим засмученим лебедем.

Я зупинився - і слухав,
силою музики вражений...
Хто ти, співачко незнана,
чим твоє серце засмучене?

Пісня ридає у горах,
б'ється підбитою чайкою,
в душу мені залітає,
сльози на серце роняючи...

1941

ЩАСТЯ

Щасливий, хто друга в житті своїм має,
що горе і радість навпіл поділяє,
що руку, як брату, гарячу подасть,
коли над тобою нагряне напасть.

Хто ж друга не має, та сам із собою,
живе у миру, наче риба з водою,
той менше щасливий, але і йому
я заздрю як бідний сусіду своєму.

Нещасний, хто в серці покою не має,
кого повсякденно сумління терзає,
хто, серце відкривши для стрічних вітрів,
любо'ю людською душі не зігрівав...

1941

БРАНЦІ

Поїзд їде, поїзд мчитьсья,
мов крилата птиця...
Під колесами гримкоче
Сян-ріка, границя.

В заготоване віконце -
чи не дикий сон це? -
Б'є чуже гірке повітря
і холодне сонце.

Аж заціпилися зуби,
закусилась губи,
за глибокою рікою
край лишився любий.

Край коханий, Україна,
пісня солов'їна.
Я лишив розбите серце
на твоїх руїнах!

У вогні хатини білі,
села погорілі,
розбрелись кохані діти
в дикій заметілі.

За широкими степами,
темними лісами
сходить кров'ю Україна
в битві з ворогами...

За її гірку дорогу
і за долю вбогу

станьмо, хлопці, на коліна -
помолімся Богу!

Поїзд їде, поїзд мчитьс'я,
мов жорстока птиця, -
під колесами промчала
Сян-ріка, границя...

Очі блиснули сльозою,
мов полин, гіркою -
Україна, Україна
зникла за горою...

17 липня 1942

* * *

Виє, завиває
буря за вікном,
землю покриває
білим саваном.

Мати моя, мати,
в дику заметіль
буде син твій мати
пухову постіль.

Не матуся слала -
буря снігова,
не дівчина клала -
куля фронтова!

1942

* * *

Я утомився від життя,
від повсякденного страждання, -
затихли буйні поривання,
погасли в серці почуття.

Обридло суетне буття...
А вже пора іде не рання,
а з нею - старості змагання
і запізнілі каяття...

1942

ЗИМОВА НІЧ

Синя ніч, мов казка,
далечінь, як мрія...
Понад сивою дорогою
місяць голубіє.

Скільки бродить в полі
загадкових тіней!
Понад білими просторами
опадає іней.

Степ лежить навколо
мертвий і порожній.
Замерзає, засинаючи,
пізній подорожній...

1942

* * *

Вже б'ють гармати ближче й ближче,
в огні околиці села,
а я дивлюсь на попелище -
і в серці радість зацвіла.

Бо знаю: з попелу рудого,
із перетлілої води
під сяйвом сонця молодого
сади підіймуться колись.

І зацвітуть рожевим цвітом
зелені первістки-сади
і, може, сонячного літа
янтарні вистигнуть плоди...

1942

* * *

Вітер над степом голосить,
котить по мерзлій землі -
з рідного краю приносить
горе, скорботу й жалі.

Села ридають убогі,
сльози струмлять із очей, -
стогін, розпачливий стогін
лине з розбитих грудей.

Вуха заткнув би - не слухать!
Рота закрив би - мовчать!..
Чують роз'ятрені вуха,
болі - із серця кричать!

То ж - мій народ посилає
Богу молитву німу,
то ж - уже лихо безкрає
стало на душу йому!..

1942

ПЕЧАЛЬ

Коли весною степ вкривається квітками
і в грудях молодих хвилюються серця,
тоді пташки летять співучими ключами,
у рідний край спішать на батьківські місця.

А я стою, німий, і поглядом печальним
проводжу їх у путь, у голубливу путь, -
отам, куди пливуть вони шляхом кришталічним,
без мене навесні степи мої цвітуть...

* * *

К.С.

Не тебе, не тебе я кохаю,
не для тебе у серці лелію
почуття полум'яні і щирі...
Не тебе я кохаю, а мрію.

Я сьогодні вогнем свого серця
приголублю тебе й відігрію,
та вже завтра ти будеш чужою...
Не тебе я кохаю, а мрію.

Ти уся - ніби свіжа троянда,
але скоро літа одоліють
і волосся шовкове посріблять...
Не тебе я кохаю, а мрію.

Бо у світі холоднім, нещирім
тільки мрія моя не старіє,
тільки мрія не зрадить ніколи...
Не тебе я кохаю, а мрію.

1942

* * *

Чужина, чужина...
Чавить душу вона,
ніби люта змія,
як недуга моя.

І не їм, і не сплю -
на порозі стою, -
ой, далекі шляхи
в Україну мою!..

Коли б зміг - то б летів
до сестер, до братів,

коли б силу я мав -
то б кайдани порвав!

А в небесній імлі -
журавлі, журавлі...
Хто ж мене прикував
до цієї землі?

Чужина, чужина...
Чавить душу вона,
ніби туга-змія,
як недуга моя!

Мої думи пливуть
в журавлинім строю...
Ой, далека ж то путь
в Україну мою!..

1943

* * *

Чорна ніч над Готою стоїть,
повна жахів, привидів, страхить,
ніч жорстока, дика і німа,
як моя ненависна тюрма.

Я стою при темному вікні -
поїзди шумлять у далині
і летять усе на схід, на схід -
серце холодять мені, як лід.

Там, на сході, грозові fronti,
де на смерть ідуть мої брати,
там, на сході, рано на зорі
за синами тужать матері.

Там Україна в полум'ї горить,
сльзьми сходить, кров'ю кров'янить,

там, на крилах смерті і боїв,
стяг свободи вже замайорів.

Я розбив би пута навісні
розметав би мури кам'яні!..
Та не сила путі поламать,
та не змога мури розметать...

І стою я, гнівний, при вікні -
думи-мрії думаю одні...
Поїзди летять усе на схід -
серце холодять мені, як лід...

1943

ПРАПОР

Стрілець упав, безмовний, непорушний
посеред тіл і зламаних мечів,
і чорний крук, як друг послухний,
хрипів уже на зрубанім плечі.

Зажди, зажди, невитриманий круче!
Й зібравши рештки виболілих сил,
послав тривожно і болюче
вогонь очей за синій небосхил.

Ще б раз побачить прапор полум'яний,
що майорить звияжно у бою!
Мій рідний стяг, мій рідний стяг коханий,
життя своє за тебе віддаю!

Стрілець підвівсь на зранені рамена
і зір втопив у синю далечинь -
побачив збурені знамена,
почув звияжну музику мечів.

Ще б раз побачить прапор полум'яний,
що майорить звияжно у бою...

Мій рідний стяг, мій стяг коханий,
життя своє за тебе віддаю!

1944

НЕНАВИСТЬ

Я знаю ненависть. Безсонними ночами,
коли барак притишено мовчав,
я плакав, змучений безсилимми сльозами
і в злобі гриз розідраний рукав.

По ліжках повзають блощиці і таргани,
і марять уві сні мої товариші,
а за стіною десь співає вахтман п'яний,
потвора зла, людина без душі!

На ранок - ауфштейн! - і хльоска кніппельгумі.
З відкритих ран сукровиння тече.
А ми встаємо в ряд - у голоді і сумі,
шикуємось по три - усі плече в плече.

А навкруги ніде - ні співчуття, ні жалю,
бо то - арійська кров, блакитна і чужа...
О, як би я хотів діткнутися вас сталлю,
щоб ваша вража кров німіла на ножах!

Я ненавиджу їх, тих виплєканих наці,
за кров, за глум, за шибениці й сміх...
Хай згинуть назавжди фашисти різних націй!
Хай згине та земля, що породила їх!

1945

* * *

Я бачив, як падають зорі
по синьому небі вночі,
і слухав, що серце говорить,
у груди шалено б'ючи.

А мислі - як буряні тучі,
а серце - як осінь шумить...
Життя наше - зорі падучі
у вічності вкрадена мить!

Мов зорі падучі, розтанем,
мов зорі в небесній імлі,
розвіємось сивим туманом
по мерзлій холодній землі.

Життя, недожите і бідне,
погасне, дотлівши украй...
Не хочу погаснуть безслідно -
палай, моє серце, палай!

Щоб слово дзвеніло віками,
щоб мислі ясніли, мов кров,
бо вдруге не пройдеш шляхами,
якими життя перейшов!

1945

12 квітня 1945 року

Ранок. Не сплю я давно.
Чути близьку канонаду.
Сонце весняне з-за саду
йде-розчиняє вікно.

Синя Саале шумить.
Пахне черемшина біла.
Серце моє наболіле
лунко в грудях стугонить.

Супить брову горизонт,
димом плюється гарматним.
Полею задимленим ратним
йде, наближається, фронт.

Близько, вже... Танк на мосту.
Мають зірчасті прапори, -
щастя несуть, а не горе,
волю, і правду, і мсту.

Синя Саале шумить.
Пахне черемшина біла.
Серце моє наболіле
лунко в грудях стугонить...

1945

Г.С. в день народження

В подібний день - ведеться так давно -
бажають щастя, радощів, спокою,
в міщан іще -- талонів на сукно
чи патефончик сходною ціною.

Банальних слів я не скажу тобі
і побажаю не утіх єдиних:
в тяжкім труді, змаганнях, боротьбі
із року в рік росте ціна людини.

Родилась ти не для буденних справ
(хай справдиться моє пророкування!):
я на чолі твому прочитав
знак мудрості і творчого дерзання.

Сім'я і труд - хай буде твій девіз,
достойний слави, почесей і шани, -
із ним пройди без горя, і без сліз
життя своє пліч-о-пліч із коханим.

І так пройди, щоб шашіль каяття
колись твого сумління не порушив,
щоб підсумок прожитого життя
зігрів тебе і овіжив би душу!

1946

Червоні маки

Осипаються маки у житі,
оддвітають, як вечір на сконі...
То не маки, а дні пережиті
Облітають, мов маки червоні.

В серці терпко від жалю-розмаю,
в серці виразки ниють полинні...
Хто осінню печаль розгадає
про утрачені дні на чужині?

Вони впали на ниви нерідні,
розгубилися між богилою...
Хто ж збере їх - чужі та безплідні?
Хто згадає хоч словом-сльозою?

Ні, не хочу, щоб хтось їх оплавав,
сам у тузі гіркій не заплачу, -
тільки жаль облітаючих маків,
тільки жаль нашу юність гарячу.

Обірветься остання пелюстка,
оддвітуть мої дні волошкові -
і душа, як натоплена пуста
не зітріє холодної крові.

Осипаються маки у житі,
обсихають, як випита чаша.
То не маки, а дні пережиті,
то не маки, а молодість наша...

1946

* * *

В синім небі плывуть журавлі,
облітають дерева в садах, -

я ходжу по осінній землі,
по загублених наших слідах.

А сліди - мов би ті і не ті,
а в душі - ніби вовче виття.
У буденній дрібній суєті
промайнуло убоге життя.

Давні спогади линуть, як дим,
і маркітно стає мимохідь:
як недавно я був молодим
і як скоро устиг постарість!

Надмір болісних переживань,
надмір горя, що струменем б'є,
переповнили чашу страждань
і зів'ялили тіло моє.

Рання осінь вплітає срібло
у розвіяні кучері скронь,
але серце живе, як жило,
і в душі не згасає вогонь!

Десь написано нам на роду,
щоб довіку ми юні були,
щоб надію своєю молоду,
до могили в душі донесли.

Листя падає дзвінко до ніг,
мов червінцями, стеле мій шлях,
що обривками років моїх
розгубивсь по лісах та полях.

Я ходжу по осінній землі,
але маю надію ясну,
бо крізь бурі, незгоди, жалі
прозираю квітучу весну!..

1947

* * *

Не спиться уночі, коли вікно відкрите,
коли в саду глухім я чую мову трав
і в синій тишині, туманом оповитий,
хлюпоче і дзвенить між берегами став.

Коли земля жива духмянить ароматом,
в повітрі розлилась гармонія цикад, -
та хто ж у ніч таку для себе буде катом
і з сонного вікна не вигляне у сад?

Тоді я устаю і йду, простоволосий,
в глухий і теплий сад і там на самоті
спиваю із гілок важкі пахучі роси
і обнімаю там берізки золоті.

Броджу поміж дерев, розбурханий, тривожний,
вдихаю млість п'янку розцвічених жоржин
і чую - як довкіл пальсує атом кожний,
і бачу - як тече життя земного плин.

Або на срібний став в човні я випливаю -
де місяць загляда у темну глибину,
і в тиші чарівній душею спочиваю,
суспільство не суджу і бога не кляну.

Здається, що душа, така черства і строга,
розм'якне, наче віск, розтане, ніби дим,
і в серці кам'янім я відчуваю Бога -
молюся перед ним і плачу перед ним...

1946

* * *

Дніпро і осінній вечір,
Труханів окутала мла...
Ти мовила дивні речі
І, гнівна, від мене пішла.

Десь дзвінко ридає скрипка
і душу тривожить мою,
а я в поетичних Липках
самотній стою.

Заграй, заритай, скрипалю,
торкнись мого серця смичком, -
нехай загублю без жалю
любов над осіннім Дніпром.

І плачуть, мов чують, звуки,
до серця мого дістають...
Чого я ж ламаю руки?
Чого ж на очах каламуть?

1946

ЛЮБІТЬ УКРАЇНУ

Любіть Україну, як матір любіть!
За неї боріться у люту годину,
за неї страждайте, ідіть до загину,
душею і тілом для неї живіть, -
любіть Україну!

Любіть її землю, прекрасну, як рай,
любіть її небо, і море, і ріки -
усе, що нам рідне і миле навіки,
усе, що складає коханий наш край,
багатий, великий.

У битву звияжну, у січу лиху,
у стужу крижану й виснажливу спеку
любіть Україну, як мрію далеку,
і легше вам буде на страднім шляху
стрічати небезпеку!

Бо щастя не буде на нашій землі,
у власному домі не буде нам долі,
коли ми не станем на бранному полі
в єдинім пориві, старі і малі, -
не буде нам волі!

У праці щоденній у поті чола
в степу, де зерном наливається колос,
у шахті, де глухне співучий наш голос,
любить Україну, щоб сонцем цвіла,
мужала й боролась!

Багатство Вітчизни і воля її -
то наші найперші святі ідеали,
то вогники ті, що нам путь осявали,
коли ми ішли у криваві брї,
ішли - і вмирали...

Любить Україну, як матір, любить!
За землю, за ріки, за даль голубину,
за мову і пісню її солов'їну,
за долю й недолю минулих століть
любить Україну!

1947

* * *

То не світ-зоря загорається,
розсипається сріблом-променем, -
то любов моя, красна дівчина,
йде по вулиці літнім вечором.

Я стою німий, зачарований
і не сміючи слова мовити.
Серце радісне б'ється солодко
то з надією, то з тривогою.

Із тривогою - бо товариш мій,
мій найкращий друг покохав тебе,

на любов твою він надіється,
до весілля він уже готується...

Із надією - бо в очах твоїх
я не раз ловив дивні промені,
що в душі моїй, наче музика,
все бринять-дзвенять, не втихаючи.

Ой, скажи, скажи, зоре-дівчино,
тільки слово мов - пригорну тебе,
пригорну тебе, понесу тебе
на руках міцних від очей людських...

1947

СИМВОЛІСТИЧНЕ

Грудневий вечір дзвінко пада
морозом білим на шляху.
В чужім вікні горить лампада
і крук віщує на даху.

Мов біль сердечний, віщування
щипає нервів білу ткань.
Війнуло тлінню і конанням
від тих тривожних віщувань.

Іду, не стишуючи ходу.
Село в могильній тишині
Лиш блідий місяць з небозводу
один супутничить мені.

Його щербатий лисий череп
мені підморгує, немов
запрошує, щоб повечерять
чи похмелитися зайшов.

Я не здаюся на підмову:
сумна компанія моя,

бо в серці туга знову й знову
вогнем пече, немов змія.

Іду. Мороз на землю пада.
Іду поволі, як ві сні.
І залишаються позаду
у блідосиній тишині.

Хатин обгризені скелети,
зими мелодія сумна
та два печальні силуети
на шибці жовтого вікна.

1947

* * *

Чайка білокрила
у море полетіла -
маячить в тумані,
мов косинка біла.

Береги кохані
в синьому тумані,-
зникла чайка-птиця
в морі-океані.

То не чайка-птиця,
не печаль-зигзиця, -
то майнула юність,
сила-чарівниця.

Ніби море чорне,
душу біль огорне...
Роки наші, роки -
щастя неповторне!

1947

ЗУСТРІЧ

Вечором до броду йшло дівча по воду
а з левади вийшов хлопець їй навстріч, -
брови шнуркові, кучері шовкові,
очі агатові, мов липнева ніч.

В оченята глянув, зірно, полум'яно,
“Добрий вечір,- каже, - дівчино моя!”
Ойкнуло серце, брязнуло відерце, -
стала, зашарілась, мов півонія.

Запитав, привітний, двадцятидвохлітній:
“Де тут найкоротша стежка до села?”
“Ось оця, молодче, стежка найкоротша,
по якій я з дому тільки що прийшла”.

Здвигнула плечима, повела очима
І пішла до броду з відрами в руці.
Що ж ти, юначе, остовпів неначе
й очі заблищали, мов карбованці!

Сум упав на душу так, що ледве рушив,
І поплентав тихо... Думав - у село...
Капосні ж ноги збилися з дороги
Й принесли до броду, де дівча було.

“Що ж то за причина, дівчино-рибчино,
що вказала стежку та й не ту мені?”
Ойкнуло серце -брязнуло відерце,
ноги затремтіли, мов підламані.

Кажуть, хто прямує, дома не ночує...
Взяв з водою відра - щоб допомогти.
Йшли - не спішили, тихо говорили,
просвіщав їм стежку місяць з висоти.

Лиш о пізню пору підійшли до двору,-
узяла відерця, стала, чарівна.
“Як твої ноги збилися з дороги,
коли, бачиш, стежка рівна, як струна?”

На життя чи муку, взяв її за руку,
“Чи ти й завтра вийдеш воду набирать?”
Дівчина мила очі опустила,
“Добре, вийду” - каже... Що ж йому казать?

“Ну бувай, здорова, зоре вечорова!”
Пригорнув зненацька ніжно, гаряче.
Ойкнуло серце, брязнуло відерце -
опустились руки хлопцю на плече...
1948

* * *

Я знайду затишну лавочку
у осінньому саду
посаджу свою білявочку,
синьооку, молоду.

Сам присяду, отуманений,
на самісінкім краю, -
пригадаю, припом'яну я
ранню молодість свою.

Буде листя, ніби золото,
нам на плечі опадать,
буде серце, ніби молотом,
лунко в груди калатать.

Хай жовтіють, осипаються
лигодзвонні дерева,
хай додолу пригинається
шовковиста мурава!

Я розсиплю білі кучері
по дівочому плечі,
щоб не снилися, не мучили
одинокого вночі.

І уп'юся - не горілкою -
поцілунком я уп'юсь,
що далекою сопілкою
в серце гратиме комусь.

Упивайся ж, серце, молодю,
до нестями, до гріха, -
бачиш - падає, мов золото,
осінь строга і суха...

1948

* * *

Вересень теплий і синій
шовком у лісі повис,
настрій мені не осінній -
радісний в серце приніс.

Тихо у лісі і свіжо.
Поміж дерев золотих
цілі полки сиріжок -
синіх, червоних, блідих.

Пахнуть гриби маринадом.
Липа на сонці горить.
Тихо кружляючи, пада
листя сухе з верхівіть.

Топір-стальний лісоруба
дзвінко по кореню б'є, -
падають жолуді з дуба
на корневище своє.

Падають жолуді лунко
в землю пахучу, густу,
а навесні вони струнко
молодняком проростуть.

1948

СОЛОМ'ЯНСЬКІ ОКТАВИ

Максимові Рильському

1

Мисливець і поет, студент і академік,
суворий, мов суддя, і ніжний, як отець,
в літературі - бог, в політиці анемік,
“Марини” й “Чумаків” божественний творець, -
це ти об'єктом був схвильованих полемік,
це ти тривожив пал розбурханих сердець,
що на Солом'янці, в гуртожитках холодних,
горіли, сповнені поривів благородних.

2

Ми вмiли відігнати половецьку полову від зерна
(до речі, в тебе теж стрічалася половецька)
і випивали всю поезію до дна,
що мислями й чуттям - ядерна і здорова,
що золотом своїм сіятиме вона,
аж поки буде жить співуча наша мова.
Любили ж над усе спокійних чумаків
та лірики вогонь, що й мертвого б зігрів!

3

Бувало уночі, скінчивши суперечку
про київських князів чи створення Русі,
я брав “Крізь бурю й сніг” і, сівши недалечко
від лампи, починав... І диво - друзі всі
стихають, чуючи медовий запах гречки,
що ранку літнього купається в росі,
чи, повні дивних мрій, на білих бригантинах
мандрують по морях та по чужих країнах.

4

Микола запальний, що дружньо звався “псом”,
і флегма Анатоль (мав кличку мудру - “писько”)
лежать під стінкою, мов братики, рядком,
а мріями - в степу, що був їм за колиску, -
там кашу чумаки зварили і кругом
обсіли казанок, а не банальну миску...
О теплий дух степів, о полиновий смак!
І гаму почуттів пробуджує чумака.

5

Грицько (франківський лоб і трохи брови звислі)
чекає, поки я закінчу “Чумаків”,
а потім розвива свої критичні мислі
або читає сам “Я мельник”, що зумів
припасти до душі - у ньому в форми стислі
таку поет уклав безодню почуттів,
що навіть наш черствий, непоетичний Котик
із подиву, було, відкрив ніжний ротик.

6

Ми розуміли дух поезії і суть,
хоча у судженнях були, либонь, наївні.
Боготворили ми літературну путь,
а наша путь була -як вогники мандрівні,
непевна, неясна... Туманна каламуть
заповнювала душі нам, хоча і гнівні,
але безформні ще, як драгли у воді,
незагартовані у битвах і труді.

7

Отак ми і жили в буянні юних сил,
шукаючи в житті доріг інтуїтивно
до правди та добра, до предківських могил,
до самопізнання... Хоч як це і не дивно,
у дев'ятнадцять літ не мали власних крил,
щоб грозам і вітрам летіти супротивно.

Та в глибині серцець уже вогонь горів,
щоб згодом вилитись у ярість і у гнів...
1948

* * *

Холодна осіння мжичка,
мов драглі, падає з неба.
А в мене безглузда звичка -
в негоду брести куди-небудь.

Іду - а в обличчя бризки
і холод на серце й душу...
Невже невгамовний з колиски,
до смерті бродити я мушу?

Невже безкінечно буду
шукати спокою, втіхи?
Невже я довіку, люди,
не матиму теплої стріхи?

Даремно дощ спадає
на серце гаряче, хворе, -
душа невгамовна палає
на радість мені і на горе.

Бо вічно живе надія
і сили у серці будить, -
ніяка гроза, ні завія
моєї душі не остудить!

1948

КОНВАЛІЯ

Випала з книжки конвалія -
згадкою в серце впилась.
Де ти, далека Розаліє,
Де ти, моя - не чиясь?

Десь за морями, за ріками
журишся в самотині,
десь за борами великими
знишся щоночі мені?

Може, і в тебе щовечора
згадка, як бджілка, снує
і, як невидима течія,
стукає в серце моє?

Може, і в тебе хвилинами
думка про те вирина,
ночами щоб горобиними
знову стрічатися нам?

Ні, не повернеш прожитого,
згаслу не збудиш любов,
знову шляху не пройти того,
що за життя перейшов!..

Де ти, далека Розаліє,
де ти, моя - не чиясь?
Випала з книжки конвалія -
згадкою в серце впилась...

1949

ФІЛІПСТАЛЬ

Як би тяжко нам десь не жилося.
а літа промайнуть - і гляди:
аж до сивого, часом, волосся
споминаєм місця і сліди,

де жили, де в неволі страждали,
де дівчат цілували, бува,
де безцільно літа пролітали
і мертвіла надія жива...

... Філіпсталь між горою і лісом,
а в гаю на горі - солов'ї...
Чи й тобі вони сняться, Раїсо,
як мені сняться очі твої?

Чи й тобі серед злиднів і втоми
світять іскрами сонячні дні,
коли ми, молоді, ледь знайомі,
по узліссю блукали одні?

І несміло заводили мову,
і такі ми наївні були...
А серця наші сонячну змову
про гаряче кохання сплели...

1949

ВЕСНА

День дзвенить, мов золото,
пахне, як вино...
Подивися, хто то
загляда в вікно?

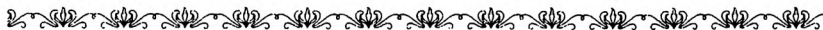
То весна барвиста,
свіжомолода
першоцвітом-листом
в серце загляда.

1949

СТЕП

Ой, ти степ, мій степ,
без кінця, без меж,
ой, чому ти, степ,
ковилом цвітеш?

Тирсою шумиш,
кров'ю червониш,

кістю білою
у траві дзвениш...

Чом на тобі, степ,
нема ратая, -
лиш орда гуля
розпроклятая?

Чом по тобі, степ,
не сади цвітуть,
не сади цвітуть,
а полки ідуть?

Ой, від крові я
та солоних сліз
галиччю покривсь,
ковилом поріс...

Степ, широкий степ,
мій привольний край, -
що на серці - біль,
на душі - печаль...

1949

ЗВАБА

Не кохаю - а згораю,
мучуся щодня, щомить.
Серце з туги та відчаю,
мов постріляне, щемить;
діло з рук, мов камінь, пада,
на душі моїй - досада...
А вона? Вона ще й рада,
лиш сміється, мила зваба!

Що тут діять, що начать?
Чи кричати, чи мовчать?

Ой, не буду я журиться,
ой, не буду горювать, -
полечу, як вільна птиця,
по чужині мандрувать:
в самотині на чужині
я забуду очі сині,
чорні коси соболіні
що залишив на Україні.

Ой, поїхав в дальню путь,
а до серця вісті йдуть...

Кажуть, дівчина-нагідка
у печалі, у журбі,
що заплакані нерідко
в неї очі голубі;
кажуть, пісню не заводить,
кажуть, в танок не виходить -
та сумує, колобродить -
із шляху очей не зводить.

Я в тривозі... Рад не рад:
повертаю назад!

Справді, стріла - зашарілась,
на очах бринить сльоза.
На хвилинку зупинилась
і хотіла щось сказати.
Та сказати не посміла -
стрепенулась, полетіла,
і її голівка мила
зникла, ніби чайка біла...

Знов броджу я сам не свій
та гіркий, мов суховій.

Знов горю і знов згораю,
мучуся щодня, щомить;
серце з туги та відчаю,
мов постріляне, щемить.
Діло з рук, мов камінь, пада,
на душі моїй досада...
А вона?.. Вона ще й рада,
лиш сміється, мила зваба!..

1950

ЯВІР ТА КАЛИНА

Ти підеш горою, а я долиною,
ти явором станеш, а я калиною.

Ти станеш на кручі, а я при долині,
бо явір не пара червоній калині.

Тобі треба вітру, тобі треба грому
та слави гучної у світі ясному.

Мені ж треба тихо при березі стати,
бо в гіллі - гніздечко, а в нім солов'ята.

Задумався явір та листям шепоче -
кохану калину покинуть не хоче.

Ой ти, моя мила, моя калинонько,
куди ти повернеш, туди й яворонько!

Зійшов зелен явір з гори у долину,
прикрив своїм гіллям червону калину.

Ми станемо разом отут над водою,
щоб не розлучатись довіку з тобою!

Ти підеш горою, а я долиною -
ти явором станеш, а я калиною.

Ти явором станеш, а я калиною,
щоб завжди у парі стоять над водою!

* * *

Весна прийшла, весна прийшла, -
дрижать і гори й низ.
Весняні води розлились,
піснями понеслись!

Весна прийшла, - шумлять бори,
немов зелений дим.
В моєму серці молодім
гримить весна, як грім!

Я ждав тебе, благав тебе,
моя красо ясна,
моя сопілка голосна,
любов моя - весна!

1950

ЖУРАВЛІ

Журавлі, журавлі
на вітчизну летять,
журавлині ключі
в даліні маячать.

Через гори й моря,
крізь тумани й сніги
із чужини летять
на свої береги.

Чути радісне "кру", -
не далека вже путь...

В їхнім крищі весну,
ніби музику, чуть.

Журавлі, журавлі...
Чуєш, брате? Весна...
Грає в дзвони ясні
голуба далина.

То гаї гомонять
у ранковій імлі, -
на вітчизну летять
журавлі, журавлі...

1950

СПІВАНОЧКИ

1

Ой, зелена смєречино,
чого похилилась?
Молодая дівчинонько,
чого зажурилась?

Ой, як мені не хилитись -
вітри похилили,
ой, як мені не журитись -
похід затрубили.

Піднялися - полетіли
юнаки до бою,
не в одної серце з тіла
узяли з собою.

Не в одної взяли серце
ще й дівочу душу -
тепер же я щовечора
виглядати мушу.

Звідки ж, милий, виглядати,
із якого краю, -
чи з-за Вісли, чи з-за Тиси,
чи із-за Дунаю?

2

Ой, дівчино, Галю,
співучий кришталю,
коби назвав дружиною,
не мав би я жалю!

Чи тяжко працюю,
чи в лісі ночую,
твої сумні співаночки,
як музику, чую...

З іншою посиджу -
і світ зненавиджу,
з тобою мить побачуся,
а день увесь виджу.

Маленька мурашко,
співучая пташко,
мені, тебе не бачачи,
і дихати важко!

Бо я тебе люблю
і словом голублю -
за ті твої співаночки
і душу загублю!..

3

Не лияй, моя
чорна брівонько,
не тужи, не плач,
квіт-голівонько.

Не січись, косо
темнорусая,
милий вернеться -
поберуся я.

Він повернеться -
привітається,
про життя мое
розпитається.

Ой, далека путь,
де солдати йдуть...
Голубом прилинь
соколом прибудь!

Не цвіте коса,
чорна брівонька,
не втішається
квіт-голівонька.

Серце ние, жде
друга жданого,
та нема його,
безталанного.

Роки йдуть-пливуть
за Дунай-ріку...
Ой, хоч вісточку
передай яку!

Як підсічена,
ходить дівчина,
сумом-трауром
закосичена...

4

Нащо маю той город городить,
нащо маю ту капусту садить?

Ой, капуто, ти розсадо моя,
ой, дівчино, ти досадо моя!..

Чи я тебе не любив, не кохав,
чи я тебе нареченою не звав?
Чи дарунків не носив дорогих -
черевичок та коралів ясних?

Може, очі, дівчино, не такі,
чи не в'ються кучері-гопаки?

Чи привіту, ластівко, не було,
що не вийшла вечором за село?

Другий ранок думаю, встаючи,
другий вечір мучуся я, ждучи...

Нащо ж маю той город городить,
нащо маю ту капуто садить?

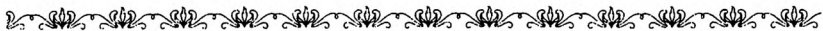
Ой, капуто, ти, розсадо моя,
ой, дівчино, ти, досадо моя!..

5

Сплять Карпати, сплять,
лиш бори шумлять
та Дністро із Черемошем
піною киплять.

Тільки на горі
рано на зорі
в берестовую трембіту
грають вівчарі.

Грай, трембіто, грай,
серце жалем край -
десь поїхав мій коханий
за прудкий Дунай.

Милий, не забудь
у Карпати путь -
із-за синього Дунаю
голубом прибудь!

Ой, то не пісні
линуть голосні, -
то трембіти трембітають
рано по весні.

Ой, то не громи
посеред зими, -
то трембіти трембітають
над Карпатами.

1950

* * *

Приходу весни голубої,
як милу, чекаю щомить.
От-от вона в шумі-прибої
на світлім коні прилетить.

Дихне животно і п'янку,
як мати, всміхнеться вона,
моя довгождана веснянка,
моя чарівниця-весна.

Вночі заскрипить під ногою,
зашерхне льодок на зорі,
а вдень гомінкою юрбою
заграють струмки-пінярі.

Розтануть сніги водяністі,
і будуть ламать хлопчачи
верби золотаве намисто
над скресом холодним ріки.

Земля молодітиме знову,
звільнившись від криги й снігів,
шумітиме синьо діброва
крилатим гіллям яворів.

І сонячним дзвоном заграє
над талими водами піль,
і в небо пахуче, безкрає
бруньками стрільне звідусіль.

І хай скільки хочуть морози
скриплять і бурани метуть...
я чую - за обрієм грози,
як води весняні, гудуть.

І серце від радості п'яне,
і сняться, мов ластівки, сни...
Чекаю - надія не в'яне, -
чекаю приходу весни!..

1951

* * *

На чужій чужині,
серед гір високих
сокіл по Україні
тужить самотоко.

А вітчизна знає,
тужно трембітає
та й до свого сина
тепло промовляє:
Не тужи, соколе,
у краю чужому,
через дике поле
прилітай додому!

Сокіл стрепенувся,
сокіл озирнувся,
через гори, ріки
гірко відгукнувся:

Рад перелетіти
гори, океани,
та на крилах - сіті,
на ногах кайдани!

Бо ж мене впіймали -
крила обкарнали,
до чужої скелі
кріпко прикували!..

На чужій чужині,
серед гір високих
сокіл по Україні
тужить самотньо...

1952

ВІТЕР

Шумить, пролітаючи, вітер
з далеких солоних морів
і душу хвилює гарячу
і серце тривожить, як спів.

Летить, пролітає над краєм,
над рунню полів весняних.
Він пахне свободою моря
і бризками вод голубих.

Він хвилями пахне морськими,
що б'ються в борти кораблів,
і сонцем ясных небозводів,
далеких, чужих берегів.

Чому ж він хвилює так серце,
Той вітер, гривастий, прудкий?
Чому, залітаючи в душу,
відгомін знаходить у ній?

Він пахне свободою моря
і криком схвильованих птиць,
в нім чується грізний відгомін
далеких громів, блискавиць!

Він лине з простору ясного
від шуму морських бурунів...
Шумить, пролітаючи, вітер
з далеких солоних морів!..

1954

ВЕСНА

Вийди - глянь: навкруги
тануть, чезнуть сніги,
каламутні потоки
затопили луги.

Сонце ясне, як мідь,
у блакиті стоїть.
Лине пісня пташина
з гомінких верховіть.

Ген, на тисячу гін -
із низів, з верховин -
спів лунає весняний,
мов бандур передзвін.

Бачиш? - пташка летить,
чуєш? - гілка брентить...
То весна - чарівниця
навкруги гомонить...

18—19 березня 1955 р.

Лубни.

- Чекай, зажди! - сказала ти.
 Та я не зупинивсь.
 У темну ніч - вітрам навстріч
 пішов я, похиливсь.

Вина твоя, а чи моя -
 для чого розбирать!
 Була любов - не буде знов...
 Оце лиш варто знать!...

11 грудня-1956 р.
 Лубни.

БІЛІ ЛЕБЕДІ

Ой, ти, доле моя,
 туго чорная,
 не суши, не в'яли
 мого серденька.

Відшуміла гроза,
 ніч скінчилася...
 Бачиш, - рання зоря
 загорілася.

То не рання зоря
 -то життя нове...
 Чому ж, серце моє,
 так печалишся?

Я печалюсь тому,
 що ніч довга була,
 що забрала вона
 молоді літа.

Ой, літа молоді,
 білі лебеді,

хоч помайте крильми
з-за гори мені.

Ой, піду я, піду
та й на гору зйду -
може долю свою
вдалині знайду.

Гей, висока гора, -
Там хмарки пливуть -
вдалині розтають,
не вертаються.

То не білі хмарки,
то не лебеді,
то літа молоді,
моя доленька...

6 травня 1956р.

Лубни.

* * *

З Г.Гейне.

На півночі дуб одинокий
на голій вершині стоїть.
Дрімає він, снігом покритий
від кореня до верховіть.

І сниться йому ніжна пальма,
що десь у південнім краю
на скелі горючій самотня
схилиє голівку свою.

1956 р.

Лубни.

ГАЛІ НА НОВИЙ РІК

Із радістю стрічаєм рік Новий
- під грім овацій, сміх і дзенькіт чарок,

та в серці кожного є жаль за тим,
що вже пройшло й не вернеться ніколи.

Ми не старі ще, та й не молоді -
вже інеем припорошило скроні,
весна пройшла і кров відшумувала,
настав погожий теплий літній день.

А роки йдуть... І нам з тобою, рідна,
вже половину віку відлічили.
А може й більшу... Хто прогляне роки,
що напливають з тьми, із небуття?

Та в нас, мов квіти, діти піднялися, -
Щебечуть дзвінко, запашну ялинку
вітаючи... І ми радієм з ними,
щасливі їхнім щастям, їхнім сміхом...

Крім того, маємо надію світлу -
Велике щастя стрінати в житті...
Ми мріємо про нього і чекаєм.
Із року в рік: прийди, прийди, прийди!

Дружино рідна! Ти в тяжку дорогу
Зібралася зі мною йти невтомно.
Ходімо ж далі!.. Років ще багато,
І шлях тернистий ген в тумані мріє...

На тім шляху не квіти нас чекають,
а може грози й дні, як тінь, похмурі,
та ми, спираючись на дружню руку,
підемо чесно, прямо і сміливо.

Здоров будь, рік новий! Тебе вітаєм,
бо може ти - хоч ти! - несеш нам щастя.
А не несеш ... Ну, що ж, - ми почекаєм...
Не перший раз... Не перший рік чекати...

27 грудня 1956 р.
Лубни.

Зміст

Передмова	3
Спогади.....	5
Чорнобривці.....	125
Маня	154
Журавлі - журавлики	166
Червоні маки	176

Упорядники книги

О. Сиченко

Н. Сиченко

В книзі використано фотознімки
М. Сиченка, В. Василенка
О. Сиченка

Літературний редактор О. Сиченко
Технічний редактор Н. Сиченко
Комп'ютерний набір О. Огородник
Комп'ютерна верстка В. Маленко
Коректор О. Сиченко

Здано в набір 12.07.2007 р.

Підписано до друку 3.10.2007 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 13,25. Наклад 1000 прим.

Зам. № 70.

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
серія ДК № 1892 від 06.08.2004 р.

Видавництво "АСМІ".
36020, м.Полтава, вул. Комсомольська, 24.
Тел./факс: (0532) 56-55-29.

16-00

Володимир Малик

**Чорнобривці
(спогади)**

76-00

